

गुंम-५ लोकरुन गोर

वि. सं १६६
सं. सं. ३३६७

वा. म. गोर

सं. सं. १६६

३३६

फुलांचा ताटवा

फुलांचा ताटवा हें पुस्तक मिळण्याचें ठिकाणः—

एन्. भिडे अँड कंपनी,

११६ नारायण पेठ,

पुणे शहर

१. १. २३ २२

हे पुस्तक १९२८ मध्ये होणाऱ्या स्कूल लीव्हिंग सर्टिफिकेट परीक्षेला
स्कूल अभ्यासाकरिता (Rapid Reading) लावलेले आहे.

फुलांचा ताटवा

अथवा

मराठी गद्याचे कांहीं नमुने

तर
णसा-
ल्या
क

संग्राहक

वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.

[सर्व हक्क वा. म. जोशी यांचे स्वाधीन.]

पुणे येथे

आर्यभूषण छापखान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन यांनी छापिले व
वामन मल्हार जोशी यांनी हिंगणें मुद्रक ता. हवेली, जिल्हा
पुणे येथे आपल्या राहत्या ठिकाणी प्रसिद्ध केले.

१९२७

प्रस्तावना

मराठी गद्याची आता इतकी वाढ झाली आहे की त्यांनून विद्यार्थ्यांकरिता निवडून काढणें सोपें नव्हे तर कठीण झाले आहे. पानांची संख्या ऐशी, शंभर, किंवा अशीच काहीं तरी मर्यादित ठेवणें प्राप्त आहे व चांगले चांगले नमुने तर विपुल आहेत, तेव्हां थोडेसेच पैसे घेऊन मुद्यांच्या फर्माजारांत गेलेल्या माणसाप्रमाणें वेंचे निवडून काढणारा क्षणभर भांबावून जाता. पुष्कळ चांगल्या चांगल्या लेखकांच्या ग्रंथांतील उतारे या पुस्तकांत कां नाहीत याचा उलगडा आतां अधिक स्पष्टपणें करण्याची जरूर नाही.

या पुस्तकांतील काहीं वेंचे १९२८ सालीं होणाऱ्या 'स्कूल लीचिंग अँड केट एक्झॅमिनेशन' ला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या स्थूल अभ्यासाकरितां ('Rapid Reading' करितां) लाविलेले आहेत.

ज्या ग्रंथांतील उतारे घेतलेले आहेत त्यांचेबाबत हक्क स्वाधीन असलेल्या सर्व सद्गृहस्थांनीं उतारे घेण्यास परवानगी दिली याबद्दल त्यांचा मी ऋणी आहे. 'आर्यभूषण' छापखान्याला हें पुस्तक छापतांना हरतऱ्हेचा बराच त्रास पडला आहे; हा त्रास सोसल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणें येथें युक्त आहे.

हिंणें बुद्रुक,
१५ जानेवारी १९२७.

वा. म. जोशी.

अनुक्रमणिका.

अ. नं.	मथळा	ग्रंथकार	पानं.
* १	राजानें कसें वागावें	रामचंद्रपंत अमात्य	१
* २	वसईच्या हल्ल्याविषयीं पत्र	चिमणाजी अप्पा पेशवे	२
* ३	नुकसान झालें पण अन्यायं कौणाचा	कॅप्टन गेस्फर्ड	५
४	शतपत्रांचा इत्यर्थ	लोकहितवादी	९
* ५	शब्दपांडित्य	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	१२
६	मासिकाचें कार्य	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१७
* ७	सुधारक काढण्याचा हेतु	गोपाळ गणेश आगरकर	२३
८	ज्ञान व ऐश्वर्य	बाळ गंगाधर टिळक	३२
९	पेशव्यांचें चुकलें कोठें	विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे	३६
* १०	थोडेसे वेडे व्हा, वेडे	वासुदेव वळवंत पटवर्धन	४२
* ११	वत्सलाभ	हरि नारायण आपटे	५२
१२	ललित वाङ्मयाचें स्वरूप	} श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर	६०
१३	श्यामसुंदरचें बालपण		६२
* १४	माझी आगगाडी कशी चुकली	नरसिंह चिंतामण केळकर	६६
* १५	अहंकार	वा. म. जोशी	८१
* १६	कहाण्या	दत्तो वामन पोतदार	९०
* १७	चांदण्यांतलिल गप्पांची प्रस्तावना	श्री. काशीबाई कानिटकर	९२
* १८	थोर पुरुष व ईश्वरी कृपा	बाळ गंगाधर टिळक	९७
* १९	टीका सौम्य कां नाहीं	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	९९
* २०	मोरोपंतांविषयीं एकदोन आख्यायिका	लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर	१०२
* २१	कर्वाचा कारखाना	राम गणेश गडकरी	१०५
	चरित्रें व टीपा		१११

* अर्जा खूण केलेंले उतारे १९२८ मध्ये होणाऱ्या 'स्कूल लीडिंग सर्टिफिकेट एक्झॅमिनेशन'ला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या 'स्थूल अभ्यासा' करितां (Rapid Reading करितां) मजूर झाले आहेत.

फुलांचा ताट्या

राजानें कसे वागावे

राजा कालस्य कारणम्. याकरितां राजेलोकीं बहुत सगुण असावें लागतें. यद्यपि सर्व विद्या अधीत, सर्वगुणसंपन्नता जाहली, श्रीदयेनें राज्यही प्राप्त जाहलें, सर्वजन स्तुतिही करितें, तथापि त्यावर न जावें. नित्यानित्य स्वकीय-गुणदोष-विचारणा करीतच असावें; किंबहुना एक दोन सभ्य मनुष्यें प्रामाणिक, भिडेचीं, विचारसूक्ष्मज्ञ अशीं नित्य सहवासीं वागवीत जावीं. त्यांनीं वरचेवर पडले अंतराविषयीं सावध करीत जावें अशी त्यांस परिच्छिन्न^१ आज्ञा करीत जावी. त्यांस वडीलपणाच्यासारखा मान देऊन त्यांची बहुत भीड वागवावी. सावध करितील त्यांचा वीट न मानतां त्या त्या समयीं त्यांचे प्रोत्साहनानिमित्त संतोषी होऊन त्यांची खुषामत करीत जावी, म्हणजे ते लोक चित्त-प्रशस्ततेनें पडलें अंतर सांगत जातील. ह्या त्या अंतराचा परित्याग करीत जावा, म्हणजे जसें वृक्षाचें मूळ दृढ सोदक भूमींत वृक्षाचे विस्तारातें पावतें तद्वत् राज्यमूळ नृप तो गुणवंत तें राज्य विस्तारातें पावतें.^२ राजेलोकीं बहुत सोसक असावें. किंनिमित्त कीं बहुत जनांचा स्वामी राजा. बहुधा सर्वही सारखे असतात असें नाहीं, कोणांत कांहीं तरी दोष असतातच आहे. किंबहुना गोरगरिबांपासून सरकारकुनापर्यंत समयीं संतापही पावतात. संतापलेंपणें अवाच्य वाद कार्य कर्में करितात; ते समयीं शांतता धरून त्यांचे संतोषास्तव कांहीं हास्यवदन होऊन त्यांवर झाला अन्याय तो बरा चित्तांत आणवा. यथोचित पारिपत्य करावें, म्हणजे उत्तरकाळीं^३ शाहणे मनुष्य आपणच शरमिंदे होतात. ते धन्याचे कृतोपकारी^४ होऊन फिरोन तसे अवगुण करीत नाहीत. इत्यादि सेवक लोकांपासून दोष सांडायची युक्ति सहिष्णुपणाविरहित होत नाहीं.

रामचंद्रपंत असात्य. ('आज्ञापत्र.')

१ निश्चित. २ राज्यमूळ असलेला नृप जर गुणवंत असेल तर त्याचे राज्य विस्तार पावतें.
३ पुढें. ४ ऋणी.

चिमणाजी अप्पाचें वसईच्या हल्ल्याविषयीं पत्र

श्री

१६६१ वैशाख व० १

श्रीमंत महाराज श्रीपरमहंस बाबा स्वामीचे^१ सेवेसि आपत्ये चिमणाजीनें कृता-
नेक सा नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ताा वैशाख बहुल^२ प्रतिपदा पर्यंत
मुक्काम वसई स्वामीचे आशीर्वादेकरून सुखरूप असों. विशेष. स्वामीचे अभया-
वरून वसईस मोर्चे माघ शुा दशमीस लाविले. त्यादारभ्य^३ मोर्चे चालविले व धम-
धमे^४ चार पांच बांधले. सुरंग^५ चालविले. जे जे उपाय स्थल हस्तगत करावयाचे
ते केले. फिरंगी^६ यांनीं निराकरणाचा मंत्र पूर्वी युद्धप्रसंगीं मोठ्या मोठ्या
सुरांनीं केले तदन्वये फिरंग्यांनीं सुरंगावर व धमधमेयावर गरनाळा टाकिल्या.
सुरंग विच्छिन्न केले. पनळ लावून पाणी सोडिलें. आगीचे ओंढे जळके टाकून
त्यावर तेल दारू राळ टाकून चार चार रोज डोंबराही सारखा करीत. बरकंदाजी व
तोफाजी फिरंगियाची निस्मीम म्हणावी तैशी. तथापि स्वामींचा आशीर्वाद व दंड
हें सन्नळ शस्त्र आम्हांजवळ. त्याचे प्रतापें इकडून तोफा लावून फिरंगियांच्या
तोफा मना केल्या. सफेल^७ पाडून लेश^८ केली. वसई जागा बांका^९ बुलंद^{१०}. सुरं-
गाचा उपाय नाही. परंतु स्वामीचे कृपाकटाक्षें सुरंग चालवून दोही बाजूंनीं खांब,
वरती तक्तपोशी, त्यावर दोन अडीच हात रती टाकून सुरंग नेऊन पोहोंचाऊन,
दोनशें पाथरवट लावून, मोठे मोठे चिरे फोडून सुरंगाचे बुधलियास^{११} जागा
करून, वैशाख शुा पंचमीस सकल सिद्धता करून, सुरंग लोकांस बाजू वांटून

१ धावडशीर ब्रह्मोद्रस्वामी. २ वद्य. ३ तेव्हांपासून. ४ टेहळणीच्या हल्ल्याच्या वगेरे
सोईकरितां मातीचा केलेला घक्का किंवा बुरुज. ' धमधमा प्रतिगुल्मःस्यात् ' राज-
व्यवहार-कोश. ५ जमिनींत भुयाराप्रमाणें पुष्कळ लांब खोदून त्यांत दारू भरून वरील
भाग उडवून देण्याचा प्रकार. ' सुरंगं विवरं स्मृतम् ' राजव्यवहार-कोश. ६ पोर्तुगीज
७ तटाची भिंत किंवा गच्ची (अरबी ' फसील् ' पासून). ८ (मारा करण्यास वगेरे)
लायक, तयार, सिद्ध. (?). पारसनीस ' सफेल सोडून ' असा पाठू देतात व ' लेश ' चा
अर्थ काय असें विचारतात. ९ घेण्यास कठीण. १० उंच. ११ सुरंग उडविण्याची दारू
ज्यांत टेवीत तें चामड्याचें पात्र.

देऊन, नगारेयाची इषारत करून, सुरंग उडतांच सर्वांनीं येलगारास^१ उठावें, बुरुजावर चढावें, शिड्या टेकून चढावें ऐसा करार करून^२, वैशाख शुभा ६ बुध-
वारो दोन घटका दिवस प्रातःकाळचा येतांच सुरंगांस बत्या दिल्या. डावे बाजूचे
सुरंग कांहीं उडाले, कांहीं उडणें होते, तोंच लोकांनीं उतावळी करून कोटावर
चालून घेतलें तों दुसरे सुरंग ते च बाजूचे उडाले, त्यांणी लोक दडाले व
जाया व ठार जाले. तसे च उजवे बाजूचे सुरंग उडाले, एक दोन उडतां च
बुरुजास वाट जाहलीशी देखून लोक वरते चढले, तों दुसरे सुरंग उडाले, त्यांणीं
वरतें लोक चढले होते ते उडोन गेले. लोक कचरले. हिरमोड होऊन काम बंद
पडिले. फिरंगीं याणीं संभाळून हुके^३ व गरनाळा^४ व रेजगरीचा मार न
भूतो न भविष्यति केला. त्याणें लष्करचे लोकांस व हषमांस^५ अवसान राहिलें
नव्हतें. उजवे बाजूचा मातबर^६ सुरंग राजेश्री मल्हारजी होळकर यांजकडील
उडणें होता त्याचा शोध करून पुन्हां त्यांत बुधले चालून रंजक^७ दुरुस्त
करून लोकांची निवड केली आणि सुरंग उडतां च खामखा^८ निशाणें चढवावींसा
करार करून वैशाख शुभा ७ गुरुवार उजवे बाजूचा सुरंग उडविला. ते च समयीं
लोक जाऊन बुरुज अर्धा उडाला त्याजवर चढले. फिरंगीयांनीं सफेलीच्या आंतून
मेढा घालून पेटी भरून तोफा लाऊन तयार होतांच तेथें फिरंगी बळाऊन हुके
गरनाळाच्या दारूच्या पोत्यास आग लावून मार केला, व रेजगरीचा मार सीमे
परता केला. लोकांवरी अग्नीचा पर्जन्य करून भाजून काढिले. तथापि स्वामीचे
अभय आशीर्वादाचें वज्रकवच लोकांचे आंगीं होतें, तेणेंकरून आगीची तमा
न धरितां लोकांनीं इत्यार बरे वजनें केलें. फिरंगीयांनीं मरदुमी शिपाईगिरी
करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धासमाणें युद्ध केलें.
यामागें युद्धें बहुत जालीं परंतु या लढाईस जोडाच नाही. सर्व स्वामीचा आशी-
र्वाद. लोक बुरुज सोडीनातसे जाहले. तेव्हां स्वामीच्या दंडकप्रहारें^९ करून

१ हल्ल्यास. २ निश्चित करून. ३ बांबसारखे स्फोटक पदार्थ. ४ रुंद तोंडाच्या तोफा.
५ नोकराचाकरास, शिपाईप्याद्यास. ६ मोठा. ७ दारू. ८ अवश्य, खात्रीनें.
९ दंडक = दंड.

फिरंगी धर्मद्वेषे बेहिमत होऊन अष्टमीस प्रहर दिवसास कौलास आले.^१ कौल घेतला. आठ दिवसांत कबिला सुद्धां झाडून जातोसे करार केले याजवरून मार महकूफ^२ केला. फिरंगी याणीं कबिले^३ वस्तभाव गलबतांत भरिली. काल वैशाख पौर्णिमेस फिरंगी झाडून गेला. स्वामीचे पुण्यंकरून जागा फत्ते जाइली. लश्करचे व हषमाचे लोक सुरंगानें उडाले व जाया ठार अदमासें पांच हजार किंबहुना विशेष होतील. तैसें च फिरंगीयांचे सात आठशे माणूस^४ ठार व या निराळे जखमी जाले. भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध जालें. वसई बांकी जागा, पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेकडे खाडी, पूर्वेकडे खाजण^५ चिखल, तिहींकडून किमापि इलाज नाही. एक उत्तरेकडून उपाय तिकडे हि रेती, धर नाही. स्वामी साक्षात्कार ईश्वराचा अंश; स्वामीनीं वसई दिली. त्रिवार लिहिले ते शब्द अन्यथा कसे होतील ? वरकड वसईची गोष्ट मानवी लोकांनीं म्हणावी असें नाही. वसई स्वामीचे आशीर्वादे फत्ते जाली, श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्याचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपीकर^६ म्लानत्व पावले. अन्यथा वसई वसई होती व फिरंगी आगीचा पुला^७ होता ! स्वामीचे कर्तृत्वास पार नाही ! स्वामीचा महिमा स्वामी जाणत ! आम्हा मानवी लोकांस काय कळे ? “ वसई फत्ते होतां च सवाशे पुतळी पाठवून देणें व श्री भुलेश्वरास सवाशे रुपयांचा मुगुट घातला” म्हणोन आशा केली, याजवरून स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें वसई फत्ते होतां च श्रीनिवास केदार याजबरोबर पुतळ्या सवाशे व श्रीभुलोबास मुगुट सवाशे रुपयांचा घातला ते रुपये १२५ सवाशे स्वामीचे सेवेशी पाठविले आहेत. प्रविष्ट होतील. आम्ही लेंकरें स्वामीचीं असो, सर्व प्रकारें कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. स्वामीचे वितरिक्त दुसरें दैवत आम्हां काय आहे ?

१ कौल, मूळ अर्थ करार. कौलास येणें म्हणजे कांहीं अटींवर स्वाधीन होण्यास तयार होणें, ' to be ready to capitulate ' २ तहकूब. ३ बायकामुलें. ४ ' मालीस ' असा राजशाह्यांचा पाट. (खंड ३). मालीस म्हणजे काय ? ' माणूस ' असा पाट पारसनीस देतात. मूळ पत्र मोडीत होतें; त्याची नकल करतांना पाठभेद झाले. ५ खारी जमीन. ६ फिरंगी, पोतुर्गीज. ७ पेंढी, कोलीत.

नुकसान झालें पण दोष कोणाचा ?

११-१०३ ५

सारांश, स्वामीच्या आंशीर्षादें व दंडाच्या प्रतापें कार्य सिद्धीतें पावलें असे. स्वामीचा महिमा आम्ही वर्णाव्यास सामर्थ्य धरित नाही. श्रीनिवास केदारं पुतळ्या व रुपये देऊन खाना केले आहे ते लवकरच पावतील. वर्तमान त्वरेनं विदित व्हावें यास्तव हें पत्र पुढें खाना केलें असे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना. १

नुकसान झालें पण दोष कोणाचा ?

एके दिवशीं रामचंद्र विसरभोळेपणानें बागाचा झोंपा^१ न लावितां घरतांगेठा असतां, तेथें जवळच एक कोंबडी दाणे शोधीत होती. ती रामचंद्राचे बागांत गेली, आणि रामचंद्रानें नुकतेंच फुलझाडांस खत घातलें होतें तेथें उत्तम प्रकारचे जीवजंतु मिळतील म्हणून मोठ्या हर्षानें ती जाऊन चांचेनं व पायांनीं माती उकरूं लागली, व तेथेंच रामचंद्रानें दवण्याचें बीं टाकलें होतें त्या ठिकाणीं तर तिनें फारच उकरून नाश केला.

रामचंद्र परतून बागाकडे आला तेव्हां दरवाजा उघडा आहे, व बागांत कोंबडी जशी कांहीं माळीण चमत्कारिक काम करते आहे, हें पाहतांच त्याला अतिशय क्रोध आला, आणि मोठ्या स्वरानें म्हणतो किती नाश केला दुष्टेनं ! थांब तुझे आतां काम काढितों. असें म्हणून कोंबडीस जाव-यास वाट न मिळावी म्हणून बागाचें दार बंद केलें, आणि दगड, धोंडे, ढेंकूळ इत्यादि जें हातीं सांपडलें तें घेऊन तिचे पाठीमागें लागून तिला मारूं लागला.

१ 'सारांश' पासून पुढें खुद्द चिमाजी अप्पांचें हस्ताक्षर आहे असें मूळ पत्र वाचणारे रा. ब. पारसनीस म्हणतात.

२ झोंपा किंवा झापा, झोंपडीचा बागेचा वगैरे खेडवळ दरवाजा. "बैल गेला व झोंपा लावला" अशी एक म्हण आहे. 'झोंपा' म्हणजे लहानशी झोंपडी, बैलाकरितां गोठा, असाहि अर्थ आहे व या अर्थाला अनुसरून वरील म्हण "बैल गेला आणि झोंपा केला" या स्वरूपांतहि ऐकण्यांत येते.

कोंबडी भयाभीत होऊन तिच्यानें होई तितकें करून इकडे तिकडे पळून भिंतीवरून उडून जाण्याचा यत्न करूं लागली; परंतु तिची उडी भिंतीवर न जातां पुन्हां रामचंद्राचे फुलझाडांवरच ती पडे. असें होतां होतां एके ठिकाणीं गुलाबाची पन्हेरी^१ केली होती तीति तिचे पाय व पंख गुंतून ती अडकली, तेव्हां रामचंद्रास वाटलें कीं आतां कोंबडी सांपडली, म्हणून तिला धरावयासाठीं गेला, तों पाचेच्या वाक्याचे वरंबे^२ नवेच बांधले होते त्यांवर पाय कसा द्यावा हें रागाचे भिरीरीत ध्यानांत न आणितां पाय देऊन ते त्यानेंच तुडवून टाकिले.

कोंबडी आपला शत्रु आला असें पाहून घाबरी झाली, आणि पुन्हा भिंतीवर उडावयास प्रयत्न करूं लागली, तथापि तिची उडी भिंतीचे माथ्यावर गेली नाही, परंतु उडते समयी पंखाच्या फडाक्यानें जवळचा दवणा मात्र मोडला.

असा नाश झाला तो पाहतांच त्यानें हातांत पावडें घेऊन रागें रागें मोठ्या जोरानें तिच्या आंगावर फेंकलें, परंतु तें तिला न लागतां चक्रासारखें उडून खिडकीवर पडलें, तेणें करून त्या खिडकीचीं दोन भिंगें फुटलीं आणि पावडें दगडावर आपटून मोडलें. हें नुकसान होतांच रामचंद्र कुदळ आणावयास धांवला, तों तिकडे कोंबडी अगदीं दमून एके ठिकाणीं कोंप-यास जाऊन बसली, कदाचित् तो कुदळ आणता तर त्या बापडीचीं वर्षे भरलीं असतीं.

परंतु इतक्यामध्ये तो गलबला ऐकून गोविंदराव धांवत आला. रामचंद्र आपल्या बापास पाहतांच गलबलून उभा राहिला; पण तोंडावाटे अशीं अक्षरें निघालीं कीं, पहा, तात्या, ही कशी द्राड जात, हीनें माझे बागांत किती खराबी केली ती !

गोविंदरावानें त्याचे बोलण्याची अनास्था केल्यासारखें करून उत्तर दिलें कीं, जर त्वां दार उघडें ठेविलें नसतें तर ही खराबी कशानें झाली असती ? ती तर कोंबडी, अज्ञानच, तुझा नाश होईल हें ज्ञान तिला आहे कीं काय ? असें असतां त्या गरिबावर दांडगाईनें त्वां आपलें सर्व बळ योजिलें, तुला लाज

१ रोपें तयार करण्याची जागा, २(रोपांभोंवतीं केलेले मातीचे) बांध, उंचवटे.

कशी रे वाटली नाही ? तिच्या आंगी विचार आहे की काय ? तुझ्या नुकसानीसाठी तिने फुलझाडे उपटलीं असें नाही, आपल्या आहाराकरितां मात्र.

ती आपला आहार शोधित असतां जर तिनें गवताचीं मुळें उकरलीं असतीं तर तुला इतका राग येता ? तिचे गांवीं गवत आणि फुलझाडे दोन्हीं सारखींच. तूं युक्तीनें काम करतास तर इतका नाश कां होता ? पाहतां अंतीं दोष तुजकडेसच. जर तिला हळूच बाहेर हांकून लावलें असतें, तर माझ्या खिडकीचा व पावड्याचा नाश झाला नसता; दोन तीन झाडांचीच काय खराबी झाली असती ती असती.

आतां तिचे वाटची तुलाच शिक्षा करावी हें योग्य. जर आतां ह्या झाडाची एक चांगली छडी काढून जेसें तूं कोंवडीचें पारिपत्य करीत होतास तसें मीं तुझे केलें तर कसें ? परंतु सर्वांस राग आटोपायाचें सामर्थ्य आहे, ह्याचे खरेपणाची खात्री तुला करून दाखवितों. जरी मला राग आला आहे तरी मीं आतां तुला मारीत नाहीं, परंतु तुझ्या रागामुळे जो माझे खिडकीचा नाश झाला तो मीं सोसणार नाहीं. तर इतकेंच करीन, कीं, तुझ्या खाऊच्या पैशांतून खिडकी नीट करावयापुरतें काढून घेईन.

असें बापाचें बोलणें ऐकतांच रामचंद्र खजील होऊन तेथून निघून गेला, आणि ते दिवशीं पुनः बापापुढें तोंड दाखविण्याचें त्यास धैर्य राहिलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं गोविंदरावानें रामचंद्रास म्हटलें कीं, तुझा संतोष असला तर मजबरोबर बागांत फिरावयास ये. नंतर रामचंद्र बापा संगतीं बागांत गेला, परंतु आदले दिवशींच्या अन्यायाची जी दिलगिरी त्याचे मनांत होती ती त्यास लपवितां आली नाहीं. बापानें त्याची ती मुद्रा पाहून विस्मयानें विचारलें कीं, मुला तूं असा खिन्न कां दिसतोस ? तुला खेद होण्याचें कारण काय ?

राम०— मी खिन्न आहे यांत आश्चर्य काय ? गेल्या महिन्यापासून आपले खाऊचे पैसे एक दमडी न खर्चितां म्यां जमा करून ठेविले आणि मनांत योजिलें

कीं, हे दहा रुपये जमले आहेत ह्यांची बयाला चांगली साडी भाऊबिजेचे दिवशीं घेईन, परंतु आतां अर्धे अधिक रुपये तुमचे खिडकीकडे खर्च होतील मग तें कशानें घडणार !

गोविंद०— बहिणीस भाऊबिजेबद्दल साडी देणार होतास म्हणून तुला आनंद होतो खरा, परंतु अगोदर खिडकीच नीट केली पाहिजे. कां कीं, रागाच्या योगानें नाश फार होत असतो, म्हणून राग आटोपला पाहिजे, ह्यासाठीं ही शिक्षा तुझ्या अनुभवास आली ह्मणजे पुनः असा रागास येणार नाहीस.

राम०— तात्या, मी आजपासून बागाचा झोंपा कद्धीं उघडा ठेवणार नाहीं. जरी कदाचित् मी चुकलों तरी कोंबडीचें पारिपत्य करणार नाहीं.

गोविंद०— काय ? ह्या पृथ्वींत कोंबडीच का एवढी तुझा अपराध करणारी आहे. दुसऱ्या कोणास तुझा नाश करितां येणार नाहीं कीं काय ?

राम०— नाहीं नाहीं, तात्या, एकदां मी पृथ्वीच्या नकाश्याचा पट बसकरावर पसरून बाहेर गेलों, तों इतक्यांत माझी घाकटी बहीण खोलींत आली, आणि तिनें दौर्तांत लेखणी चुचकळून त्या नकाश्यावर विरखुड्या ओढल्या. आतां त्यांत गुजराथ कोठें, बंगाला कोठें हे कांहींच समजत नाहीं, काय करावें ?

गोविंद०— तर दुसऱ्याकडून आपणास असा अनर्थ न व्हावा, ह्याविषयीं प्रथमच बंदोबस्त राखावा कीं नाहीं ?

राम०— होय तात्या.

गोविंद०— तुला जिवाचा कंटाळा यावा म्हणून मी सांगत नाहीं, पण तुला समजावयासाठीं सांगतो कीं, कोंबडीनें जो तुझा नाश केला त्यापेक्षां अधिक अनर्थकारक गोष्टी ह्या आयुष्यांत तुला पुष्कळ भोगावयास पडतील. जशी कोंबडी तुझा नाश होईल हें मनांत न आणतां किडे वेंचावयास लागली, तसे लोक तुझे हित किंवा अहित हें मनांत न आणतां आपलेंच सुख पाहतील.

राम०— धाकटे बहिणीचे कृत्यावरून पाहतां मला असें वाटतें कीं, धिरखुड्या ओढण्यांत तर तिला सुख थोडेंच झालें असेल, परंतु तिनें तितक्याच सुखासाठीं माझे परम उपयोगी नकाश्याचा नाश केला.

गोविंद०— तुला बाहेर जावयाचें होतें तर अगोदर त्या पटाची वडी करून ठेवावी कीं नाहीं ?

राम०— होय, करून ठेवावयाची होती खरी.

गोविंद०— तर आतां आजपासून सावधपणें असें रहावें कीं, लोकांपासून आपला कांहींच नाश न होई. कदाचित् दैवयोगानें झाला तर मूळचा झालेला नाश अधिक न होऊं देतां युक्तीनेंच तेवढा सोसला पाहिजे.

वाळमित्र, भाग २.

शतपत्रांचा इत्यर्थ.

“ मी आपले श्रम या पत्रांत संपूर्ण करणार. यास्तव या पत्रशतकांविषयीं कांहीं सुचवितों. आज दोन वर्षे मी लोकांस त्यांची स्थिति रीति कशी आहे ती अगदीं भीड न धरितां उघड करून सुचविली. त्यांत एखादें अक्षर अधिकउणें शुद्धाशुद्ध कोणांस वाटलें तर त्यांनीं क्षमा करावी. माझ्या जिवाची पक्की खात्री झाली आहे कीं, जो कोणी या पत्रांचें अवलोकन करील आणि विचार करून पाहील त्यास प्रत्येक शब्द खरा आहे असें वाटेल. लोकहितवादीनें कोणाची मजुरी पत्करली नाहीं, कशाची अपेक्षा आशा किंवा इच्छा धरली नाहीं, कोणाचे सांगण्यावरून किंवा शिकविण्यावरून कृत्रिम वर्णन केले नाहीं, लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर देऊन कीर्ति व्हावी या हेतूनें लिहिलें नाहीं. इतके श्रम जे केले ते फक्त लोकांस त्याची वास्तविक स्थिति कशी आहे

ती कळावी, त्यांनीं सुधारावें, त्यांस इहलोकीं सुखवृद्धि व्हावी, परलोकाचें साधन घडावें व आपले बहुत काळापासून दृढ ग्रह झाले आहेत त्यांपैकीं कांहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें जडलेले आहेत ते कमी व्हावे किंवा नाहींसे व्हावे इतक्याच हेतूनें मी यथामतीनें व इच्छेनें वेतनावाचून श्रम केले आहेत व जितकें लिहिलें आहे तें अक्षरशः खरें निवडून विचार करून काळजीनें लिहिलें आहे. हें लिखितशतक कोणी बाळबोध अथवा मोडी छापून मुलांस वाचण्यास दिलें तर बहुत फायदा होईल. यास्तव या ग्रंथावर “ लोकाहितवादी ” आपली सत्ता ठेवात नाहींत. पाहिजे त्यांनीं हीं छापून प्रगट करावीं. किती एक प्राचीन काळचे लोकांस ‘लोकाहितवादी’चीं किती एक मतें विपरीत आहेत याविषयीं विचार केला तर खात्री होईल. यांपुढें कांहीं दिवसांनीं ‘लोकाहितवादी’ दुसऱ्या शतकास आरंभ करील, परंतु ही गोष्ट ईश्वराचे स्वाधीन आहे. मला वारंवार लोकांस इतकेंच सुचवावयाचें कीं, मीं कांहीं व्यर्थ, मिथ्या किंवा असत्य लिहिलें नाहीं. जें लिहिलें तें यथार्थ आहे असें मला तर खचीत वाटतें. जे सारासार विचार करणारे, ज्यांचीं मतें पंडितांसारखीं कुत्सित नसून विस्तीर्ण झालीं आहेत, त्यांस हें समजेल. माझी सर्व जगास एवढीच विनंति आहे कीं, तुम्ही सर्वजण विचार करण्यास लागा, वाचा-व्यास लागा, नवीन ग्रंथ व वर्तमानपत्रें वाचा. तुमचे शेजारीं काय होत आहे याचा विचार करा. इंग्रजांमध्ये किती एक चांगले गुण आहेत ते तुम्हांस प्राप्त व्हावे, म्हणून ईश्वरानें ही तुमची त्यांची संगत वातली आहे हें लक्षांत आणा. सारासार पहा. परंपरा आंधळ्याची माळ लागली म्हणून तीच चालवूं नका. धर्मशील ईश्वरतत्पर व्हा. या गुणावांचून सर्व व्यर्थ आहे. सत्य बोला, दुष्ट वासना सोडा, धर्मसुधारणा करा, म्हणजे जुनें टाकूं नका परंतु त्याचा अर्थ व्यावयाचा तो काळ पाहून व्या व ईश्वरसंबंधीं जगासंबंधीं ज्ञान सर्व लोकांत वृद्धिंगत करा. आळस सोडा. तुमच्यामध्ये वास्तविक बुद्धिमान् असेल त्यास पुढारी करा. त्याचे अनुमतीनें चाला. सर्व लोकांची जूट असूं द्या. आपसांत फूट नसावी हें ध्यानांत वागवा. विद्या अधिक होऊन तुमचें पाऊल पुढें पडूं द्या. सर्व देशाची काळजी

प्रत्येक जणांनीं करावी. राज्य कसे चाललें आहे व राजा कोण, त्याची वर्तणूक कशी, हे पाहात जा. माहीतगार व्हा. तुमच्या प्राचीन काळच्या विद्या, ग्रंथ, तर्क व कल्पना यांचे शंभरपट व हजारपट आतां चांगल्या विद्या व कल्पना निघाल्या आहेत. त्या सर्व पहा. पैसा खाऊं नका, प्रपंच संसार भलाईनें करा, आपले शत्रूस देखील वाईट इच्छूं नका. शरीरानें व मनानें देखील पाप करूं नका. प्राणिमात्रांवर दया करा. अपराध क्षमा होतिलि तितके करा, परंतु क्षमा न करण्याचा प्रसंग येईल तेथें क्षमा करूं नका. एकमेकांवर प्रीति करा. नित्य उठून ईश्वराचें भजन व प्रातःकाळीं चिंतन करीत जा व त्याजवळ क्षमा मागा. आपले हातून पापें व अपराध बहुत घडतात त्यांची क्षमा भगवंताशिवाय करणार कोणी समर्थ नाही. ढोंग सोंग करूं नका. लबाडी सर्वदा ईश्वरास दिसते यास्तव ती कदापि करूं नका. कोणतेही पाप करूं नये; तें फार वाईट. इहलोकीं क्षणभर सुख वाटेल परंतु त्याचा झाडा द्यावा लागेल. मरावयाचें आहे हें नित्य मनांत आणा. तुम्ही आपले मुलांची काळजी करून त्यांस शहाणे करा व सर्व लोकांची काळजी करा. नित्य कांहीं तरी सर्व देशाचें कल्याण केल्याशिवाय एक दिवस जाऊं देऊं नका. मुख्य ईश्वरभजन करण्याचा मार्गच आहे कीं कोणास दुःख देऊं नये व लोकांचें हित करावें. स्वदेशाचें हित इच्छावें म्हणजे परदेशाची हानि इच्छावी असें नाही. परंतु सांप्रत आपले लोक फार वाईट अवस्थेंत आहेत, सबब फार खबरदारी ठेवावी कीं, या लोकांचें कल्याण कसें होईल. तुम्ही आपल्यास योग्य करा, अब्रु वाढवा, पैका मिळाला तर अब्रु वाढते असें नाही. अब्रु खरेपणा व निर्मळपणा यांपासून उत्पन्न होते. विद्या केली तर त्याप्रमाणें वागणूक पाहिजे. नाही तर विद्या व्यर्थ आहे. विद्येचें सार्थक रोजगार नव्हे; ज्यांस विद्येचा अर्थ ठाऊक नाही ते तसें म्हणतात, परंतु फक्त पोटाच भरणारी ती विद्या नव्हे. ती मजुरी आहे. विद्या म्हणजे ज्ञान, जेणेंकरून मनुष्य निर्मळ होतो, विचारी होतो. उनाड जे लोक आहेत ते विद्येचें तात्पर्य द्रव्य मिळविण्याचें असें समजतात परंतु विद्येपासून द्रव्यलाभही होतो व दुसरे अनेक लाभ होतात. याप्रमाणें तात्पर्य मीं निरूपण केले. याप्रमाणें सर्वांनीं चालावें

असे होण्यास माझे श्रम कांहीं उंपयोगी पडले असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यास माझे श्रमपरिहार होतील. माझे मागणें सर्व लोकांस आहे कीं, मीं जें लिहिलें आहे त्याचा विचार करून पहा. तुमच्या चांगल्यावांचून त्या लिहिण्याचा हेतु नाही. तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून मी झटतो व तुमच्या चुक्या वगैरे मीं उघड करून दाखविण्यांत तुम्हांस रागरोष येईल हें मीं मनांत आणलें नाहीं. कारण कीं, माझी उत्कंठा तुमच्या सुधारणेकडे फार आहे. माझे अंतःकरण सर्व तिकडे आहे. यास्तव मीं जें लिहिलें आहे त्याचा तुम्हीं विचार करावा. कारण कीं, ज्यानें तुमची सेवा एकनिष्ठेनें व निष्कपटपणानें केली त्याजवर तुमची इतराजी नसावी; किंबहुना तो काय बोलतो हें तरी मनन करावें. अस्तु. तुमची आमची गांठ आज दोन वर्षे सतत होती याचा मोठा आनंद सर्वकाळ वाटेल. सर्वांनीं कृपालोभ असों द्यावा हे विनंति. ”

लोकहितवादी.

शब्द - पांडित्य

राजपुत्र एक दिवस नगरांतून रस्त्यानें चालला असतां एक मोठी इमारत त्यानें पाहिली. त्या वाड्याचे दरवाजे खुले होते व रस्त्यानें जाणारे येणारे लोक पुष्कळ आंत जात होते त्या लोकांबरोबर राजपुत्रही आंत गेला, आणि पाहतो तो ती व्याख्यानें देण्याची मोठी विस्तीर्ण जागा होती. आपल्या या देशांत पुराणिक किंवा हरदास पुष्कळ लोकांस जसा बोध करतात तसेंच या ठिकाणीं मोठमोठे पंडित मुख्यस्थानीं बसून नानाप्रकारच्या विषयांचें प्रतिपादन करीत व हजारों लोक तें ऐकावयास जमत. राजपुत्र ज्या दिवशीं तेथें गेला होता त्या दिवशीं एक मोठा पंडित उंच स्थानीं बसून श्रोत्यांस उपदेश करीत होता. त्याच्या

भाषणाचा विषय त्या दिवशीं असा होता कीं, मनुष्यास सुखप्राप्ति व्हावी अशी जर इच्छा आहे तर त्यानें कामक्रोधादिक मनोविकार आपल्या आळ्यांत^१ ठेविले पाहिजेत. या विषयाचें तो माठेच्या आवेशानें प्रतिपादन करित होता. त्याची मुद्रा भव्य होती, उच्चार व्यक्त व साफ होता, व भाषणपद्धति प्रौढ असून सुरस होती. विवेक आणि सदासना यांपेक्षां कामक्रोधादि दुर्वासना प्रबळ झाल्या असतां मनुष्याचा स्वभाव विध्वून तो नीचपणाला पावतो; तसेंच अविचार म्हणजे भ्रांति दुर्वासनांचें मूळ आहे; त्या अविचाराचें प्राबल्य अंतःकरणांत झालें म्हणजे अयोग्य मनुष्याच्या हातीं राजसत्ता आली असतां जसें होतें तसा जिकडे तिकडे गोंधळ व अव्यवस्था होते; कामक्रोधादि बंडखोर बुद्धीच्या किल्ल्यांत शिरून विवेकरूप राजाचा अंमल मानीतनासे होतात; इत्यादि गोष्टी अनेक प्रकारच्या उदाहरणांनीं स्पष्ट करून त्यानें श्रोत्यांच्या मनांत विंबवून दिल्या. तो म्हणाला, “विवेक हा सूर्यासारखा आहे, त्याचा प्रकाश सदोदित सारखा असतो. आणि अविचार हा विजेंसारखा आहे, त्याचा उजेड क्षणभर राहून नाहीसा होतो, त्याची चकाकी अनियमित असते व त्याच्या अनुरोधानें जो चालेल तो रस्ता चुकून शेवटीं दगा पावतो.”

नंतर दुष्ट वासनांचा निग्रह करण्याचे जे निरनिराळे उपाय शास्त्रांत सांगितले आहेत, त्यांचें निरूपण करून, त्याप्रमाणें ज्यानें मनोजय केला त्याच्या आनंदाचें त्यानें वर्णन केलें. तो म्हणाला, “याप्रमाणें मन ज्यानें जिंकिलें तो पुरुष भीतीच्या बंधांतून सुटला; तशा पुरुषास आशा ठकवूं शकत नाही, व तो शोकास मोजीत नाही. असा पुरुष सर्वदा शांतपणें वागतो. कशींही संकटे आलीं असतां त्याच्या चित्तास क्षोभ होत नाही, व त्याचें समाधान ढळत नाही. निवांत^२ असो किंवा मोठें वाढळ होवो, सूर्य जसा गगनांत सदा सारखा संधपणें मार्गक्रमण करतो, तसा तो पुरुष संसारांत नेहमीं स्वस्थपणें वागतो.”

१ ताब्यांत, २ मूळ 'निवात' शब्द.

नंतर त्यानें कितीएक थोर पुरुषांचे दाखले सांगितलें, कीं ज्यास हर्ष किंवा शोक यांपासून कधींही क्षोभ झालाच नाही, व पामरजन ज्यांस दुःख किंवा सुख अशीं नांवें देतात त्या गोष्टी यदृच्छेनें^१ घडल्या असतां ज्यांच्या अंतःकरणास विकार म्हणून झालाच नाही ! त्यानें श्रोत्यास असा बोध केला कीं, मित्रवियोग, दारिद्र्य, तसेंच आरोग्य, मित्रसमागम, द्रव्यलभ इत्यादि गोष्टींस वाईट व चांगल्या म्हणण्याचा व मानण्याचा अज्ञान लोकांनीं उगीच परिपाठ घातला आहे, परंतु ही केवळ भ्रंति आहे, तर ही सर्वांनीं विवेक करून सोडून द्यावी, म्हणजे त्यांस दुष्टपणापासून कांहीं एक भय होणें नाही. असें जो करील तो सर्वदा सुखी होईल व हे स्थायी^२ सुख जे जे यत्न करतील त्या सर्वांस प्राप्त होण्यासारखें आहे. असें बोलून त्यानें आपलें भाषण समाप्त केलें.

एखाद्या मोठ्या सत्पुरुषाचा उपदेश जसा ऐकावा तसें मोठ्या भक्तीनें व एकाग्रचित्तानें रासेलसानें हें भाषण ऐकिलें. नंतर वाड्याच्या दरवाजांत कांहीं वेळ उभा राहून, तो पंडित जेव्हां बाहेर पडूं लागला तेव्हां राजपुत्र त्यास म्हणाला “ महाराज, आपण वास्तविक ज्ञानी आहां, तर आपली वरीं भेट घेण्यास परवानगी असावी. ” हें त्याचें भाषण ऐकून तो पंडित विचारांत पडला. लौकर होय म्हणेना. 'इतक्यांत राजपुत्रानें मोहरांनीं भरलेली पिशवी काढून त्याच्या हातावर ठेविली तेव्हां त्यास मोठें आश्चर्य वाटून ती त्यानें मोठ्या संतोषानें घेतली.

वरीं आल्यावर राजपुत्र इम्लाकास म्हणाला, “ आज मी एक सुरा पुरुष पाहिला. त्याच्या आंगीं जें ज्ञान म्हणून मनुष्यास आवश्यक आहे तें शिकविण्याचें पूर्ण सामर्थ्य आहे. तो मनुष्य आज विवेक व धैर्य यांचा दृढ आश्रय धरून संसारांत घडणाऱ्या घडामोडींस कांहीं जुमानीत नाही. काय तरी त्याचें ज्ञान सांगावें ! तो बोलूं लागला, कीं सर्व श्रोत्यांची अंतःकरणें एकाग्र होऊन त्याच्या भाषणाकडे लागतात, व तो प्रतिपादन करूं लागला म्हणजे त्याच्या युक्ति

१ सहजगत्या. २ स्थिर, नित्य टिकणारें.

ऐकून सर्वांच्या मनाचें तत्काळ समाधान होतें. तर आजपासून पुढें त्या मनुष्यास गुरु करून त्याची सर्व विद्या शिकून व्यावयाची व त्याप्रमाणें वागावयाचें.”

इम्लाक म्हणाला, “ लोकांस नीतीचा व ज्ञानाचा उपदेश करणारे जे आहेत, त्यांस अशा उतावळीनें वाखाणूं नका, व त्यांवर विशेष विचार केल्यावांचून एकदम विश्वास ठेवूं नका. केवळ भाषणावरून ते कोणी महापुरुष असतीलसे वाटतात खरे; परंतु त्यांचें आचरण पाहिलें तर साधारण जनांपेक्षां ते थोर असत नाहींत. ”

इम्लाक असें म्हणाला खरें, परंतु तेणेंकरून राजपुत्राची खात्री झाली नाहीं. तो मनांत विचार करूं लागला कीं, जो मनुष्य मोठमोठीं बळवत्तर प्रमाणें आणून लोकांची खातरी करतो, त्या प्रमाणांनीं त्याच्या स्वतःच्याच मनाची खातरी झाल्यावांचून राहिल कशी ? तर त्याच्या मनाची खातरी असलीच पाहिजे. नंतर दोन चार दिवस लोटल्यावर एक दिवस तो त्या पंडिताच्या घरीं गेला. दरवाजावर मनुष्य होता तो त्यास प्रथम आंत जाऊं देईना, पण रासेलसास दव्याचें सामर्थ्य पूर्वीं समजलें होतें. त्यानें एक मोहोर काढून त्या माणसाच्या हातावर ठेवतांच त्यानें त्यास आंत सोडिलें. मग आंत जाऊन पाहतो तो एका अंधक उजेडाच्या खोलींत उगीच बसलेला तो पंडित दृष्टीस पडला. रडून रडून त्याचे डोळे सुजले होते व तोंड उतरून निस्तेज झालें होतें !

राजपुत्रास पाहून तो पंडित ह्मणाला, “ अहो, तुम्ही अशा वेळेस आलां कीं ज्या वेळेस मनुष्याच्या सहाय्याचा^१ कांहींच उपयोग होणें नाहीं. आज मजवर जो अनर्थ गुदरला आहे, त्याचें निवारण होण्याचा मार्ग म्हणून नाहीं. जी वस्तु गमावल्याबद्दल मी शोक करीत आहे ती वस्तु कांहीं केलें तरी मला पुनः प्राप्त व्हावयाची नाहीं. पहा, मला एकुलती एक अशी कन्या होती. ती फार कनवाळू असल्यामुळें ती वृद्धापकाळीं माझी सर्व प्रकारें शुश्रूषा करीलसें मला वाटत होतें. तिला ज्वर येऊन ती काल रात्रीं वारली. आतां मी उघडा झालों. आतां या जगांत मला दुसरें कोणी राहिलें नाहीं. ”

१ ‘ सहाय ’ पासून वास्तविक ‘ साहाय्य ’ असें भाववाचक नाम.

राजपुत्र म्हणाला, “ महाराज, मनुष्ये नेहमीं मरतात. तेव्हां अमुकच मनुष्य मेळें ही गोष्ट सुज्ञांस नवल वाटण्यासारखी नाही. मृत्यु हा आपणां-सर्वांच्या सन्निधच आहे, व प्रत्येक क्षणीं तो प्राप्त होण्याचा संभव आहे. यास्तव सर्वांनीं त्याविषयीं तयार असावे हें योग्य आहे. ”

पंडित म्हणाला, “ मुला, तूं लहान आहेस. तुला अद्यापि इष्टजनांच्या वियोगाचें दुःख माहीत नाही, म्हणून असें बोलतोस. ”

राजपुत्र म्हणाला, “ महाराज, तर त्या दिवशीं आपण वासनांचा जय करण्याचे जे उपाय इतक्या खातरीनें सांगितले, ते आपले आपणच विसरलां काय ? मृत्युकृत हानीपासून होणारें दुःख बंद करण्याचें सामर्थ्य ज्ञानाच्या आंगीं नाही तर मग ? महाराज, विचार करा. बाह्य पदार्थ जितके आहेत तितके नाशवंत आहेत; अविनाशी म्हटलीं तर एक विवेक व सत्य हीं मात्र होत. ”

पंडित म्हणाला, “ अरे सत्य आणि विवेक यांपासून कोणतें समाधान मला प्राप्त होणें आहे ? या प्रसंगीं त्याचा काय उपयोग आहे ? त्यांपासून इतकेंच समजावयाचें ना, कीं माझी मुलगी एकदां मेली ती पुनः मला प्राप्त व्हावयाची नाही ? ”

राजपुत्र स्वभावानें दयाळू होता. त्यानें विचार केला कीं, या वेळेस त्याच्या मनांतले विरोध काढून त्याच्या दुःखांवर डाग देणें आपणास उचित नाही. असें मनांत येऊन तो तेथून परत आला परंतु त्याच्या मनाची इतकी खातरी झाली कीं, केवळ शब्दपांडित्यावर व केवळ बोलण्याच्या चातुर्यावर भ्रंवसा कदापि ठेवूं नये.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर. (रासेलस).

मासिकाचें कार्य

१. तर मग मासिक पुस्तक असावें तरी कसे ? त्याचा उद्देश कोणता ? वगैरे सहजच विचारणें येतें. याविषयीं आम्हांस जें वाटतें तें येथें लिहितों. मासिक पुस्तकांचा उद्देश बहुश्रुतपणा होय— म्हणजे तीं वाचलीं असतां थोड्या वेळांत सहज मौजेनें पुष्कळ ज्ञान नानाविध विषयांचें व्हावें. हें ज्ञान त्या त्या विषयावरील मोठमोठे ग्रंथ वाचूनही होतेंच,— व पूर्ण ज्ञान होण्यास ते मोठेच ग्रंथ वाचले पाहिजेत— पण वाचकांस सामान्यतः हा मार्ग फार कठीण व कंटाळवाणा वाटून त्यांची उमेद खचते, व निराशा होऊन तो उद्योगच ते बहुधा सोडून देतात. यास्तव मोठमोठ्या कठीण पहाडांतून घाट बांधले असतां वाटसरांची जी सोय होते तीच ज्ञानेच्छु लोकांस मासिक पुस्तकांनीं होते.—म्हणजे मोठमोठे गहन विषयही सामान्य बुद्धीच्या लोकांस सुद्धां गम्य होऊन पुन्हां श्रम होत नाहीत. असा सहज रीतीनें एकदां प्रवेश झाला म्हणजे पुढील मार्ग क्रमण्यास उमेद येऊन तितके आयास पडत नाहीत. हा प्रकार प्राचीन काळीं किंबहुना पांचशें वर्षांपूर्वीं युरोपखंडांतही मुळींच अशक्य होता. कारण मुद्रणकलेचें ज्ञान त्यावेळेस नसल्यामुळे कोणीं तसे दिग्दर्शनरूप ग्रंथ केले असते तरी त्यांचा लोकांत प्रसार होणें फारच कठीण होतें. पण हल्लींच्या काळीं वरील कला पूर्णदृशेस आल्यामुळे, व दुसऱ्याही शेंकडों सोई नवीन झाल्यामुळे ज्ञानाचा प्रसार आतां फारच त्वरेनें होऊं लागला आहे. व्यापारास कोणताही अटकाव न राहून पृथ्वीवरील सर्व देशांस सर्व देशांतिल जिन्नस जसे सुलभ झाले आहेत, त्याप्रमाणेंच ज्ञानाचा लाभही सध्यांच्या काळीं सर्वथा निष्प्रतिबंध झाला आहे. देशविशेष किंवा स्थितिविशेष आतां पूर्वींप्रमाणें ज्ञानप्राप्तीस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा राहिला नाही. मनुष्य राजधानीसारख्या टोलेजंग शहरांत असो, कीं भिकार खेड्यांत असो, घरचा मोठा संपन्न असो, कीं विपत्तींत असो, ज्यास त्यास ज्ञान संपादन करण्याचा सांप्रतच्या काळीं उत्कृष्ट सोय झाली आहे.

या सत्कृत्याच्या संबंधें मनुष्याच्या हातून जेवढें होण्यासारखें होतें तेवढें बहुधा आतां झालें आहे. नाही म्हणण्यास आतां दोन मात्र जबरदस्त अडथळे ज्ञानाच्या मार्गांत अजून राहिले आहेत:— एक आळस व दुसरा ढपणा. यांपुढें मात्र-छापखाने, आगगाड्या, आगबोटी— इत्यादि ज्ञानप्रसाराचीं साधनें सारीं नाइछाज होऊन हात टेकतात ! पण इंग्लंडसारख्या देशांत हेंही म्हणतां येणार नाही. आळशी लोकांची मिजास संभाळूनही त्यांस ज्ञानाच्या मार्गांत ओढण्यास कादंबऱ्या, नाटके वगैरे पुस्तकांची रेलचेल होत असून शिवाय नाटकप्रयोग, भाषण-समारंभ इत्यादि त्याहूनही कमी श्रमाचे प्रकार निरंतर चालू आहेत. मोठा ठ असला तरी तेथें वरचेवर डोळ्यांसमोरून व कानांवरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनांत काहींना काहीं तरी बिंबतीलच. सारांश, प्राचीन काळीं महापंडित होणें जितकें कठीण होतें तितकेंच आतां महाशंख होणें कठीण झालें आहे !

२. वरील गोष्ट मुख्यतः इंग्लंडसारख्या देशाची झाली. तिची प्रचीति या देशांतही आलीकडे येत चालली आहे. गेल्या दहा वर्षांत वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तके, इतर ग्रंथ पुष्कळ वाढल्यानें व मुख्यतः इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाच्या योगानें साधारण गोष्टींचें ज्ञान पुष्कळ वाढून लोकांच्या समजुतींतही पुष्कळ फेर पडत चालला आहे. पण इंग्रजी लोकांच्या सहवासामुळे ज्ञानप्रसार करण्याचीं जीं त्यांचीं उत्कृष्ट साधनें आपणांस अनकूळ झालीं आहेत, त्यांच्या मानानें पाहतां वर झालें तें काहींच झालें नाही असें ह्मटलें पाहिजे. वरील साधनांचा ते जितका उपयोग करून घेतात त्याचा लक्षांश करून घेण्यापुरती जर आपल्या लोकांत हिंमत असती तर आजपर्यंत आपल्या देशांतलि चालू भाषा, व त्यांत विशेषतः मराठी भाषा आज फारच निराळ्या स्थितींत असती. इतकेंच पहा कीं, इंग्रज लोकांस संस्कृत भाषेचा शोध लागून* नुकतीं पन्नास पाउणशें

* 'संस्कृत भाषेचा शोध' हे शब्द आमच्या मराठी वाचकांस चमत्कारिके भासतील. त्यांस येथें सांगणें अवश्य आहे कीं, कलकत्यास सर विल्यम जोन्स नामें जो विद्वान् न्यायाधीश मार्गें होता त्यानें सन १७८९ या वर्षी 'शाकुंतल' नाटकाचें भाषांतर प्रसिद्ध करून युरोपांतलि पंडितांचें मन आपल्या अन्वर्थ 'संस्कृत' भाषेकडे वेधविलें. तेव्हांपासून युरोपिअन विद्वानांची प्रवृत्ति तिजकडे झाली. (निबंधमालाकार.)

वर्षे झालीं; पण येवढ्याशा काळांत त्या भाषेच्या संबंधें त्यांनीं किती उद्योग केला ! व अजुनही किती चालला आहे ! आमच्या देशांतील लक्ष्मी जशी तिकडे जाऊन भरली तशीच तीहून अमूल्य अशी आमची विद्याही तिकडेच लुहून नेऊन यापुढें तिचें महापीठ तिकडेच स्थापिलें जाणार असा अजमास दिसतो. पण आम्ही असे बाहादर कीं, पहिल्या गोष्टीबद्दल कधीं स्वप्नीही स्वेद न होऊन जसे नेहमीं चैनीत असतो, तसेच दुसरीविषयीही बेफिकीर असून मंजूरपांठी कापडाप्रमाणें आमच्याच मालाच्या रूपांतराचें पुनः रूपांतर करून तें चोहोंकडे मिरवितों. भट्टाचार्य शैव साहेबांनीं आमच्या वेदांचीं मर्म काढलीं कीं घांवला आमचा 'देशहितेच्छु' पुढें ! साहेबमजकुरास तीं व्याख्यानें लिहितांना इतका गर्व वाटला नसेल, पण त्यांचा महा—प्रसाद झेलून तो आपल्या देशबांधवास नजर केल्यानें त्यांवर अपार उपकार केल्याची वरील 'हितेच्छु' स केवढी धन्यता वाटली असेल ! हे वेदासारख्या विस्तीर्ण व दुर्बोध ग्रंथाविषयीं झाले. आतां दुसरी मौजे पहा. आमच्या भाषेंत कांहीं वर्षांपूर्वीं 'वेताळ पंचविशी'चें भाषांतर झालें. पण झालें कसें ? संस्कृतांतून थेट मराठींत काय ? नाही. भाषांतरकर्ते प्रस्तावनेंत ती परंपरा लिहितातः—हा ग्रंथ मूळचा संस्कृत, त्या भाषेंतून याचा तरजुमा फारशी भाषेंत झाला; तींतून इंग्रजींत; आणि शेवटीं इंग्रजींतून मराठींत ! केवढा द्राविडी प्राणायाम हा ! इंग्रजी भाषा म्हणजे महातीर्थ होय; तींतून आल्याखेरीज कोणत्याही ग्रंथास पवित्रता येणें नाही ! असो; आपल्या मराठी भाषेविषयीं पाहिलें तरी देखील तिच्या संबंधाचें मुख्य अचाट काम, म्हणजे कोश, हे इंग्रजांनींच आपणाकरितां करून ठेवले आहेत.' या कोशांची योग्यता अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आमचे लोक फारशी मानीत नाहीत; पण आमची अशी खात्री आहे कीं, त्यांनीं महाराष्ट्र—भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास पार नाही ! ते तयार करतांना शास्त्री लोकांचें साहाय्य पुष्कळ घेतलें, व दोघां साहेबांस त्या कामाबद्दल सरकारनें

१ मोल्स्वर्थ (Molesworth) यानें केलला मराठी-इंग्रजी कोश व कॅन्डी (Oandy) यानें केलला इंग्रजी-मराठी कोश यांना उद्देशून हे लिहिलेले आहे.

मोठें बक्षीसही दिलें, हें खरें आहे; पण येवढ्यावरूनच नाक मुरडण्यास कारण तें कोणतें झाले ? तितकें किंवा त्याहून चौपट साहाय्य मिळालें असतें तरी येवढें काम अंगावर घेण्यास आमचे विद्वान् कितीक तयार होते ? एकादें मोठें कृत्य करण्याचा बेत करून तें आमच्या लोकांनीं तडीस नेलें असें कोणतें सांपडलें ? आमच्या आरंभशूरत्वाची कृत्ये एक दोन आहेत काय ? सारांश, आपल्या अंगीं गुण नसणें हें एकेपरी वाईट; पण तो दुसऱ्याचे ठायीं दिसत असतांही त्याचें गुणत्व न भासणें म्हणजे अंधत्वाची व दुराग्रहाची पराकाष्ठा होय !

हें कांहींसें विषयांतर झालें. तरी त्याच्या योगानें वर सांगितलेल्या गोष्टी जर आमच्या वाचकांच्या मनावर ठसतील तर त्याबद्दल आलेला दोषही आह्मी खुशाल पतकरूं. एकंदरीत आमचें आमच्या लोकांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, इंग्लिश लोकांच्या उत्कर्षाचाच नुसता हेवा करण्यापेक्षां त्यास कारणभूत जे त्यांचे अनेक गुण त्यांचा मत्सर करणें फार समंजस व अत्यंत हितावह होय. असो. तेव्हां आपल्या सुदैवानें ज्ञानप्रसाराचीं जीं अमोलिक साधनें आज आपणांस अनुकूल आहेत त्यांचा उपयोग अद्याप व्हावा तसा झाला नाही हें मनांत वागवून तो करून घेण्यांत आमच्या देशबंधूंनीं अगदीं कसर करूं नये. असें केलें असतां त्यांनीं आपला धर्म जागविला व आपणास व आपल्या देशास मोठें भूषण आणलें असें होईल.

३. वर मासिक पुस्तकाच्या स्वरूपाविषयीं आम्हीं आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्याचप्रमाणें हें पुस्तक करण्याचा आमचा बेत आहे हें सांगावयास नकोच. हें प्रस्तुत मालेच्या उद्देशाविषयीं मुख्यतः झालें. आतां अशा पुस्तकांपासून उपयोग कोणकोणते घटणारे आहेत याविषयीं लिहितों.

सध्यां असें झालें आहे कीं, मराठी लिहिण्याची इच्छा आहे एकास व शक्ति आहे दुसऱ्यास. वर्तमानपत्रांत लिहिणारे, त्यांजकडे पत्रें पाठविणारे, तसेंच या भाषेंत चांगलें वाईट ग्रंथ करणारे, हे सर्व लोक बहुधा अर्धे मुर्ख शिकलेले व मराठी वर्तमानपत्रें, पुस्तकें यांवरून ज्ञान संपादन करणारे असे आहेत. सध्यां

मराठीस मोठा आधार ह्मटला म्हणजे अशाचाच आहे. हें पहिल्याविषयीं झालें. आतां दुसरे जे आहेत त्यांस सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत, पण इच्छा मुळींच नाही. सरकारनें त्यांस इंग्रजींत वाकवगार केलें, संस्कृतादि अभियुक्त भाषांतहि पुष्कळ गति करून दिली, नानाविध विषयांचीही थोडी बहुत वरीच माहिती करविली, — एकंदरींत उद्देश काय कीं, त्यांस कोणीकडे जरी फेंकलें तरी त्यांनीं कचरूं नये. पण येवढा जामानिमा करून व शेवटीं चान्सेलर साहेबांनीं पाठ थोपवून यांचें विसर्जन झाल्यावर हे करतात काय ? त्यांस वाटतें कीं आज आपण विद्येच्या कडेस लागलों, देशास अक्षय भूषण आणलें,— तेव्हां आतां दुसरें काय कर्तव्य उरलें ? आपल्या कडकडीत व सतत जागृत असणाऱ्या तर्कशास्त्राच्या कोट्यांनीं जनाज्ञानांधकाराचा ध्वंस करण्याची परम दीक्षा धारण करून हे आपल्या देशबंधूपुढें आपलें अगाध ज्ञान मिरवीत फिरतात. यथासुखं आयुष्यक्रमण करावें हा त्यांचा एक मोठा सिद्धांत आहेसा दिसतो. मराठींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रजी विद्वत्तेस वट्टा आणणें हें तर त्यांस अगदीं आवडत नाहींच; तरी प्रसंग आल्यास ते आपल्या महासनावरून मराठींतील ग्रंथावर अभिप्राय देतात. पण तेही अडाणी लोकांच्या भाषेत त्यांस समजतीलसे नव्हेत ! तर फर्डेसाई इंग्रजींत ! ग्रंथकार होऊन लोकांचा प्रसाद जोडणें हें त्यांस हलक्या मनुष्याचें काम वाटून तें त्यांस कधीं पत्करत नाहीं, हवें तर आपल्या किताबाच्या श्लोकांत ते इंग्रजींत कोणाला 'मूर्ख' कोणाला 'पोरकट' कोणाला 'अप्रयोजक, असे अभिप्राय देतील, फारच कृपा झाली तर 'हा ग्रंथ बरा आहे,' अशी गुळमुळीत शिफारस करतील. सारांश, प्राचीन काळीं रोम शहरांत प्याट्रिशियन्' (महाजन) आणि प्लूबिअन् (सामान्यजन) यामध्यें जसा द्वंद्वभाव होता, तसाच सांप्रतकाळीं विद्यालयांतून पसार झालेल्या लोकांचा व इतरांचा आहे. हें लिहिणें पुष्कळ उगीच फुगवून लिहिलें व अगदीं गैरवाजवी असें वाटेल हें आम्हीं जाणतो. असें वाटण्याचें कारणही उघडच आहे कीं, नवीन विद्वानांविषयीं लोकांच्या मनांत सामान्यतः मोठी आदराची बुद्धि वागते. त्यांस नांव ठेवण्यास कोणी

सहसा धजावत नाही. पण आजपर्यंत असा प्रकार घडला नाही येवढ्यावरूनच आतांही तो वडू नये हा कोण न्याय ? भारवीनें हट्टे^१ आहे:—

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः

‘ हितकर आणि मनोहरही असें भाषण दुर्लभ. ’ हेंच वचन आह्मांस सध्या नान्य आहे, व आमचे समजस वाचकही वरच्यासारखे आमचे लेख वाचतांना तेंच ध्यानात सतत ठेवतील अशी आमची आशा आहे.

तेव्हां प्रस्तुत निबंधांनीं अशा दुसऱ्या लोकांस— कीं ज्यांस विद्यालयांतील शिक्षणाचा वगैरे लाभ न घडल्यानें ज्ञानाचा मार्ग खुला नाही त्यांस— अनेक गोष्टींचें ज्ञान व्हावें हा एक ते लिहिण्याचा उद्देश आहे. व संस्कृत— विशेषतः इंग्रजी भाषेत जें आगाध ज्ञान भरलें आहे, त्याचा पाट फोडून जर आपल्या भाषेकडे वळवितां येईल तर केवढी मजा होईल ! सध्यांच्या काळीं इंग्रजी विद्या पुरी शिकण्यापुरतें सामर्थ्य पैशाच्या अडचणीमुळे आपणांत फारच थोड्यांस असतें, व पुष्कळांस तेंही अनुकूल असून दुसऱ्या कित्येक कारणांनीं विद्याभ्यास सोडून द्यावा लागतो. तेव्हां ज्ञानाचे खरे भोक्ते असे एकंदर लोकांच्या मानानें पाहतां सध्यां अगदींच थोडे आहेत यांत संशय नाही. बाकीचे एकंदर लोक अज्ञान व तज्जन्य जे अनर्थ— हणजे दुर्मते, आळस व दुराचरण— त्यांत बुद्धी राहिले आहेत. इंग्लंडांत ज्ञानसंपादनाच्या सोई उत्कृष्ट असल्यामुळे तेथील मजुरांस जें ज्ञान असतें तें या लोकांपैकीं मोठे शहाणे हणविणारांसही नाही. ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! त्यांतून विशेष वाईट वाटण्याचें कारण हें कीं, आमच्या लोकांत कितीही दोष असले, तरी बुद्धीचा मंदपणा हा आमचा अत्यंत तिरस्कार करणारांच्यानींही आमच्या मार्थीं मारवणार नाही ! चलाख-पणांत आह्मी कोणत्याही लोकांस हार जाणार नाही अशी आमची खात्री आहे. आमच्या बुद्धीचे प्रभाव जगाच्या इतिहासावर अक्षय खोदलेले आहेत; व चंद्र सूर्य आहेत तोंवर त्यांचा झेंडा मिरवत राहिल !

१ ‘ किरातार्जुनीयम् ’ या काव्याचा कर्ता.

४. अशा ग्रंथापासून लोकांत सदभिरुचीचा प्रसार होऊन ग्रंथ वाचण्याची त्यांस गोडी लागण्याचा जितका संभव आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही उपायापासून नाही. ही सदभिरुचि राष्ट्रास किती हितकर आहे हे इतिहास वाचणारांस माहीत असेलच. अडाणी व सुधारलेल्या राष्ट्रांत मोठा भेद हाच होय असे म्हटले असतां चालेल. ही जेथे असेल तेथे विद्येचा व कलांचा उत्कर्ष, सभ्य चालचलणूक, वगैरे अर्थात आलीच. ही आपणांतही प्राचीन काळी होतीच, पण परराजांची सत्ता येथे अखंड झाल्यामुळे तिचा अस्त झाला. पण सध्यांच्या उदार व शहाण्या सरकारच्या अमलांत तिचे पुनरुज्जीवन होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो. याप्रमाणे अज्ञा ग्रंथांतूरु पुस्तक चांगले कोणते व वाईट कोणते, त्यांतील गुणदोष काय, वगैरे गोष्टींचे निरूपण वरचेवर होत गेले ह्मणजे त्यापासून लोकांस, ग्रंथकारांस, व भाषेस फार उपयोग होतो. लोकांत मार्मिकपणा वाढून त्यांस विचार करण्याची संवय लागते, पुस्तकाची परीक्षा अगोदर झालेली असली म्हणजे त्यांस ती घेण्यास सोईवार पडते, मग अर्थातच चांगल्या ग्रंथकारांस तेव्हांच आश्रय मिळून वाईट पुस्तके निवडली जातात; आणि इतके झाले ह्मणजे भाषेत सहजच चांगल्या ग्रंथांची समृद्धि होऊन उत्तरोत्तर ती चांगले ग्रंथकार निपजतात. याप्रमाणे ज्ञानाची वृद्धि होत जाऊन चांगल्या ग्रंथकारांची दैना उडते.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. (निबंधमाला)

सुधारक काढण्याचा हेतु

पर्वत, नद्या, सरोवरे, झाडे, पाणी, राने, समुद्र किनारे, हवा, खाणी, फुले व जनावरे ज्यांत स्पष्टपणे दाखविली आहेत असा एक, व ज्यांत पारधी व पारधीची हत्यारे, शेतकरी व शेतकीची अवजारे, बाजार व त्यांतील कोट्यावधि कृत्रिम

१ संधिनियमाप्रमाणे ' कोट्यवधि '.

जिन्नस, न्यायसभा व त्यांत येणारे शेंकडो लोकें, राजसभा व त्यात बसणारे-
उठणारे सचीव मंत्री वगैरे प्रमुख पुरुष, भव्य मंदिरे व उत्तम देवालये, बागा व
शेतें, झोंपड्या व गोठे, अनेक पदवीचे व अनेक धंदे करणारे पुरुष व स्त्रिया
आणि त्यांचीं अर्भके, हीं ज्यांत व्यवस्थित काढलीं आहेत असा एक, मिळून
प्रत्येक खंडांतील ठळक देशाचे दोन दोन चित्रपट तयार करवून ते पुढें ठेवले
आणि त्याकडे निःपक्षपात-बुद्धीनें कांहीं वेळ पहात बसलें, तर विचारी पुरु-
षांच्या मनावर काय परिणाम होईल बरें ? प्रथम सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटांचें अव-
लोकन केलें तर त्यावरून असें दिसून येईल कीं, विस्तृतता, बहुविधता, मनो-
रमता, अद्भुतता, उपयुक्तता व विपुलता यांपैकीं कोणत्याही गुणांत या भरत-
खंडाचा त्रिकोणाकृति पट ग्रीस, इटली, ऐर्लंड, युनायटेड स्टेट्स, आस्ट्रेलिया
यांपैकीं पाहिजे त्या रमणीय देशाच्या चित्रपटांशीं तुलना करण्याच्या हेतूनें
मांडिला तर असें ह्मणावें लागेल कीं, आमच्या वांट्यास सर्वोत्तम न म्हटला
तरी उत्तमांपैकीं एक देश आला आहे. सह्य, विंध्य व कैलास यांच्यासारख्या
प्रचंड पर्वतांनीं ज्याची तटबंदी झाली आहे; सिंधु, भागीरथी, नर्मदा, तापी,
कृष्णा इत्यादि नदांनीं व नद्यांनीं ज्यांतील क्षेत्रें सिंचण्याचें व उतासूंचीं व
व्यापाराचीं गलबते व आगबोटी वाहण्याचें काम पत्करलें आहे; हिंदी
महासागरानें ज्याला रक्षना^२ होऊन शेंकडों बंदरे करून दिलीं
आहेत; गुजराथ, माळवा, बंगाल, ब्रह्मदेश इत्यादि
सुपीक प्रांतांनीं ज्यास हें इतकें अन्नवस्त्र पुरविण्याची जबाबदारी घेतली आहे;
ज्याच्या उदरांत कोठें ना कोठें तरी हवा तो खनिज पदार्थ पाहिजे तितका
सांपडण्यास पंचाईत पडत नाहीं; ज्याच्या रानांत पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या
वनस्पति वाढत आहेत व सर्व प्रकारचे पशुपक्षी संचार करीत आहेत; ज्यांत
कोठें उष्ण कटिबंधांतली, कोठें शीत कटिबंधांतली, हवा खेळत आहे; सारांश,
ज्यांतील कित्येक अनंत रमणीय प्रदेशांस 'अमरभूमि,' 'नंदनवन,' 'इंद्रभुवन,'
'जगदुद्यान' अशा संज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत, असा हा आमचा हिंदुस्थान देश

आधिभौतिक संपत्तींत कोणत्याही देशास हार जाईल, किंवा यांतील सृष्ट पदार्थांचा चित्रपट दुसऱ्या कोणत्याही देशाच्या चित्रपटापेक्षां कमी मनोरम ठरेल असें वाटत नाहीं.

याप्रमाणें सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटाचें अवलोकन करून पूर्ण समाधान पावल्यावर दुसऱ्या पटाकडे वळल्याबरोबर चित्तवृत्तींत केवढा बदल होतो पहा ! या दुसऱ्या ऐतिहासिक चित्रपटाच्या केवळ लांबीचाच विचार केला तर कदाचित् आमच्या पटाची लांबी सर्वांत अधिक भरण्याचा संभव आहे. वैदिक कालापासून आज तारखेपर्यंत आम्हांस जितकीं शतके मोजतां येणार आहेत, तितकीं बहुशः दुसऱ्या कोणत्याही देशास मोजतां येणार नाहींत. या विस्तीर्ण कालावधींत अनेक राष्ट्रांची उत्पत्ति, अभिवृद्धि व लय होऊन तीं प्रस्तुत नामशेष मात्र^१ राहिलीं आहेत, व कांहींचा चास झाला तरी त्यांनीं संपादिलेल्या विद्यांची व कलांची रूपांतरें कोठें कोठें अद्यापि दृष्टीस पडत असल्यामुळे तीं त्यांच्या गतवैभवाची साक्ष देत आहेत. ज्याप्रमाणें कांहीं वस्नपति व कीटक परिणतावस्था प्राप्त झाली असतां, आपलें तेज नूतनोत्पन्न अंकुरांत ठेऊन पंचत्वाप्रत पावतात,^२ त्याप्रमाणें अमेरिकेंतील व आशियांतील आणि विशेषतः युरोपांतील पुष्कळ राष्ट्रांची स्थिति झाली. ग्रीक विद्या आणि कला रोमन लोकांच्या हातीं पडून ग्रीस देशाचा अंत झाला. रोमन लोकांची सुधारणा अर्वाचीन युरोपीय राष्ट्रांकडे येऊन रोमन लोक नष्ट झाले. आशिया व अमेरिका यांतील जुन्या राष्ट्रांचीही कांहीं अंशीं अशीच स्थिति झाली, व त्यांच्या सुधारणेच्या कांहीं खुणा अद्यापि कोठें कोठें दृष्टीस पडतात. चीन व हिंदुस्थान हे दोन देश मात्र खूप जुने असून काळाच्या जबड्यांतून वांचले आहेत, व कदाचित् आणखीही अनेक शतके वांचण्याचा संभव आहे. पण अशा प्रकारच्या केवळ वांचण्यांत विशेष पुरुषार्थ आहे कीं काय हा मोठा विचारणीय प्रश्न आहे. अशा प्रकारचें केवळ वांचणें म्हणजे बऱ्याच अंशीं योग

१ ' नामशेष ' म्हटल्यावर ' मात्र ' शब्दाची काय जरूरी आहे ? २ पंचमहाभूतांत मिळतात, मरतात.

निद्रेंत प्राण धरून राहिलेल्या योग्याच्या जगण्यासारखें होय. हिंदुस्थानच्या अस्तित्वाशीं तोलून पाहतां, जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांचें अस्तित्व कांहींच नाही असें म्हणतां येईल. पण तेवढ्या स्वल्प काळांत त्यांनीं केवढाले पराक्रम केले व केवढी अमर कीर्ति संपादिली ! भाषा-परिज्ञान-प्रवीणांनीं अलीकडे असा सिद्धांत केला आहे कीं हिंदु लोक, ग्रीक लोक, रोमन लोक, व जर्मन शाखेपासून निघालेले अर्वाचीन युरोपांतील इंग्लिश डच वगैरे लोक, एकाच पूर्वजांपासून झालेले असावे. या सर्वांस ते आर्यकुलोद्भव राष्ट्रें म्हणतात. हें खरें असेल तर काय सिद्ध होतें कीं, एकाच झाडाचें बीं चार प्रकारच्या जमिनींत पडून त्यापासून चार प्रकारच्या वृक्षांचा उद्भव व्हावा व प्रत्येकाला निराळ्या तऱ्हेची वाढ लागून त्यांचा शेवटही निराळ्या तऱ्हेचा व्हावा, त्याप्रमाणें एकाच आर्यकुलापासून उत्पन्न झालेले आह्मी सर्व खरे, पण स्थानांतरा-प्रमाणें आह्मा सर्वांचा इतिहास निराळ्या प्रकारचा झाला ! आर्य लोकांची युरोपांत जी शाखा गेली, तीपासून ग्रीस देशांत एक उत्तम राष्ट्र उद्भवले. त्याचीच एक मुळी इटली देशांत जाऊन तीपासून जो नवीन अंकुर उत्पन्न झाला, त्यानें मातृवृक्षास नाहीसें करून आपला विस्तार बराच दूरवर नेला. पुढें त्यालाही वार्धक्यावस्था येऊन त्याचा चास होण्याच्या सुमारास त्यापासून बरीच नवीन रोपें अस्तित्वांत आलीं; तीं हीं अर्वाचीन युरोपांतील राष्ट्रें होत.

इकडे हिंदुस्थानांत आर्य लोकांची जी शाखा आली, तिचा निराळ्याच तऱ्हेचा इतिहास झाला. तिकडे जुन्या वृक्षानें नव्या अंकुरांत आपले गुण ठेऊन आपण नाहीसें व्हावें, व पुनः त्या नवीन अंकुरानें तसेंच करावें व प्रत्येक नवीन राष्ट्रोद्भव पहिल्यापक्षां बहुतेक गुणांत वरिष्ठ व्हावा, असा प्रकार झाला. इकडे अशा प्रकारची राष्ट्रोद्भवपरंपरा अस्तित्वांत आली नाही. मूळ आर्य-शाखा येथें येऊन तिच्यापासून जें झाड येथें लागलें, तेंच आजमितीपर्यंत अस्तित्वांत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ग्रीक, रोमन, सिथियन, तार्तर, मोगल, अफगाण वगैरे लोकांच्या ज्या वावटळी त्यावर आल्या, त्यामुळें त्याल

भराच त्रास झाला. कधीं त्याच्या कांहीं फांद्या मोडून पडल्या, कधीं तें मुळापासून उपटून पडत आहे कीं काय असें वाटलें, पण कर्मधर्मसंयोगानें युरोपांतील ग्रीक व रोमन शाखांवर व इकडील इराणी शाखेवर जो प्रसंग गुदरला, तो या भारतीय आर्य शाखेवर गुदरला नाहीं ! यामुळें हें जरठ झाड कसें तरी अजून उभें आहे ! पण त्यांत कांहीं त्राण उरलेलें नाहीं ! तें आंतून अगदीं शुष्क होत आलें आहे व त्याचें खोड व फांद्या डळमळूं लागल्या आहेत. याला आतां असेंच उभें ठेवण्यास व यापासून नवीन शाखांचा उद्भव होऊन यास फिरून नवीनावस्था आणण्यास एकच उपाय आहे. तो कोणता म्हणाल तर त्याची रूप खच्ची करून त्यास अर्वाचीन कल्पनांचें भरपूर पाणी घावयाचें ! असें केले तरच त्याचें पूर्व स्वरूप नष्ट न होतां, त्यापासून नूतन शाखावृत्त वृक्ष अस्तित्वांत येईल, पण तसें न केले तर त्यावर प्रस्तुतकालीं चोहोंकडून जे तीव्र आघात होत आहेत, त्यांखालीं तें अगदीं जेर होऊन अखेरीस तें जमिनीवर उलथून पडेल.

हिंदुस्थानचा पूर्व इतिहास व सांप्रत स्थिति सुधारकाच्या वाचकांच्या लक्षांत थोडक्यांत यावी, यासाठीं वर ज्या रूपकांचें साहाय्य घेतलें आहे, त्यापासून लेखकाचा भाव त्यांच्या मनांत उतरला असेल अशी त्याची आशा आहे. त्याचें स्वष्ट म्हणणें असें आहे कीं, हिंदूलोक रानटी अवस्थेंतून निघाल्यावर कांहीं शतकेपर्यंत राज्य, धर्म, नीति वगैरे कांहीं शास्त्रें, वेदांत, न्याय, गणितादि कांहीं विद्या, व काव्य, गीत, नर्तन वादनादि कांहीं कला, यांत त्यांचें पाऊल बरेच पुढें पडल्यावर त्यांच्या सुधारणेची वाढ खुंटली, व तेव्हांपासून इंग्रजी होईपर्यंत ते कसें तरी राष्ट्रत्व संभाळून राहिलें ! यामुळें त्यांचा इतिहास-पट इतर देशांच्या इतिहास-पटाहून फारच कमी मनोवेधक झाला आहे. आमची गृहपद्धति, आमची राज्यपद्धति, आमचीं शास्त्रें, आमच्या कला, आमचे वर्णसंबंध, आमच्या राहण्याच्या चाली, आमच्या वागण्याच्या रीती, सारांश इंग्रजी होईपर्यंत आमचें सारें व्यक्ति-जीवित्व व राष्ट्रजीवित्व उशांत घालून ओतलेल्या पोलादासारखें किंवा निविड शृंगलाबद्ध बंदिवानासारखें, अथवा उदकाच्या नित्य आघातानें दगडाप्रमाणें

कठीण झालेल्या लांकडासारखें किंवा हाडकासारखें शेंकडों वर्षे होऊन राहिलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ही आमची शिलावस्था^१ आम्हांस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळूं लागल्यापासून बदलूं लागली आहे. आजमितीस या शिक्षणाच्या टाकीचे आवात फारच थोड्यांवर घडत आहेत. पण दिवसेंदिवस ते अधिकाधिकांवर घडूं लागतील असा अजमास दिसत आहे. ज्यांना या टाकीपासून बराच संस्कार झाला आहे, ते समुदायापासून अगदीं विभक्त झाल्यासारखे होऊन उभयतांत सांप्रतकाळीं एकप्रकारचें वैषम्य उत्पन्न झालें आहे. या वैषम्यास विशेष कारण कोण होत आहेत हें येथें सांगण्याची जरूरी नाही. येथें एवढेंच सांगितलें पाहिजे कीं, मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सांडतां,^२ पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा व त्याबरोबर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्यांचा आम्ही योग्य रीतीनें अंगीकार करित गेलों, तरच आमचा निभाव लागणार आहे. या कल्पना आमच्या राज्यकर्त्यांकडून येत आहेत म्हणून त्या आम्हीं स्वीकाराव्या असें आमचें म्हणणें नाही. त्यांचें अभिनंदन करून त्यांचा आपण अंगीकार केला पाहिजे असें जें आम्ही म्हणतो तें अशासाठीं कीं, त्या शिक्षणांत व त्या कल्पनांत मनुष्यसुधारणेच्या अत्यवश्य तत्वांचा समावेश झाला आहे. म्हणून लोकांस लयास जावयाचें नसेल त्यांनीं त्यांचें अवलंबन केलेंच पाहिजे, त्याशिवाय गत्यंतर नाही. समाजाचें कुशल राहून त्यास अधिकाधिक उन्नतावस्था येण्यास जेवढीं बंधनें अपरिहार्य आहेत तेवढीं कायम ठेऊन बाकी सर्व गोष्टींत व्यक्तिमात्रास (पुरुषास व स्त्रीस) जितक्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येईल तितका व्यावयाचा, हें अर्वाचीन पाश्चिमात्य सुधारणेचें मुख्य तत्व आहे, व तें ज्यांच्या अंतःकरणांत बिंबलें असेल त्यांना आमच्या समाज-व्यवस्थेंत अनेक दोषस्थलें दिसणार आहेत, हें उघड आहे. हीं दोषस्थलें वारंवार लोकांच्या नजरेस आणावीं, तीं दूर करण्याचे उपाय सुचवावे, आणि युरोपीय सुधारणेंत अनुकरण करण्यासारखें काय आहे, तें पुनः पुनः दाखवावे,

१ "Fossilized condition" चें भाषान्तर. २ 'न सोडतां.' जुन्या काव्यात्मक भाषासरणीचें अनुकरण.

यास्तव हें 'सुधारक' पत्र काढलें आहे. कोणत्याही वाद्ग्रस्त प्रश्नाविषयीं जें लोकमत असेल तें पुढें आणणें हेंच कायतें पत्रकर्त्यांचें कर्तव्य असें जे मानीत असतील ते तसें खुशाल मानोत. लोकमत अमुक टप्यापर्यंत येऊन पोचलें आहे, सबब कोणत्याही व्यक्तीनें किंवा सरकारनें त्यापुढें जाऊं नये असें म्हणणें म्हणजे झाली आहे तेवढी सुधारणा बस आहे, पुढें जाण्याची गरज नाही असेंच म्हणण्यासारखें होय. व्यक्तीनें किंवा सरकारनें साधारणपणें लोकमतास धरून वर्तन करणें किंवा कायदे करणें हें सामान्य गोष्टींत ठीक आहे, पण कांहीं प्रसंगीं लोकांच्या गाढ अज्ञानामुळें किंवा दुराग्रहामुळें व्यक्तीस लोकांची पर्वा न करितां स्वतंत्रपणें वर्तविं लागतें व सरकारास लोकमताविरुद्ध कायदे करावे लागतात. बारकाईचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, प्रजासत्ताक राज्यांत सुद्धां अनेकदां बहुमताविरुद्ध अधिकृत लोकांचें म्हणजे सरकारचें वर्तन होत असतें. तथापि सामान्यतः सरकारचें वर्तन लोकमतास धरून असेल तितकें बरें. पण जे लोक हा सिद्धांत कबूल करितात ते लोकमत दिवसेंदिवस सुधारत चाललें आहे असें समजतात. तेव्हां आतां असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, लोकमताची सुधारणा व्हावी तरी कशी ? जो तो अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतापुढें जाण्यास भिईल तर त्यांत बदल व्हावा कसा ? लोकाग्रणींनीं हें काम पत्करलें नाही तर तें कोणी पत्करावयाचें ? जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाला भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही इतकेंच नाही, तर त्याची चालू स्थिति सुद्धां कायम न राहतां उलट त्यास उतरती कळा लागून अखेर त्याचा हास होईल. म्हणून कोणी तरी अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतांतील दोषस्थळें दाखविण्याचें व समाजांतील बहुतेक लोकांस अप्रिय परंतु पथ्यकारक असे विचार त्यांच्यापुढें आणण्याचें, अनभिमत^१ काम करण्यास तयार झालेंच पाहिजे. असें करण्यास लागणारें धैर्य ज्या समाजांतील कांहीं व्यक्तींच्या सुद्धां अंगीं नसेल त्या समाजांनें वर डोकें काढण्याची आशा कधीही करूं नये.

१ लोकांना अभिमत (मान्य) नसेलें.

हे विचार बरोबर असतील तर त्यांवरून हे दिसून येईल की, जे कोणी कोणत्याही मिषाने किंवा रूपाने लोकांपुढे लोकाग्रणी म्हणून मिरवू लागले असतील त्यांनी लोकांची मर्जी संपादण्यासाठी, अथवा त्यांजकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठी, किंवा परोपकाराचे ढोंग करून स्वहित साधण्यासाठी त्यांच्या दोषांचे किंवा दुराग्रहांचे संवरण किंवा मंडन करण अत्यंत लज्जास्पद होय. असे लोकाग्रणी त्यांस सुमार्ग न दाखवितां केव्हां एखाद्या खाड्यांत नेऊन घालतील ते सांगवत नाही. प्रस्तुत स्थितीत अशा लोकाग्रणींचे वर्तन आमच्या देशास फारच विघातक होणार आहे. ज्यांना समाजाच्या घटनेची, अभिवृद्धीची व लयाची कारणे ठाऊक नाहीत, कदाचित् पितृतर्पणापुढे ज्यांचे ज्ञान गेलेले नाही; विषयोपभोगाशिवाय अन्य व्यवसाय ज्यांना अवगत नाहीत; वरिष्ठाची प्रशंसा व कनिष्ठाची गवोक्ती यांहून अन्य प्रकारचे भाषण ज्यांस फारसे माहित नाही; अनेक देशांतील उद्योगी पुरुषांनी अहर्निश परिश्रम करून पदार्थ-धर्मांचे केवढे ज्ञान संपादिले आहे, विपदिनाशक व सुखवर्धक किती साधने शोधून काढिली आहेत, व राज्य धर्म नीति वगैरे विषयांतील विचार किती प्रगल्भ झाले आहेत हे ज्यांना ठाऊक सुद्धा नाही,—अशा गृहस्थांनी आम्ही हिंदुलोक नेहमी परतंत्रच असलों पाहिजे, कांहीं केले तरी अधिक राज्याधिकार उपभोगण्याची पात्रता आमच्या अंगी यावयाची नाही, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा विचार आम्ही कधी स्वप्नांतसुद्धा आणू नये, स्थानिक स्वराज्य, राष्ट्रीय परिषद्, कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद, स्वसंतोषाने शिपाईगिरी करण्याची इच्छा धरणे या व या तऱ्हेच्या दुसऱ्या उठाठेवींत आम्ही पडणे हे शुद्ध मूर्खपण होय, अशा प्रकारचे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांस लोकाग्रणी न म्हणतां लोकशत्रु म्हटले असतां वावगे होणार नाही. तसेच जेवढी जुनी शास्त्रे तेवढी सारी ईश्वरप्रणीत, त्यांना हात लावणे हे बोर पातक अशी ज्यांची समजूत; जगत्कारणाच्या तोंडांतून, हातांतून, मांडींतून व पायांतून एकेक वर्ण निघाला अशी ज्यांची वर्णोत्पत्तीविषयी कल्पना; पंचामृताने व धूपदीपाने केलेली पूजा मात्र ईश्वरास मान्य, याहून ईशपूजेचा विशेष प्रशस्त

मार्ग नाहीं असे ज्यांचे धर्मविचार; आहे ही सामाजिक स्थिति अत्युत्तम, होंत फिरवाफिरव करण्यास कोठही अवकाश नाही; सध्यां येथे स्त्रियांचे पुरुषाशी, मुलांचे आईबापाशी जे संबंध चालत आले आहेत तेच उत्तम आहेत व अनंत काल तेच चालले पाहिजेत; ज्ञान संपादनं हें पुरुषांचें कर्तव्य, शिशुसंगोपन हें स्त्रियांचें कर्तव्य, पुरुष स्वामी स्त्री दासी, स्वातंत्र्य पुरुषाकडे पारतंत्र्य स्त्रियांकडे, विवादाशिवाय स्त्रीस गति नाही व गृहाशिवाय तिला विश्व नाही, वैधव्य हें तिचें महाव्रत व ज्ञानसंपादन हा तिचा मोठा दुर्गुण, अशा प्रकारच्या ज्यांच्या धर्मविषयक व समाजविषयक कल्पना—असे लोकाग्रणी काय कामाचे ? अशांच्या उपदेशानें व उदाहरणानें आम्हांस चांगलें घळण कसें लागणार व इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांत होत असणाऱ्या सुखाचा लाभ आम्हांस कशांनें होणार ? निदान 'सुधारकास' तरी असले लोकाग्रणी व त्यांचें वर्तन मान्य नाही. ज्या तत्वांचें अवलंबन केल्यामुळें इतर राष्ट्रे अधिकधिक सुधारत चालली आहेत त्या तत्वांचा स्वीकार करण्यास आम्ही आनंदानें तयार झालें पाहिजे. तीं तत्वे हा 'सुधारक' महाराष्ट्र—लोकांपुढें वारंवार आणील. असें करण्यांत त्यास आज ज्याचा जारीनें अंमल चालत आहे त्या लोकमताविरुद्ध बरेंच जावें लागणार असल्यामुळें फार त्रास पडणार आहे पण तो त्याची पर्वा करीत नाही, कारण ज्या लोकमताचा पुष्कळांस बाऊ वाटतो, त्याचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, बऱ्याच बाबतींत त्याचा आदर करण्यापेक्षां अनादर करणें हाच श्लाघ्यतर मार्ग होय. कोट्यावधी अक्षरशत्रु व विचारशून्य मनुष्यांनीं आपल्या अडाणी समजुतीप्रमाणें चांगलें ह्मटलें किंवा वाईट ह्मटलें; अज्ञान धर्मभोळ्या लोकांच्या आचरत धर्म कल्पनांची व वेडसर सामाजिक विचारांची प्रशंसा करून, त्यापासून निघेल तेवढी माया काढणाऱ्या स्वार्थपरायण उदरंभरु हजारों टवाळांनीं शिव्यांचा वर्षाव केला किंवा छीः थूः करण्याचा प्रयत्न केला; शेंकडों अविचारी व हेकड लोकांनीं नाकें मुरडलीं किंवा तिरस्कार केला; सारांश, ज्यांना मनुष्याच्या पूर्णावस्थेचें रूप बिलकुल समजलें नाही किंवा ती घडून येण्यास काय केलें पाहिजे हें ठाऊक नाही—अशांच्या पर्वतप्राय

झुंडीच्या झुंडी तुहून पडल्या तरी—जो खरा विचारी आहे, ज्याला लोक-कल्याणाची खरी कळकळ आहे, सत्य बोलणें व सत्यास धरून चालणें यांतच ज्याचें समाधान आहे—अज्ञानें वरच्यासारख्या क्षुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भितां आपल्या मनास योग्य वाटेल तें लिहावें व सांगावें हेंच त्यास उचित होय. त्याच्या अशा वर्तनांतच जगाचें हित आणि त्याच्या जन्माची सार्थकता आहे.

गोपाळ गणेश आगरकर (निवडक निबंध भाग १)

ज्ञान व ऐश्वर्य

आत्म्याची शांति किंवा सुख हेंच अत्यंत श्रेष्ठ सुख असून आत्मवश असल्यामुळे तें सर्वांना प्राप्त करून घेण्यासारखेंहि आहे, असा याप्रमाणें निर्णय झाला. पण सर्व धातूंत सोनें अत्यंत मौल्यवान् ठरविल्यानें लोखंडादि इतर धातूंची गरज ज्याप्रमाणें नाहीशी होत नाही, किंवा साखर अत्यंत गोड असली तरी मिठावांचून ज्याप्रमाणें काम भागत नाही, तद्वतच आत्मसुखाची किंवा शांतीचीहि गोष्ट आहे. किमानपक्षां शरीरधारणार्थ तरी ऐहिक वस्तूंची जोड या शांतीस पाहिजे हें निर्विवाद आहे; आणि याच अभिप्रायानें आशीर्वादाच्या संकल्पांत नुस्तें 'शांतिरस्तु' असें न म्हणतां "शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु" म्हणजे शांतीबरोबरच पुष्टि व तुष्टिहि पाहिजे असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. नुसत्या शांतीनेच नर तुष्टि झाली पाहिजे असा शास्त्रकारांचा आशय असता तर या संकल्पांत 'पुष्टि' हें पद बालण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. तथापि पुष्टीची म्हणजे ऐहिक सुखाच्या अभिवृद्धीची अनावर हांव असणेंहि योग्य नाही. म्हणून शांति, पुष्टि व तुष्टि (संतोष) हीं तिन्ही योग्य प्रमाणानें तुम्हांस प्राप्त होवोत, व तुम्हीं मिळविलीं पाहिजेत, असा या संकल्पाचो भावार्थ आहे. कठोपनिषदाचें तात्पर्यहि असेंच आहे. नचिकेत मृत्यूच्या म्हणजे यमाच्या लोकीं गेल्यावर यमानें त्यास तीन वर

मागण्यास सांगून त्याप्रमाणे मागितलेले वर त्यास दिले, एवढीच गोष्ट या उपनिषदांत सविस्तर वर्णिली आहे. पण मृत्यूने वर मागण्यास सांगितल्यावर नचिकेताने एकदम पहिल्याने ब्रह्मज्ञान सांगा असा वर न मागता आपला बाप आपल्यावर रागावला आहे तो प्रसन्न होवो असा पहिल्याने, व पुढे “अग्नीचे, म्हणजे ऐहिक समृद्धि प्राप्त करून देणाऱ्या यज्ञादि कर्मांचे, ज्ञान सांगा” असा दुसरा वर मागितला आहे आणि हे वर प्राप्त झाल्यावर शेवटी “मला आत्मविद्या सांगा” अशी मृत्यूपाशी तिसरी मागणी केली आहे. परंतु या तिसऱ्या वराच्या ऐवजी, आणखी संपत्ति देतो असे जेव्हां मृत्यु म्हणू लागला तेव्हां— म्हणजे प्रेयः प्राप्तीला^१ जरूर तेवढे यज्ञादि कर्मांचे ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर त्याचीच अधिक आशा न धरितां—“आतां श्रेयःप्राप्त करून देणारं ब्रह्मज्ञानच मला सांगा” असा नचिकेताने आग्रह धरिला आहे. सारांश या उपनिषदाच्या शेवटच्या मंत्रांत वर्णिल्याप्रमाणे ब्रह्मविद्या व योगविधि म्हणजे यज्ञयागादि कर्मे हीं दोन्ही प्राप्त करून घेऊन नचिकेतस् मुक्त झाला आहे. (कठोपनिषद् ६-१८) यावरून ज्ञान व कर्म या दोहोंचा समुच्चय हेच या उपनिषदाचे तात्पर्य होय असे सिद्ध होते. इंद्राची एक गोष्ट याच प्रकारची आहे. इंद्राला स्वतः ब्रह्मज्ञान पूर्ण झालेले होते इतकेच नव्हे तर, प्रतर्दनास त्याने आत्मविद्येचा उपदेश केला, असे कौषीतक्युपनिषदांत वर्णन आहे. तथापि इंद्राचे राज्य जाऊन प्रल्हाद त्रैलोक्याधिपति झाल्यावर इंद्राने देवाचा गुरु जो बृहस्पति त्याजकडे जाऊन “श्रेय कशांत आहे ते मला सांगा” असा त्यास प्रश्न केला. तेव्हां बृहस्पतीने राज्यभ्रष्ट झालेल्या इंद्रास ब्रह्मविद्या म्हणजे आत्मज्ञान सांगून “तेवढेच श्रेय” (एनावच्छ्रेय इति) असे उत्तर दिले. परंतु इंद्राचे त्याने समाधान न होतां “आणखी जास्त कांहीं आहे काय?” (को विशेषो भवेत्?) असा पुनः प्रश्न केल्यावर बृहस्पतीने त्याला शुक्राचार्याकडे पाठविले. तेथेहि तसाच प्रकार झाल्यावर शुक्राने “प्रल्हादास तो विशेष माहित आहे” असे सांगितले तेव्हां अखेरीस ब्राह्मण वेषाने प्रल्हादाकडे जाऊन इंद्र त्याचा शिष्य झाला, व कांहीं

१ श्रेयः = श्रेयस्कर असे जे ते. प्रेयः = प्रिय, सुखकर असे जे ते.

काळ त्याची सेवा केल्यावर शील (सत्याने व धर्माने वागण्याचा स्वभाव) हीच त्रैलोक्याचें राज्य मिळविण्याची गुरुकिल्ली असून तेंच श्रेय होय, असें प्रल्हादानें त्यास सांगितलें. नंतर, तुझ्या सेवेनें मी संतुष्ट झालों, तूं मागशील तो वर मी तुला देतो, असें जेव्हां प्रल्हाद त्यास म्हणाला, तेव्हां “तुझे ‘शील’ मला दे ” असा ब्राह्मणवेषधारी इंद्रानें वर मागितला. त्यास प्रल्हादानें “ होय ” म्हटल्यावर ‘ शील ’ व त्याचे मागोमाग धर्म, सत्य, वृत्त व अखेरीस श्री किंवा ऐश्वर्य या देवता प्रल्हादाच्या शरीरांतून निघून इंद्राच्या शरीरांत प्रवेश करित्या झाल्या, व त्यामुळे पुढें इंद्राला आपलें राज्य प्राप्त झालें, अशी भारताच्या शान्तिपर्वीत (शां. १२४) भीष्मांनीं युधिष्ठिरास एक प्राचीन कथा सांगितली आहे. नुसत्या ऐश्वर्यापेक्षां नुसतें आत्मज्ञान जरी अधिक योग्यतेचें असलें तरी या जगांत ज्यास रहावयाचें आहे त्यास लोकांप्रमाणेंच ऐहिक समृद्धिहि आपणांस किंवा आपल्या देशास प्राप्त करून घेण्याची आवश्यकता व नैतिक दृक्कही असल्यामुळे मनुष्याचें या जगांत परम साध्य काय या प्रश्नास शांति व पुष्टि, प्रेय व श्रेय, किंवा ज्ञान व ऐश्वर्य या दोहोंचा समुच्चय, हेंच आमच्या कर्मयोग-शास्त्राचें शेवटचें उत्तर आहे, असें या सुंदर कथेवरून उघड होतें. ज्या भगवाना-पेक्षां या जगांत दुसरा श्रेष्ठ नही ज्यांच्याच मार्गानें इतर लोक जात असतात (गी. ३-२३) त्या भगवानांनीं ऐश्वर्य व संपत्ति सोडलीं आहेत काय ?

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

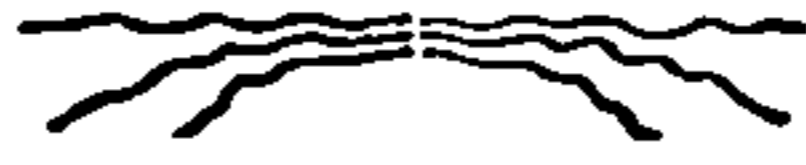
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

“ समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, संपत्ति, ज्ञान आणि वैराग्य ह्या सहा गोष्टींस ‘ भग ’ म्हणतात—” अशी भग शब्दाची व्याख्या पुराणांतून दिली आहे. (विष्णु ६-५७-४). या श्लोकांत ‘ ऐश्वर्य ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ योगेश्वर्य ’ असा करितात. या शब्दांत सत्ता, यश, व संपत्ति आणि ज्ञानांतच वैराग्य व धर्म यांचा समावेश होत असल्यामुळे वरील श्लोकांतील सर्व अर्थ, ज्ञान व ऐश्वर्य या दोन पदांनींच लौकिक दृष्ट्या व्यक्त होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही; आणि ज्या अर्थी ज्ञान व ऐश्वर्य यांची जोडी भगवंतांनिंच अंगीकृत

केलेली आहे त्या अर्थी तीच गोष्ट प्रमाण समजून इतरांनी वागलें पाहिजे. (गी. ३-२१ म. भा. श. ३४१-२५.) आत्मज्ञान हेंच कायतें या जगांतील साध्य आहे हा सिद्धान्त, संसार दुःखमय म्हणून जो अजिबात सोडून द्यावा असें म्हणणाऱ्या संन्यास मार्गाचा आहे, कर्मयोगाचा नव्हे, आणि भिन्न भिन्न मार्गांतील हे सिद्धांत एकत्र करून गीतेच्या अर्थाचा विपर्यास करणें योग्य नाही. तथापि ज्ञानाखेरीज नुस्तें ऐश्वर्य आसुरी संमत् होय असें गीताच सागत आहे म्हणून ऐश्वर्याबरोबर ज्ञान व ज्ञानाबरोबर ऐश्वर्य किंवा शांति आणि पुष्टि, ह्या दोहोंची जोडी नेहेमी कायम ठेविली पाहिजे असें सिद्ध होतें. ज्ञानाबरोबरच कां होईना, पण ऐश्वर्य पाहिजे, असें म्हटल्यावर कर्म करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. कारण, “ कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ” (मनु ९-३००) कर्म करणाऱ्या पुरुषासच या जगांत श्री म्हणजे ऐश्वर्य मिळतें असें मनूनें म्हटलें असून प्रत्यक्ष अनुभवानेंहि तीच गोष्ट सिद्ध होते; आणि गीतेंत अर्जुनाला केलेला उपदेशहि तसाच आहे (गी. ३-८.) मोक्षदृष्ट्या कर्माची जरूरी नसल्यामुळे अखेर म्हणजे ज्ञानोत्तर सर्व कर्म सोडलीच पाहिजेत असें यावर कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण सध्यां फक्त सुखदुःखाचाच विचार कर्तव्य असून शिवाय मोक्ष व कर्म यांच्या स्वरूपाचें परीक्षणहि अद्याप केलेलें नसल्यामुळे या आक्षेपाचें उत्तर यथे सांगतां येत नाही. पुढें नवव्या व दहाव्या प्रकरणांत अध्यात्म व कर्मविपाक यांचें खुलासेवार विवेचन करून मग अकराव्या प्रकरणांत हा आक्षेपही पोकळ आहे असें दाखविण्यांत येईल.

बाळ गंगाधर टिळक (गीतारहस्य)

पेशव्यांचे चुकले कोठे ?

शिवाजीच्या वेळीं रामदासाला कांहीं मर्यादित व विवाहित प्रदेशांत उपदेश द्यावयाचा असल्यामुळे त्याचे बोलणे सर्वांना ऐकू जाणे शक्य होते. आतां महाराष्ट्र-साम्राज्याची मर्यादा बहुतेक असमुद्र पसरली होती. मराठ्यांचे सरदार हिंदुस्थानांतील दूरदूरच्या प्रदेशांत वर्षेच्यावर्षे वास्तव्य करून राहिले होते. त्यांना स्थानिक प्रीतीनें व स्थानिक द्वेषानें पळाडलेले होते. त्यांची व पेशव्यांची भेट दहा दहा पांच पांच वर्षांनीं हि झाली तर होत असे. अशांचीं मनें सन्मार्गीं राखण्यास पेशव्यांच्या वतीनें शेंकडों रामदास वळोवेळीं टोले मारण्यास त्यांजवळ राहिले पाहिजे होते. ज्यावेळीं एकहि रामदास संबंध महाराष्ट्र साम्राज्यांत नव्हता त्यावेळीं शेंकडों रामदास असण्याची अपेक्षा करणे प्रायः दुरापास्त होते. सारांश सरदारांच्या उच्छंखल वृत्तीला आळा घालतां येण्याजोगीं साधनें त्याकालीं पेशव्यांच्या जवळ नव्हतीं असेंच कबूल करणे ओवास येतें. सरदारांच्याप्रमाणें जिकलेल्या प्रांतांतील लोकांचीं मनें आकर्षून घेण्याचींहि साधनें पेशव्यांच्या जवळ नव्हतीं. कथा, पुराणे, यात्रा वगैरे संस्था सतराव्या शतकांतल्याप्रमाणें अठराव्या शतकांतहि चालू होत्या. सतराव्या शतकांतला जिवंतपणा अठराव्या शतकांतिल कथापुराणांत राहिला नव्हता. येणेप्रमाणें मराठ्यांच्या राजकारणाला सरदारांचीं व प्रजेचीं मनें उपयोगीं पडण्यास योग्य जेणे करून होतील अशी— ग्रंथ व्याख्यानें वगैरे— साधनसंपत्ति पेशव्यांनीं तयार न केल्यामुळे हिंदुस्थानांतील मराठे सरदार व तद्देशीय संस्थानिक व सामान्यजन पानिपतच्या मोहिमेच्या अगोदर व नंतर मराठ्यांच्या विरुद्ध उठले ह्यांत तिळमात्र शंका नाहीं. ग्रंथसमूहाचा, धर्मव्याख्यानांचा, साधुसंतांचा व यात्राजत्रांचा उपयोग राष्ट्रांतील लोकांच्या मनाला नीट वळण देण्यास केवढा मोठा होतो ही गोष्ट शहाजी व शिवाजी ह्यांच्या मनांत जशी बिंबली होती तशी बाळाजी बाजीरावाच्या व सदाशिव चिमणाजीच्या मनांत भरलेली दिसत नाहीं. शिवाजी व बाळाजी ह्यांच्यामधील महदंतर हेंच होय.

राज्यें मिळविण्यास जसा तोफांचा व शिपायांचा उपयोग होतो तसा तीं कांयम राखण्यास व जतन करण्यास व्याख्यानांचा व विचारी पुरुषांचाहि होतो, हें तत्त्व पेशव्यांच्या ध्यानांत कां आलें नाहीं त्यांचें कारण शोधण्यास फारसें लांब जावयास नको. त्यावेळीं महाराष्ट्रांत विद्येची व शिक्षणाची स्थिति कशी होती ह्याचा विचार केला असतां ह्या कारणाची अटकळ बांधितां येण्यासारखी आहे. त्या वेळच्या विद्येचे स्थूल मानानें तीन भाग करितां येतील:—(१) वैदिक, (२) शास्त्रीय, (३) व्यावहारिक. वैदिक ब्राह्मण दशग्रंथांचें पठण करीत, षट्शास्त्रांचा जिम्मा शास्त्री-पंडितांनीं घेतला होता; व ब्राह्मण-वैश्यादि इतरजन व्यवहाराला उपयोगी जें ज्ञान तें संपादन करीत. वैदिक व शास्त्री पंडित ह्यांना राजाश्रय असे व व्यावहारिक शिक्षणाच्या शाळेंतील पंतोजींना लोकाश्रय असे. व्यवहारशिक्षणांत अक्षरांचे कित्ते, संसारचोपडी, वरावर्दी गणित^१, मराठ्यांच्या व मुसलमानांच्या बखरी व तवारीखा^२, विक्रमवृत्तिशी, वेताळपंच-विशी, शुक्रबहादरी, लटकैचाळिशी, भारत, भागवत व रामायण ह्या “ इतिहासग्रंथांतील ” आख्यानांच्या मराठी बखरी, रामरक्षादि स्तोत्रें, जमाखर्चाच्या पद्धति, भूमापन, पत्रें लिहिण्याचे मायने, मराठी कविता, वगैरेंचा समावेश होत असे. पुरुषांप्रमाणें अत्यंत कुलीन स्त्रियांनाहि लिहितां वाचतां येत असे. व्यवहार-शिक्षण बहुतेक ब्राह्मणांना, वैश्यांना व उच्चप्रतीच्या मराठ्यांना मिळत असे. गृहस्थ, ब्राह्मण व मराठे ह्यांचे धंद्याच्या मानानें तीन वर्ग करितां येतील:— (१) स्वतःची शेतबाडी पहाणारे, (२) कारकुनीचा धंदा करणारे, (३) शिपायगिरीचा पेशा स्वीकारणारे. ह्या तिन्ही धंद्यांतील लोकांना वर सांगित-

१ वरावर्दी हें वास्तविक ‘वरावर्द’ या स्त्रीलिंगी फारसी नामाचें अनेकवचन आहे, पण तें एकवचनाप्रमाणें योजिण्यांत येतें. वरावर्द ह्मणजे मूलतः (गणित करून) ‘काढलेली’ (रकम); यावरून, मागील महिन्याचा पगार वगैरे देऊन एखाद्या महिन्याला नोकरांना किती पैसे द्यावयाचे हें दाखविणारें पगार-पत्रक. वरावर्दी गणित म्हणजे पगारांचा वगैरे हिशेब कसा करावा, या विषयीचें गणित. २. तवारीख (स्त्रीलिंगी) ह्मणजे इतिहास. वास्तविक ‘तारीख’या अरबी शब्दाचें हें अनेकवचन आहे. ३. लटक = (भुलविण्याची) युक्ति, हिकमत, लुच्चेगिरी.

लेल्या व्यवहारशिक्षणाच्या पलीकडे माहिती म्हटली म्हणजे वयपरत्वे येणाऱ्या जगाच्या अनुभवाखेरीज जास्त कांहीं एक नसे. कारकुनांना व शिपायांना हिंदुस्थानचें भूज्ञान स्वतः हिंडून जें कांहीं मिळे त्यापलीकडे विलकुल नसे. हिंदुस्थानाव्यातिरिक्त इतर देशांचें भूज्ञान ह्या लोकांना कांहींच नसे. निपाणी जवळ भोज येथील कुलकर्ण्यांच्या येथें मला एक अठराव्या शतकांतील पृथ्वीचा नकाशा सांपडला. त्यांत सप्तसमुद्रात्मक पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर दिली असून चीन, इंग्लंड, रावणाची लंका वगैरे देशांच्या दिशा स्थूल मानानें बरोबर दाखविल्या आहेत व हिंदुस्थान चतुष्कोणाकृति काढला असून तासगांव हिंदुस्थानचा मध्य धरिला आहे. परंतु हें ज्ञान सामान्य जनांचें झालें. स्वतः पेशवे व त्यांचे सरदार ह्यांचें भूगोलज्ञान ह्या लोकांच्यापेक्षां अर्थात् जास्त विस्तृत व व्यवस्थित असे. फिंरंगी^१, फराशिस^२, वलंदेज^३, डिंग-मार^४, आफ्रंदोर^५, दुराणी, तुराणी, अरब, गिलचे, हबशी, शामळ^६, तुर्क, यवन, इराणी, शिद्दी, इंग्रज, मोरस^७, आफरीदी^८, वगैरे अठरा टोपीवाल्यांचे देश, व हिंदुस्थानांतील राजांचे छपन्न देश पेशव्यांना व त्यांच्या मुत्सद्यांना कित्येक नांवानें व कित्येक स्वदृष्टीनें माहीत होते. देशोदेशींचे वकील पेशव्यांच्या दरबारीं मोठ्या इतमामानें रहात असत. (का. पत्रें, यादी वगैरे १३४) यांजपासूनही त्यांच्या देशांची माहिती पेशव्यांना मिळत असण्याचा अवश्य संभव आहे. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांचे नकाशे पेशव्यांजवळ असत. लढाया झाल्या म्हणजे तह ज्याअर्थीं होत त्याअर्थीं पेशव्यांजवळ नकाशे असत, हें मुद्दाम सांगण्यांत विशेष मुद्दा आहे असें नाही. महाराष्ट्रांत बखरी वाचण्याचा व लिहिण्याचा प्रघात फार श्रसे. तेव्हां मराठ्यांच्या आणि यवनांच्या इतिहासाचें ज्ञान महाराष्ट्रांत बहुशः सार्वत्रिक होतें असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. पानिपतच्या बखरीचा कर्ता रघुनाथ यादव यानें त्या बखरीच्या १९ व्या पृष्ठावर मराठ्यांच्या

१ पोर्तुगीज. २ फ्रेंच. ३ 'हॉलंड देशचे,' डच ४ Denmark. चे ५ Spaniards? ६ श्यामल म्हणजे 'कोळ.' हबशी म्हणजे अबिसीनिया देशचे. श्यामल हबशी, शिद्दी एकच. ७ Mauritius चे? ८ हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवरचे. Afridis.

सर्वव्यापी सत्तेचा पसार कसकसा होत गेला व सर्व हिंदुस्थान हिंदुमय करून टाकण्याचा मराठ्यांचा मनोदय होता वगैरे गोष्टी अवदल्लीच्या तोंडून वदविल्या आहेत. त्यावरून इतिहास व भूगोल ह्यांचें ज्ञान रघुनाथ यादवाला थोडें थोडकें नव्हतें असें दिसून येतें. रूमशाम म्हणजे कुस्तुंतुनिया^१ येथें इ० स० १७३० पासून १७५८ पर्यंत राज्य करणाऱ्या सुलतान महंमदाचेंहि नांव रघुनाथ यादवाला माहीत होतें असें त्यावरून ठरतें. भूगोल व इतिहास ह्यांची माहिती बाळाजी बाजरावाला व सदाशिव चिमणाजीला आपल्या कामापुरती यथास्थित होती यांत संशय नाही. परंतु युरोपांत तत्कालीन दरबारांतून म्हणजे पंधरावा लुई, बडा फ्रेडरीक, दुसरा जॉर्ज यांच्या दरबारांतून व राज्यांतून भूगोलाचें व इतिहासाचें जें ज्ञान त्यावेळीं होतें त्याच्या मानानें पेशव्यांच्या दरबारचें इतिहासाचें व भूगोलाचें ज्ञान अगदींच क्षुद्र होतें हें कबूल करणें योग्य आहे. कपिल^२, कणाद^३ वगैरे पुराणमुनींनीं प्रणीत शास्त्रांच्या व्यतिरिक्त युरोपांत ठाऊक असलेल्या शास्त्रांचा गंधहि पेशव्यांच्या राज्यांत कोणाला नव्हता. पाठशाळा, विद्यापीठें, विद्वत्सभा, अजबखाने, वादसभा, शोधसभा, पृथ्वीपर्यटणें वगैरे युरोपियन संस्था पेशव्यांच्या राज्यांत नव्हत्या इतकेंच नव्हे, तर त्या दुसरीकडे कोठें आहेत किंवा काय याचाहि पत्ता महाराष्ट्रांत कोणाला नव्हता. ह्या नकारात्मक वाक्यांचा इत्यर्थ एवढाच कीं, १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत व उत्तरार्धांत मराठ्यांची संस्कृति युरोपांतील प्रगत राष्ट्रांच्या संस्कृतीहून कमी दर्जाची होती. ती तशी कोणकोणत्या गोष्टींत होती याचा अंशतः निदर्श वर झालाच आहे. एक दोन विशेष मुद्यांचा विचार पुढें करितों.

अठराव्या शतकांतील पश्चिम युरोपांतील संस्कृतीची व महाराष्ट्रांतील संस्कृतीची तुलना करूं पाहतां शेंकडों भेद दृष्टीस पडतात. पैकीं कांहींचाच उल्लेख येथें करणें इष्ट आहे.

(१) मराठ्यांच्या संस्कृतींत प्रथम व्यंग म्हटलें म्हणजे त्यांना छापण्याची कला माहीत नव्हती. व ती माहीत करून घेण्याचा

१ Constantinople. २ सांख्य दर्शनाचा जनक. ३ वैशेषिक दर्शनाचा जनक.

त्यनीं कधीं प्रयत्नही केला नाही. १४९८ च्या ११ मे
 ला गामानें हिंदुस्थान शोधून काढलें तेव्हांपासून १७६० पर्यंत फिरं-
 ग्यांच्या व मराठ्यांच्या मुलाखती अनेक ठिकाणीं झाल्या. गोमांतक, सावंतवाडी,
 वसई, कोची, दाभूळ, दीव, दमण वगैरे स्थलीं मराठ्यांच्या फिरंग्यांशीं गांठी पडल्या
 आहेत. वलंदेज (डच) व डिंगमार (डेन) ह्या लोकांनहि मराठे ओळखत
 असत. मुसा बुसी^१ वगैरे फ्रेंच लोकांशीं तर मराठ्यांची चांगलीच वसट असे. मुंबई,
 सुरत, बाणकोट, विजयदुर्ग, राजापुरी, दाभोळ वगैरे ठिकाणीं इंग्रजांचीहि जान-
 पळान मराठ्यांना झाली होती. मुंबईतील परभू, शेणवई, पारशी, भोटे व वाञ्छ-
 केश्वरचे छत्रे, भातखंडे वगैरे ब्राह्मण पुजारी व बैरागी इंग्लिश लोकांशीं हरहमेश
 दळणवचण ठेवत. कित्येकांना चांगलें इंग्रजी लिहितां व बोलतां येत असे-
 त्यांनीं छापिल पुस्तकें पाहिलीं होती ह्यांत संशय नाही. नाना फडणिसाच्या दस्त-
 रांत छापिल इंग्रजी नकाशे अद्यापहि आहेत. मोरोबादादाच्या वरच्या पुस्तका-
 लयांत एक इंग्रजी चोपडी होती असें त्याच्या पुस्तकांच्या यादीवरून कळतें. असें
 असून म्हणजे यूरोपांतील सर्व देशचे लोक त्यांच्या दारीं उभे असून, मराठ्यांनीं
 छापण्याची कला कशी घेतली नाही ह्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. मराठ्यांच्या
 वाढत्या साम्राज्यांत योग्य कल्पनांचें बीं पेरण्यास ह्या कलेचाच प्रवेश महाराष्ट्रांत
 झाला पाहिजे हे ता. वोरपडे, शिंदें, होळकर, भोंसले, कोल्हापूरकर, सावंत, आंग्रे
 वगैरे सरदारांच्या पदरीं फिरंगीं, फराशिस, इंग्रज वगैरे बरेच देशचे लोक पेशवाई
 जाईतोपर्यंत व पुढें देखील होते असें असून ज्या अर्थी मराठ्यांनीं ही कला
 उचलली नाही त्या अर्थी त्यांच्या ग्राहकशक्तीच्या कीर्तीला बराच कमीपणा येतो
 हें निर्विवाद आहे. (२) मुद्रणकलेसारखा उघड उघड डोळयावर येणारा गुण
 ज्या लोकांच्या ध्यानांत आला नाही, त्यांचें भूगोलाचें व इतिहासाचें ज्ञान कोतें
 असावें ह्यांत मोठें नवल नाही. (३) परंतु ज्या वस्तूंची मराठ्यांना अत्यंत जरूर
 लागत असावी असा आपण तर्क करितों त्यांपैकींहि कांहीं वस्तु मिळविण्याची मरा-
 ठ्यांनीं इच्छा दर्शविली नाही व प्रयत्नहि केला नाही. धुळपांना व आंगण्यांना

१ Monsieur Bussy.

लोहचुंबकाची व तारवें बांधण्याच्या गोद्यांची जरूर विशेष होती. ह्या दोन्ही गोष्टी त्यांनीं इंग्रजांच्या गलबतांतून व मुंबईत पाहिल्या होत्या परंतु त्या स्वतः बनविण्याची उत्कट इच्छा त्या प्रांतांतील लोकांना किंवा पुणे येथील मुत्सद्यांना झाली नाहीं हें मोठ्या कष्टानें कबूल करावें लागतें व इतक्या बाबींत मराठ्यांचें पाऊल मागें होतें. परंतु (४) एका बाबींत त्यांनीं आपली ग्राहकशक्ति चांगली दाखविली होती; ती बाब म्हटली म्हणजे कळेच्या तोफा व कवायती सैन्य ठेवण्याची तयारी ही होय. ह्या कामीं युरोपियन लोकांची श्रेष्ठता मराठ्यांनीं पाहिली होती. तेव्हां केशवराव पानसे, इम्राईमखान, आणि मुजफरखान गाडदी ह्या इसमांकडून त्यांनीं ह्या बाबतींत प्रावीण्य संपादण्याचा प्रयत्न केला ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. उदगीरच्या लढाईत तोफा मारून मराठ्यांनीं मोंगलाला खाली पाडिलें व तोफा मारूनच अबदालीलाहि चीत करण्याचा त्यांचा विचार होता. हा विचार बहुशः सफल झाला असता; परंतु गोविंदपंत बुंदेल्यानें व म हारराव होळकरानें हरामखोरी केल्यामुळे ह्या सफलतेस दिरंग लागला. आतां हे गाडदी मराठ्यांना कितपत मानवले तें पाहण्यासारखें आहे, १७५० त सलाबतानें व १७५१ त मराठ्यांनीं गाडदी ठेवण्यास प्रारंभ केला. १७५३ त गाडद्यांचा मुख्य जो बुसी त्यानें सलाबताला निर्माल्यवत् केलें. १७५९ त श्रीरंगपट्टणांतील गाडद्यांचा मुख्य जो हैदर त्यानें श्रीरंगपट्टणाची गादी बळकाविली, १७६१ त बाळाजीच्या मृत्यूच्या दिवशीं पुण्यांत गाडदी दंगा करणार होते (लेखांक २८६). १७७३ त गाडद्यांनीं नारायणरावास ठार मारिलें, येणें प्रमाणें युरोपियन कवा- इत शिकलेले गाडदी लोक हिंदुस्थानांतील देशी राजांना चांगलेसे मानवले नाहींत हें उघड आहे. विदेशी लोकांचीं पथकें प्रसंगानुसार धन्याच्या उरावरहि बसण्यास मागें पुढें पहात नाहींत ह्याचा अनुभव प्रिटोरियन गाडद्यांनीं रोमच्या पातशाहांस व जानीझारींनीं^१ तुर्कस्थानच्या पातशाहांस जसा आणून दिला तसा मराठ्यांसहि लवकरच आणून दिला. इंग्रजांच्या हातीं महाराष्ट्र गेलें नसतें तर ह्या गाडद्यांच्या हातांत तें मागें पुढें गेल्याशिवाय राहिलें नसतें असा माझा

तर्क आहे. ह्या गाड्यांचें स्तोम महाराष्ट्रांत पुढें पुढें तर फारच वाढलें. बहुतेक सर्व लहान मोठ्या सरदारांच्या पदरीं गाडदी असत. खुद्द नाना फडणिसाच्या मेणवलीस गाड्यांचा पहारा असे. देशी शिपाई टाकून विदेशी शिपाई जवळ ठेवण्यांत मोठी मुत्सद्देगिरी होती असें नाहीं.

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे
(मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें १७५० ते १७६१)

थोडेसे वेडे व्हा, वेडे !

“ असुंदे—मी आपला वेडाच, ” चिमुकला दिनकर आपल्या वडिलांस म्हणाला, आणि बागेतील एका फुलझाडावर बसलेला पतंग पकडण्याकरितां उन्हांतच धांवत गेला. त्याच्या वडिलांनीं त्याची समजूत घालण्याचा किती तरी प्रयत्न केला. “ ऊन्ह लागलें म्हणजे तुला तहान लागेल, मग तूं पाणी ढोसशील, आणि शेवटीं आजारी पडशील ! ” असें वडिलांनीं सांगितलें, तरी “पडूं दे मी आपला आजारी ” हें दिनकराचें ठेविलेलें उत्तर. आडमुठ्या बापासारखे दिनकराचे वडील असते तर त्यांनीं “ दिन्या, ऐकत नाहींस का ? चांभाराच्या देवाला खेंटरांची पूजा ”— असें म्हणून हातांनीं आणि तोंडानें त्याचा यथास्थित समाचार घेतला असता. परंतु दिनकराचें भाग्य कीं त्याचे वडील इतके तामसी नव्हते.

×

× ×

मी वरील प्रकार पाहिला, आणि वेड्यासारखा उभा राहिलों. दिनकर वयानें पांच वर्षांचा असेल. त्याला त्या पतंगांत इतकें काय बरें दिसलें असावें ? तो भूक विसरला, तहान विसरला, वडिलांचें सांगणें विसरला, ऊन्ह विसरला, आणि त्या पतंगाच्या मागे लागला. मला मोठें कौतुक वाटलें आणि तो पुढें काय करतो हें पहात मी तसाच उभा राहिलों. किती वेळ तरी दिनकर त्या

पतंगाच्या मागे धांवत होता. त्याला विचान्याला पतंगाचें इतकें वेड लागलें होतें पण त्या पतंगाच्या तें गांवाही नव्हतें ! तो या फुलावर बसे, तेथून त्या फुलाकडे भरादिशीं जाई, त्यावर थोडेसें गुंगत राहिल्यासारखें करी, आणि पार उडून जाई. दिनकराहि त्याच्या मागोमाग धांवे. पतंग फुलांवर वसलासा दिसला कीं, दिनकराला आनंद होई, दिनकर हळूच पाय न वाजवितां पतंगाची नजर चुकवून जणों त्या फुलाकडे जाई, आणि किंचितही आवाज न होऊं देतां हात पुढें करी, तो काय ? गेला तों पतंग उडून कोणीकडेच ! असें सुमारे अर्धा पाऊण तास चाललें होतें. शेवटीं काय झालें कोण जाणे, दिनकर घरांत गेला आणि फडका घेऊन बागेत आला. आतां मात्र पतंग त्याला सांपडला—पण अरेरे ! फडकें काढून पतंग पाहतो तो पतंग मेलेला !

×
× ×

दिनकराचें हिमुसलें तोंड पाहून माझें मन कळवळलें, आणि मला वाटलें आपण त्याला दुसरा एखादा पतंग किंवा एखादें फुलपांखरुं धरून द्यावें, आणि मेलेला पतंग फेंकून द्यावा. या विचारानें मी पुढें झालों. दिनकरच्या पुढ्यांतला तो मेलेला पतंग मी उचलूं लागलों तों “ नाहीं—माझा पतंग नाहीं व्यावयाचा ! ” असें ओरडत त्यानें मला दूर सारिलें. “ तो गेला आहे तो टाकून दे, मी तुला दुसरा धरून देतो, चल ” असें मी म्हटलें; पण छे, त्याला पटेना, आणि तो मेलेला पतंग दिनकर मला उचलूं देईना !

क्षुल्लक गोष्ट, पण ती माझ्या दृष्टीपुढून जाईना, आणि मनाचा पिच्छा सोडीना ! तो सर्व दिवस मी कांहीं करीत असलों, तरी त्यांत एकीकडे दिनकर नू तो पतंग, व दुसरीकडे त्याच्या वडिलांचें त्याला सांगणें, हीच दिसत. होत होतां सर्व मानवी संसारांत मला तेंच जिकडे तिकडे दिसूं लागलें. मानवी समाजांत असे दिनकर, त्याचे पतंग, आणि त्याला त्या पतंगाचा नाद सोड म्हणून सांगणारे त्याचे वडील सर्वत्रच पसरले आहेत. ते नाहीत असें एकहि ठिकाण नाही असेंच मला वाटूं लागलें. इतकेंच काय, सगळी सृष्टिही हाच खेळ खेळत आहे,

सर्व विश्वाचा व्यापार असाच चालला आहे, त्यांतहि सर्वत्र दिनकराचे अवतार आहेत, पतंगाच्या प्रतिमा आहेत, आणि वडिलांच्या मूर्ति आहेत, अशी माझी भावना झाली. प्रत्येक पतंग जिवंत आहे तोंवर अपूर्व तेजाने चमकावा, नाना रंगांनी नटावा, आणि हजारों कोंवळ्या पण चैतन्याने रसरसलेल्या वाढत्या जीवांना हवासा वाटावा. प्रत्येक पतंगाच्या मागे लागणारे, त्याच्या नादाने इतर सर्व भान विसरणारे, आणि शेजरीं तो हातीं आल्यावर त्याचे प्रेत कवटाळून धरणारे दिनकर त्रिभुवनांत भरलेले असावे, आणि त्या सर्वांच्या मागे त्यांना परत खेचणारे, त्यांना वारणारे, त्यांनीं पतंगाचा नाद सोडावा म्हणून प्रयत्न करणारे त्यांचे वडीलहि तितकेच वावरत असावे, असें माझे मन मला सांगू लागले.

पण हे सारे दिनकर, हे सारे दिनकराचे वडील, एकच होत काय ? एक सारखे तरी आहेत काय ?

×
× ×

भूगोल—खगोलाचे निरीक्षण केले, विसाव्या शतकाच्या प्रथम चरणीं बसून मागे कालाच्या अपरंपार ओवाकडे दृष्टि फेंकली, तेव्हां काय बरे दिसले ? दिनकरासारखे दिनकर झाले, पतंगासारखे पतंग उडाले, आणि वडिलांसारखे वडीलही दिनकरांस आवळू लागले, पण प्रत्येक नव्या पिढीतील दिनकर, पतंग आणि वडील हे त्याच्या आधीच्या पिढीतल्यापेक्षां निराळे नवे होते. त्यांच्या स्थितिगतीचा रोंख एकसारखा स्वरा; त्यांचे धोरण आणि दिशा एकसारखीं खरीं, पण ते प्रत्येकीं निराळे आणि प्रत्येक नवी पिढी जुन्यापेक्षां निराळी. प्रत्येक नव्या दिनकरांत, मागे झालेल्या सर्व दिनकरांच्या आयुःक्रमाचे आणि अनुभवाचे सार सूक्ष्म रूपाने उतरले असले, तरी त्याहून नवे त्यांचे स्वताचे असे प्रत्येकांत कांहीं तरी होते व त्या मानाने प्रत्येक नव्या दिनकराचा पतंगहि त्याच्या पूर्वजनांना निराळः— नवा होता, असें मला दिसून आले. तर मग काय जुन्याने नेहमीं मागे ओढावे, आकरावे, थोपवून धरावे, आणि नव्याने पुढे रेटावे, धांवत सुटावे, असेच सर्वत्र चालले आहे काय ? सृष्टीचा आजपर्यंतचा क्रम हेच दाख-

वितो काय ? अचेतन सृष्टिहि हेंच सांगते काय ? जें झालें आहे तें 'होणारा'ला सर्वत्र अडथळाच करीत आहे काय ?

तरी जगाची वडामोड नित्य सुरू आहे. जें काल वडलें तें आज मोडावें आणि उद्यां तिसरेंच जोडावें, हा निसर्गाचा क्रम अव्याहत चालूं आहे. निसर्ग थांबत नाही; निसर्गाला जुन्याची— जीर्ण झालेल्याची— गताची चीड आहे. जें झालें तें मेलें. त्याची अडचण 'होणारा'ला नको असेंच निसर्ग सांगत नाही काय ? संध्याकाळापेक्षां प्रभातावर, कालच्यापेक्षां उद्यांवर, शिशिरापेक्षां वसंतावरच सृष्टीचें प्रेम अधिक दिसतें. कां बरें ? सृष्टीला जागच्या जागीं बसणें, 'चेथा' होऊन पडून रहाणें, आवडत नाही. उठून धावूं लागावें, निदान चालावें तरी, हीच सृष्टीची वृत्ति दिसते; अर्थात् चालण्यांत, पुढें सरसावण्यांत तिला जिची मदत होते त्यांच्यावर तिची भिस्त व उडी असावी हें सरळच आहे. मग काय, पतंगाच्या मागे धांवत जाऊन अखेर मेलेला पतंग धरून बसणारा दिनकरच सृष्टीचा लाडका आहे काय ? भूक, तहान, ऊन्ह, पाणी याचा विचार कर, भलत्याच नाहीं मरूं नकोस, म्हणून सांगणाऱ्या त्याच्या वडिलांची तिला किंमत नाही काय ?

×
× ×

असें कसें होईल ? त्यांचीहि किंमत तिला आहे ! पण त्यांच्यापेक्षां त्यांच्या दिनकराची तिला किंमत खात्रीनें अधिक असली पाहिजे. दिनकराचे वडील एकदां दिनकर होते. त्यांनाहि पतंगाचें वेड लागलें होतें. पण तें त्यांचें वेड लवकरच मावळलें. आणखी काय चमत्कार ! त्यांचें वेड जातांच त्यांचे केस पांढरे झाले, दांत हालूं लागले, हातपाय कांपूं लागले, गात्रें ढिलीं पडलीं, आणि आतां स्वस्थपणें कोठें तरी हरि हरि म्हणत राहिलेलें आयुष्य कंठावें, असें त्यांना वाटूं लागलें. त्यांना शहाणपण आलें ! शहाणपणाचा अर्थ असाच आहे काय ? कोणी सांगावें ?

१. 'विष्टेची रास' मूळ अर्थ; लक्षणेनें, स्थूल, आळशी, सुस्त मनुष्य.

इतकें खरें, कीं, जेव्हां जेव्हां सचेतन—अचेतन कोणत्याही सृष्टीला पुढें पाऊल टाकायचें असतें—निदान जागचें हलायाचें असतें—तेव्हां तेव्हां तिला वेडच लागतें ! मग कधीं अचल पर्वतराजीच्या, आणि युगांचीं युगें दृढीभूत होत आलेल्या व आतां प्रस्तरप्राय कठिण व घट्ट बनलेल्या मातीच्या वेढ्यांचें दडपण उरावर असूनहि पृथ्वीच्या पोटांत दडून मृतप्राय पडलेल्या द्रव्यांना बाहेरच्या मोकळेपणाचें वेड लागतें व तीं बेफाम वेडीं होऊन पोटांतल्या पोटांत खळबळ उडवितात, धिंगाणा घालतात आणि उच्छंखल होऊन नगरांचा स्फोट करून बाहेर पडतात व आग ओकीत राहातात, तर कधीं सृष्टि पृथ्वीच्या रूपानें वेड्याच्या भरांत आपल्या सर्व शरीराला आंचके दे—देऊन आपल्या बराबर आपल्या सहवासांतील सर्व सग्यासोबत्यांना हादरून सोडते आणि सगळेंच स्वरूप बदलून टाकिते !

×
× ×

पृथ्वीवरील वारे, समुद्र, पर्वत आणि पृथ्वीच्या पोटांतील वायुरस, आणि आग हीं सारीं दिनकराचेच अवतार नव्हेत काय ? त्यांना वेड लागलें, तीं बेफाम झालीं, त्यांवर ओघानें आलेला पण जीर्णत्वानें कलंकित झालेला दाब फेकून आपला मार्ग आपणच तीं आक्रमूं लागलीं, कीं सृष्टीनें कात टाकिली आणि तीं पुनः तरुण झाली असें आपल्या प्रत्ययाला येत नाहीं काय ?

हें जसें जड सृष्टींत तसेंच अजड सृष्टींतहि आहे काय ? अचेतन सृष्टीचा हा नियम सचेतन सृष्टीला तसाच लागू पडतो काय ? नाहीं कोणीं म्हणावें ?

×
× ×

दिसेंबरच्या थंडीनें सारें बर्फमय झालें, हवेंतील बाष्पहि फत्तर बनलें, आणि जीवांचें रक्त थिजून जाण्याची पाळी आली म्हणजे कित्येक पांखरांना दक्षिणेकडील उष्ण हवेचें वेड लागतें आणि त्यांच्या झुंडीच्या झुंडी उत्तरेकडील गर-

ठलेले प्रदेश सोडून दक्षिणेकडे जाऊन राहतात. हीं पांखरें म्हणजे तितके दिन-करच नव्हेत काय ? सूर्याचे अयन—गतीबरोबर फिरणारे कांहीं अदृश्य पतंग जिंकडे नेतील तिकडे तीं जातात, आणि याप्रमाणें हिंवाळ्याची पांढरी फटक झालेली, बधिर बनलेली, कात टाकून वसंताच्या स्वागतार्थ नवी नवती धारण करणाऱ्या सृष्टीला तीं साहाय्य करितात. पांखरें वेडीं, सृष्टीहि वेडी !

ज्योतिर्विदांचें म्हणणें असें आहे, कीं, आपल्या सूर्य मालेला असेंच वेड लागलें आहे. इतकेंच काय, सूर्यमालेंतील सर्व ग्रह—उपग्रह वेडानें भारलेले आहेत. ते कशाच्या नादीं लागलेले आहेत कोण जाणे ! पण ते एकसारखे भटकत आहेत. त्यांची वृत्ति बाणासारखें सूं सूं करीत धांवण्याची आहे. ते ग्रह—उपग्रहच तेवढे भ्रमिष्टासारखे भिरभिर फिरत आहेत असें नाहीं. त्यांच्या देहांतील प्रत्येक अणुरेणु त्यांच्याचप्रमाणें भ्रमिष्ट आहे, वेडा आहे, आणि सारखा धांवपळ करीत आहे. हे सारे अणुरेणु, त्यांनीं बनलेले ग्रहोपग्रह, त्यांनीं झालेली ग्रहमाला आणि त्यांचा मेरुमणि सूर्य, सर्वच लटांबर अनंत आकाशांत आज अनंत काळ अत्यंत वेगानें भ्रमण करीत आहे. याप्रमाणें वेडी झालेली आपली सूर्यमाला एकटीच नाहीं. आकाशांतील असंख्य नक्षत्रें म्हणजे तितके सूर्यच आहेत म्हणतात ! आणि तेहि आपल्या ग्रहोपग्रहांसह धांवत सुटले आहेत ! सगळेच वेडे !

×
× ×

प्राणिशास्त्रज्ञ, शारीरशास्त्रज्ञ, सांगतात कीं प्राण्यांचें शरीर असंख्य जीवपेशींचें बनलेलें असून या सर्व जीवपेशीहि वेडावल्यासारख्या भण भण, भण भण भ्रमण करीत आहेत. इतकेंच नव्हे तर हें त्यांचें भ्रमण थांबलें कीं देहाचें प्रेत बनलें असें समजावें. मनुष्यदेहासंबंधानें त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं त्यांतील सारे अणुरेणु व घटकपेशी या भ्रमणानें संतत धडपड केल्यानें झिजून जातात, नष्ट होतात आणि याप्रमाणें दर सात वर्षांनीं सर्व शरीर नवें बनत असतें. तरी जें बनतें तें बनून रहात नाहीं. तेहि पुनः विसकटून नवें

होंतें. ही मोडतोड, ही वडामोड, म्हणजे वटकपेशींना, अणूरेणूंना, लागलेलें
अनिवार वेड. हें वेड ह्मणजे जिवंतपणा काय ?

×

× ×

मानव—जातीचा इतिहास हेंच सांगत नाही काय ? झाडांच्या ढाण्या एकत्र
गुंतवून त्यांच्या छायेत राहणारा किंवा डोंगरांतल्या खवदाडींत विश्रांति घेणारा,
केवळ तिरकमठ्यांवर आणि दगडांच्या कपरींवर शस्त्रास्त्रांचें काम भागवून
वेणारा, हाताच्या बोटांच्याच मदतीनें आपण मारिलेल्या पशुपक्षांची मोजदाद
करणारा, मेवांच्या गंभीर गडगडाटाला रुद्राचा कडकडाट समजणारा आणि
पदार्थ मिळतील तसेच हिरेचे कच्चे मटकावणारा मानव प्राणी, आणि अमेरिकें-
तील किंवा युरोपांतील आजचा मानवप्राणी, यांत केवढें अंतर पडलें आहे ?
गुरांच्या कळपाप्रमाणें कळप करून देशोदेश भटकत राहणारे मानवसमाजाचे
आद्य संस्थापक कोठें, आणि स्थावर जंगम संपत्तीच्या मालकी संबंधानें असंख्य
कायद्यांनीं बांधिलेले, कुटुंब, कुळ, जाति, ग्राम, देश, राष्ट्र, वगैरे असंख्य निर-
निराळ्या संबंधांनीं व पाशांनीं निगडित झालेले तरीहि 'लाथ मारीन तेथें पाणी
काढीन' अशा धमकेनें आणि स्वतंत्र बाण्यानें वावरणारे आजचे नागरिक कोठें !
झाडपाल्याला, वारापाण्याला आणि दगडधोंड्यांना अमानुष शक्ति समजून त्यांच्यापुढें
लोळणवेणारा त्यांना प्रसन्न करण्यास्तव मारिलेली शिकार प्रथम त्यांना अर्पण कर-
णारा आणि विजेच्या चमचमाटानें, मेवांच्या गडगडाटानें आणि वाऱ्याच्या सोसाट्यानें
भयार्भात होऊन थरथरणारा माणूस कोणीकडे, आणि निर्गुण निराकार अस-
तांहि सर्वनियामक, सर्वव्यापक, सर्ववत्सल, परत्म्याचीच उपासना करणारा-
कचिन् विचाराची भरारी त्याहि पलीकडे जाऊं देऊन परमेशाचीहि पूर्वपीठिका
लावूं पाहणारा, आजचा मनुष्य कोणीकडे ! अरबस्तानांतील गिरिकोटरांत,
आफ्रिकेंतील दाट जंगलांत, आणि गारठलेल्या उत्तरदक्षिण ध्रुवांच्या आसपास
वसति करणारे मनुष्य—प्राणी, आह्मी मागे कसे होतो याची अजूनहि ओळख
पटवून देतात. त्यांच्या त्या अवतारापासून आमच्या आजच्या स्वरूपापर्यंत
मनुष्य प्राण्याचे लाखों नवे अवतार ह्मणजे एकेक दिनकरच नव्हता काय ? त्या

प्रत्येकाला तो होता त्यांत समाधान वाटत नव्हतें. त्याच्या दृष्टीपुढें अस्पष्ट किंवा स्पष्टपणें गुंगत आणि चमकत राहणाऱ्या पतंगानें त्याला आपल्यामार्गे ओढीत तो हाता तेथून किती तरी अंतरावर नेलें. याप्रमाणें मनुष्य जातीच्या प्रत्येक पिढींत नवे नवे दिनकर, नवे नवे पतंग, झाले आणि त्या सर्व दिनकरांना लागलेल्या वेडांनीं मनुष्य-जातीला तिच्या नकळत किंवा तिच्या मनांत नसतांहि पुढें ओढीत आणिलें आहे म्हणूनच मनुष्याला आजची प्रशस्त आणि उन्नत स्थिति प्राप्त झाली आहे, असेंच नव्हे काय ? झाडांच्या पानांनीं किंवा मारून आणलेल्या शिकारींच्या कातड्यांनीं आणि पिसांनीं शरीर आच्छादणाच्या 'बसूटों'ला झाडांच्या पातळ साली पांघरण्याचें वेड लागलें नसतें, तर आज आफ्रिकेंतील तद्देशीय लोकांच्या अंगावर दिसणारीं कमाऊन मऊमऊ केलेलीं वल्कलें कधीं तरी दिसलीं असतीं काय ? वल्कलें नेसणाऱ्या एखाद्या दिनकराला लहानशा कोळ्यानें विणलेल्या जाळ्यासारखें जाळें तयार करण्याचें वेड लागलें नसतें तर कापूस, ताग, रेशीम वगैरे पदार्थांचि मोहरेदार कपडे अंगांत घालावयास आजच्या माणसांना मिळाले असते काय ? मातीवर संतुष्ट असणाऱ्यांना वाळूचें, वाळूवरीलांना गारेचें, गारेवाल्यांना हिरकण्यांचें, वेड लागून नुसत्या कवड्यांच्या अलंकारांची जागा आज नानारत्नांनीं, रौप्यसुवर्णांनीं आणि पाणीदार मोत्यांनीं व्यापिली आहे ! कोणाला जमिनीच्या पोटांत विळें पाडण्याचें तर कोणाला सर्व खगोलांत खगांप्रमाणें संचरून तेथील अज्ञात सामर्थ्याचें वेड लागलें तेव्हांच रानांचीं उपवनें आणि अरण्यांचीं सुंदर नगरें झालीं आहेत !

जडसृष्टीसंबंधाचा हा प्रकार मनःसृष्टींतहि प्रत्ययाला येतो. भूगोल, भूगर्भ, खगोल, वातावरण, ज्योतिर्गण वगैरेसंबंधाची आजवर आपल्याला जी माहिती झाली, पृथ्वीचे कितीएक सहोदर नव्यानें सांपडले, आपल्या रक्ताच्या कितीक जोडीदारांची नवी ओळख झाली, कृष्णाची निसडून गेलेली बहीण परत येऊन जगाची सेवा करूं लागली, आणि जलौघ—मारुतासारखे अनिवार राक्षसहि मानवाचे ताब्यांत आले, या सर्वांना कारण मनुष्याचें वेड. शुक्रासारखे कित्येक दिनकर ज्योतिर्गणांच्या मार्गे लागून इतके वेडे झाले कीं, आपणहि एक ज्योतच बनून आकाशांत लटकत राहिले ! शर्मिष्ठा, देवयानी, वसिष्ठ, अरुंधती, अगस्ति, बृह-

स्पति, हे सर्व स्त्रीपुरुष एकेकाळीं दिनकर होते, आणि ते आपापल्या पतंगांच्या मार्गे लागून जे वेडे झाले ते अजून तसेच आहेत. अजून त्यांचा पतंग त्यांना सांपडला नाही. त्यांची चिकाटी जबर, ते त्या पतंगांच्या निदिध्यासानें उत्तरोत्तर जळत-तेवत आहेत. काळाचाहि एक वेळ काळ होईल, परंतु यांचें वेड संपणार नाही ! नुसतें फेफरें येऊन मनुष्य पडला म्हणजे स्तब्ध होणारी मनुष्याची बुद्धि आज सर्व जगाची नाडी पहात बसली आहे. वैद्यशास्त्राचा इतका उत्कर्ष नाकाडोळ्यांच्या 'वैदू' ना आज अनेक पिढ्या लागलेल्या वेडांचेंच फळ नाही काय ? रोगजंतूंचा पाठलाग करण्याच्या भरीं पडून स्वतःच त्यांच्या भक्ष्यस्थानीं पडणाऱ्या कित्येक 'वेड्यांनी' वैद्यविद्येला व म्हणून मानवी जगाला ऋणी करून ठेविलें आहे ! ढोबळ चमत्कारांचेंहि आकलन एकेवेळीं जिला होत नव्हतें ती मानवी बुद्धि आज सुईच्या अग्रावर ज्यांची संख्या लक्षांनीं मोजतां येईल इतक्या सूक्ष्म जीवांची मोजदाद करूं लागली आहे, 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' अशा विश्वरहस्यांशीं गुजगोष्टी करूं लागली आहे, आणि अनंत अज्ञाताचा प्रांत, अत्यंत मंद गतीनें कां होईना, पण आक्रमूं लागली आहे; पण ही मजल मारावयाला तिला कितीक वेड्यांचे वळी व्यावे लागले आहेत बरें ? ध्वनिशास्त्र, वायुशास्त्र, विद्युच्छास्त्र, पदार्थाविज्ञानशास्त्र, प्राणिशास्त्र, तर्कशास्त्र, अर्थशास्त्र, गणितशास्त्र, जिकडे तिकडे शास्त्रेंच आणि हीं सारीं शास्त्रें उत्तरोत्तर वाढविणारे वेडेच वेडे जिकडे तिकडे भरले आहेत ! तरी बुद्धीचे चहाते या वेड्यांना वेड्यांच्या इस्पितळांत पांचविण्याची व्यवस्था करितातच ! मनुष्य कृतघ्न आहे म्हणतात तें खोटें ?

x

x x

आध्यात्मिक विषयांत तर या वेडानें मयासुरावरहि ताण केली आहे. झाडें, ढोंगर, नद्या, वारे, ढग, वीज, पाऊस, हे सारे आपल्यासारखेच प्राणी आहेत. पण त्यांचा जोर आपल्याहून जबर, त्यांच्याशीं आर्जवानेंच वागलें पाहिजे, अशा भावनेनें वागणारा मनुष्याचा आत्मा त्या पदार्थांच्या मार्गे जन्मलेल्या अदृश्यांच्या मार्गे लागून किती वेडा झाला ! गंगाधमुनांना आणि वडारिपळांना, तुळशी-

थोडेसे वेडे, व्हा वेडे !

धृंदावनांना अरणि गार्हपत्यींना पूजणारा मनुष्य आज सर्वांतयामां वास करणाऱ्या अदृश्य, अचिंत्य, निर्गुण, निराकार, सर्वमय तथापि सर्वांहून भिन्न अशा पुरुषाचे किंवा ईशतत्वाचे ध्यानभजन करीत आहे, किंवा सर्वच ईश्वरमय समजून मनाला वाटेल तसे वागत आहे; प्रसंगी त्या सर्वांतयाम्यांचा अंतर्ग्राम धुंडण्यास आणि सर्व जनकाचा जनक शोधण्यास धजत आहे; इतकेच नव्हे, तर 'देव भक्ताचा पिता, भक्त देवाचा जनिता' असा शोध लावून, 'आधी कोण ?' याचा वाद करणाऱ्या वृक्ष-बीजाप्रमाणे देव-भक्तांना भांडत ठेऊन त्यांच्या पलीकडे भरारी मारीत आहे. पण हे सारे कसे झाले ? या सर्व आध्यात्मिक प्रवासांला अनेक संत, अनेक साधु, अनेक धर्मसंस्थापक, अनेक गुरु, अनेक चेले, अनेक कृष्ण, अनेक बुद्ध, अनेक जिनवर, अनेक पैगंबर, अनेक ख्रिस्त वेडे व्हावे लागले नाहीत काय ? आगीच्या लोळांत जिवंत जाळून घेणारे, कड्यांवरून दृष्टि ठरत नाही अशा खोल दरींत लोटले तरी आपल्या निष्ठेपासून न ढळणारे, गर्दन छाटणारा तरवारीचा वाव निमूटपणे सहन करणारे वेडे युगानुयुगे अवतीर्ण झाले नसते तर हा आध्यात्मिक विकास झाला असता काय ?

हिंदुस्तानाच्या सध्यांच्या स्थितींत हिंदुस्तानाला-आमच्या बंधू भारत-मातेला, पूज्य लोकगंजेना आणि अनादि समाजपुरुषाला जर बरे दिवस यावयाचे असतील तर त्यांच्या पोटी पतंगाच्या मार्गे लागणारे दिनकरच जन्माला आले पाहिजेत ! हिंदूमातेला आज नफ्यातोट्याचा ताजवा लावून बसणारे शहाणे व्यवहारचतुर तितके नको आहेत. दिव्याच्या तेजाला मोहून जाऊन त्याच्या-वर झडप घालणारे वेडेच हवे आहेत ! आज कित्येक शतकांत तिचे पोटी अदृश्य सौंदर्याच्या, दृश्यादृश्य उन्नतीच्या, अदृष्टपूर्व तेजाच्या मार्गे लागून वेडे होणारे कन्यापुत्र जन्माला आले नाहीत ! उपजतांच रविगोलाचा ग्रास करू घांवणाऱ्या 'वेड्या' अंजनीसुतासारखे वेडेच आज तिला हवे आहेत ! स्वतःच्या दृष्टीला रास्त, शुद्ध, सोज्वल आणि न्याय्य दिसणाऱ्या 'लोक-विरुद्धा' शीं गद्दी करणारे 'वेडे' च थोडे सांपडतात. वाचकहो ! आपल्या आईचे पांग फेडण्याकरितां चला, व्हा तर मग वेडे !

वासुदेव बळवंत पटवर्धन...

(मनोरंजन, जुलै १९१४.)

वत्सलाभ

हिमालय पर्वत म्हणजे सर्व पृथ्वीवरील पर्वतांचा केवळ राजा अशी सार्वत्रिक समजूत आहे आणि शिखरांच्या उंचीमुळे, त्यांवरील वनस्पतींच्या अनंतत्वामुळे, भव्य वनशोभेमुळे, महानद व महानद्या यांच्या उगमामुळे, विस्तृतशा दऱ्याखोऱ्यांमुळे, तेथे असणाऱ्या हिंस्र श्वापदांमुळे आणि वृक्षांच्या गगनचुंबी विशालत्वामुळे या गिरिश्रेष्ठास ती पदवी शोभतेही. यावरील वने अत्यंत गहन आणि फार भयंकर, नेहमी अत्यंत शीत असल्याकारणाने येथील हिंस्र व इतर जनावरेही स्वभावसिद्ध ऊर्णवस्त्रांनी आच्छादित; आणि जे मानवी प्राणी यावर राहतात ते आपल्या शरीराच्या रक्षणाकरिता या पशूंस मारून त्यांच्या नैसर्गिक वस्त्रांचाच आपल्या शीतनिवारणार्थ उपयोग करतात.

भयंकर पर्वत असो की अगदीं खरखित असो वालुकारण्य असो, मनुष्य-प्राण्याने आपल्या राहण्याची सोय तेथे केली नाही असे कधी झालेच नाही. जेथे म्हणून आपला जीव अनायासाने तगवता येईल, तेथे हा प्राणी जाऊन तेथील झाडाझुडपांचा व इतर प्राण्यांचा फत्ता पाडून आपली राहण्याची तजवीज करून टाकावयाचाच. याच न्यायाने या पर्वताच्याही भागांवर जेथे जेथे म्हणून जाऊन राहणे शक्य, तेथे तेथे येथील रानटी खासिया वगैरे लोक आहेतच. अमुक ठिकाणी म्हणजे मनुष्य राहणे शक्य असून तेथे मनुष्य नाही असे कोठेच स्थान सांपडावयाचे नाही. यांपैकी काश्मीरच्या लगत्याला जे या पर्वताचे भाग आहेत त्यांवरील व पूर्वेच्या सर्व पठारांवरून फार प्राचीन काळीं धनगरांचा व गवळ्यांचा धंदा करणारे लोक फार असत. त्यांनीं आपलीं मेंढरे व खिल्लारे आपल्या राहण्याच्या खोऱ्यांतून रोज पर्वतावर चारणीसाठीं हांकून न्यावीं. तेथे एखाद्या पठारावर गेलें म्हणजे गुरांस मोकळे हिंडू द्यावे आणि आपण आपले वेणुवाद्य काढून वाजवीत बसवे किंवा वनपुष्पे सांपडतील त्यांच्या माळा करून आपल्या स्वतःच्या, आपल्या माता-

पितरांच्या, अथवा तरुणमित्रमंडळींच्या व आपल्या गुरामेंढरांच्या गळ्यांत घालाच्या. माध्यान्हीच्या सुमारास भाकर— तुकडा खाण्याची वेळ झाली की आपली शिधोरी सोडावी व ती सर्व मित्रमंडळींनी एकत्र बसून मौजेने खावी असा क्रम चाले.

मगधदेश आणि गंगातटाक यांच्या सहदीपासून किंचित् उत्तरेच्या बाजूस असणाऱ्या एका खोऱ्यातील गुराखी वरच्या एका पठारावर गेले होते. दिवस ग्रीष्म ऋतूचे होते. भगवान् सूर्य नारायण या दिवसांत जरा सगळीकडेच अधिक कालपर्यंत आपल्या प्रकाशाचा लाभ देत असतो. त्यांतून पर्वतशिखरावर तर सपाटीपेक्षां किती वेळ तरी त्याच्या सायंकाळच्या किरणांनी भिजाभिज स्थानीं रंगांनी आकाश रंगित केलेले दिसते. सदोदित थंडी असली तरी या दिवसांत ती थंडी त्रासदायक वाटत नाही. थोडेसे त्या थंडीपासून तेथील लोकांस सुखच होते. अशा ऋतूंत एके दिवशीं सायंकाळीं वर सांगितलेल्या प्रांताच्या उत्तर भागीं असलेल्या हिमाचलाच्या वरील पठारावरून गुरे मेंढरे व त्यांचे पालक उतरून खाली खोऱ्यांत येत होते. खालीं खोऱ्यांत उतरण्याबरोबर ज्याचीं त्याचीं गुरे मेंढरे ज्याच्या त्याच्या खोपीकडे गेलीं. एक कळप एका खोपीच्या बाजूस गेला. त्या खोपीजवळ एक वृद्ध गुराखी उभा होता. तो मोठ्या प्रेमाने आपल्या त्या कळपाचे स्वागत करण्यासाठीं पुढे झाला. सर्व गुरे त्याच्या जवळून गेलीं. तीं त्याला पाहून जणू काय आनंदह्याप्रमाणे झालीं. तोही त्यांजकडे फार प्रेमाने पाहून हंसत होता. पाहतां पाहतां त्याच्या नजरेखालून सर्व गुरे गेलीं. तीं ज्या आवारांत बांधलीं जात तेथे बांधलीं गेलीं—बांधलीं गेलीं म्हणण्यापेक्षां कोंडलीं गेलीं असें ह्मटले तर विशेष शोभेल. सर्व गुराख्यांचीं व इतर लोकांचीं गुरे वगैरे बांधल्यानंतर तो गुराखी आंत जाणार तो दुसरा एक त्याच्याच वयाचा वृद्ध माणूस त्याचे जवळ आला, आणि ते दोघे एकमेकांशीं बोलत बसले इतक्यांत तिसरा एक तसाच वृद्ध गृहस्थ आला, चवथा आला, असें होतां होतां त्याच्या खोपीपुढे आठदहा हातारी हातारी मंडळी जमली, यावेळीं सूर्यास्त होऊन थंडी चांगली चमकू लागली होती. त्यांत पौर्णिमेची

रात्र होती यांमुळे सुंदर चांदणे पडले होते. तीं सर्व ह्यातारीं माणसें—त्यांनीं तितक्यांत एक शेकोटी केली, आणि त्या शेकोटीच्या सभोवार सर्व मंडळी बसली. ह्यातारी मंडळी एकत्र जमल्यावर काय चालावयाचें ? आपल्या तरुणपणच्य ऐन उमेदींतल्या कांहीं तरी गोष्टी चालावयाच्या, परंतु आज तसल्या गोष्टी निघाल्या नाहीत. मौर्यांचा राजा गृहपति हा यवनांच्या त्रासानें त्यांच्याशीं लढत असतां रणांगणीं पडला आणि त्याची पत्नी मगध देशाकडे पळून जातांना आपण पाहिली असें एका वृद्ध मनुष्यानें मंडळीस सांगितलें. तेव्हां सर्वांस अतोनात दुःख होऊन यवनांच्या गोष्टी निघाल्या. यवनांनीं^१ पंचजनावर^२ हल्ला करून तेथें फार कहर गुदराविला आहे. पोरस (पर्वतेश) राजाचा पूर्ण पराभव करून त्याचें राज्य पादाक्रांत करून गंगातटाकर्यंतचा सर्व प्रदेश जिंकून टाकण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालला आहे अशीहि गोष्ट त्यांत निघाली. ज्या गुरांख्यांच्या खोपीपुढें हा जमाव झाला होता, त्याचें मन या सर्व बातम्या ऐकून अतिशय उद्विग्न व संतप्त झालें, आणि एकदम इतरांस उद्देशून तो गुराखी म्हणतो, “जो काळ गेला तो फार उत्कृष्ट गेला. आतां दिवसानुदिवस आपल्यासारख्यांनीं जगण्यांत मौज नाही. हा आपला देश कधीं तरी यवनांच्या तडाक्यांत सांपडेल असें भविष्य जर यापूर्वीं कोणी केले असतें तर मी त्याला उभें चिह्न टाकले असतें. पण आज तोच प्रसंग प्रत्यक्ष घडला असून आपण त्याच्याबद्दल नुसत्या गोष्टी सांगत बसलों आहों. पर्वतेशाच्या अवाढव्य राज्याची धुळधाण व्हावी आणि ती आमच्या हयातींत ! त्यापेक्षां आह्मांला मृत्यु आलेला काय वाईट ? ”

ह्यातारा हें बोलत असतां त्याचें सर्वांग थरथर कांपत होतें. प्रत्येक शब्द बाहेर येत होता तो जणू काय त्याचें अंतःकरण पिळवटून, किंबहुना तें भेदून, बाहेर पडत होता असें स्पष्ट दिसलें.

१ यवन, Ionians २ ‘पंचजन’ म्हणजे पंजाब असा हरिभाऊंचा समज दिसतो.
३ ‘पंचजन’ म्हणजे कोण लोक याबद्दल बदलापूरचे नारायण गोविन्द चाफेकर यांचा.
१९२६ सालीं मार्चच्या “त्रिविध-ज्ञान-विस्तारांत” आलेला लेख पहावा.

त्याच्या त्या बोलण्याचा कांहीं परिणाम इतरांच्या मनावरही झाला. वस्तुतः पाहतां, ते सर्व गुराखी पेशाचेच लोक होते. त्यांस कोण राजा कोठें आला व कोण कोठें गेला याची माहिती असण्याचा संभव अगदीं कमी आणि हिमाचलाच्या अगदीं पूर्वभागीं ते जर असते तर त्यांस इकडे पश्चिम देशांत काय चाललें आहे हें कधींहि समजतें ना. परंतु शिकंदरानें आक्रांत केलेला पंजाब व मगध देशाची पश्चिमेकडील मर्यादा, यांच्या दरम्यान असणाऱ्या उत्तर भागाच्या खोऱ्यांत राहणाऱ्या या गरीब लोकांस ह्या महत्त्वाकांक्षी यवनांपासून त्रास होऊं लागला होता. शिकंदर बादशहा हिंदुस्थानांत आल्यापासून परत सरहद्दीच्या बाहेर जाईपर्यंत वीसच महिने होता. परंतु पंजाबच्या राजाचा पूर्ण पराभव केल्यामुळे त्याची भूतृष्णा अधिकच तीक्ष्ण होऊन गंगेचे तटाक ओलांडून खुद्द मगध देश जिंकावा अशी महत्त्वाकांक्षा त्यानें धरिली. या महत्त्वाकांक्षेमुळेच वर सांगितलेल्या मध्यप्रांतांतील लोकांस त्याच्या स्वाऱ्यांनीं फार त्रास होत असे. त्यांनीं स्वाऱ्या करून गुरें मारून न्यावीं, किंवा क्वचित् क्वचित् स्त्रियाही पळवून न्याव्या, असा त्यांचा दुष्ट क्रम चालला होता. अगदीं पायथ्याशीं जे लोक रहात ते तर यांच्या या लुटारू स्वाऱ्यांना इतके कंटाळले होते कीं, आपापल्या खोपी व गुरांचीं आवारें उठवून हिमालयाच्या अंतर्भागांत गहन अशा अरण्यांत जाऊन राहणें त्यांस वरें वाटलें. श्वापदांनीं चार गुरें, मेंढरें खाल्हीं तरीं तीं पत्करलीं परंतु या दुष्टांचा त्रास नको हा ज्यांचा त्यांचा विचार. असा एकंदर त्या गरीब लोकांचा अनुभव आल्यामुळे यवनांचें नांव निघालें कीं, त्यांच्या अंगाचा संताप व्हावा हें अगदीं स्वाभाविक होय. आणि ही एकंदर हकीकत वाचली म्हणजे वर सांगितलेल्या त्या गुराख्यांच्या उद्दारांचें वाचकांस आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. गोष्टीवरून गोष्ट निघतां प्रत्येकानें ग्रीक लोकांनीं म्हणजे यवनांनीं मांडलेल्या उच्छेदाच्या कर्णोपकर्णीं ऐकलेल्या किंवा प्रत्यक्ष अनुभविलेल्या गोष्टी सांगितल्या. ग्रीक लोकांत गेवालंभाची—बैलाचा यज्ञ करण्याची—स्थंडिलावर बळी देण्याची—चाल असे, आणि ग्रीक लोकांचा जय झाला त्यावेळीं त्यांनीं आनंदो-

त्सवार्थ या गरीब गुरीब लोकांचे चांगले धष्टपुष्ट बैल धरून आणून कित्येक वेळा तरी त्यांचे यज्ञ केले. या सर्व त्रासाबद्दल त्या लोकांस अतिशय वाईट वाटत होतं व यांचे कोणी शासन करणारा पुरुष जन्मास येत नाही का ? असे वारंवार म्हणून ते जणू काय परमेश्वराचा धांवा करीत असत. परंतु तो धांवा परमेश्वर कधी ऐकेल असे वाटण्यास त्यांस अजून तरी कांहीं कारण दिसत नव्हतं.

वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या गोष्टी चालल्या असतां आमच्या म्हाताच्या गुरा-
स्याची एक कन्या धांवत येऊन आपल्या बापास म्हणाली, “ बाबा, त्या
आपल्या कपिलेच्या नव्या झालेल्या वांसराचा पत्ता लागत नाही. आजच ते
पहिल्याप्रथम तिच्या पाठोपाठ गेले होते. आतां दूध काढण्याच्या वेळीं त्याला
शोधू लागले तों ते कोठेही दिसना. ते किती तरी सुलक्षण आणि गोजिरवाणे
होते ! ”

हे तिचे शेवटचे शब्द अतिशय सद्गदित अशा कंठाने उच्चारलेले होते आणि
तिचे डोळेहि अश्रुपूर्ण दिसले. त्याचे खिलार लहानसहान होते असे नाही; ते
फार मोठे होते. परंतु त्यांतील एकही वांसरुं किंवा मेंढरुं नाहीसे झाले
असे समजतां क्षणीं त्याची मोठी त्रेधा उडत असे. त्यांत ज्या विवक्षित गाईचे
वांसरुं आज नाहीसे झाले होते, त्या गाईवर व त्या वांसरावर त्याचे अतिशय
प्रेम असे. त्याकाळीं मोठमोठी खिलारे म्हणजेच मोठे थोरले धन असे, व त्यांतही
पशुसामुद्रिकाप्रमाणे सर्व सुलक्षण संपन्न असे एखादे वांसरुं किंवा गाय ज्या जवळ
असेल तो मोठा भाग्यशाली समजला जात असे. जे वांसरुं आतां हरवले होते
ते असेच सुलक्षण असल्याकारणाने ते कोठे तरी गेले असे ऐकण्याबरोबर त्या
गुराख्याचे मन एकदम उद्विग्न होऊन तो त्या मंडळीतून उठला. (ग्रीक) यवन
लोक गरीबगुरीबांचीं गुरेवांसरे कशी चोरतात याबद्दल भाषण चालले असतां
आपले एक वांसरुं नाहीसे झाल्याबद्दलची बातमी यावी हे त्या गुराख्यांस मोठे
दुःखिन्ह वाटले. आणि त्याच्या मनाने असे पक्के वेतले कीं, आज गुरे चारणीस
जात असतांना हे वांसरुं मागे राहून कोणा तरी यवनाने लांबविले असावे. ल.ग-
लीच त्याने त्या वांसराबद्दल शोध चालविला. आपले खिलार कोठपर्यंत गेले

ते, गुराख्या पोराची दृष्टि त्या वांसरावर कोठपर्यंत होती, त्याला आणखी कोणी कोणी कोठपर्यंत पाहिले होते, शेवटी कोणी कोठे पाहिले होते, अशी नाना प्रकारांनी त्याने चौकशी केली तों त्यास असे कळले की, पठारावर जाईपर्यंत वांसरुं खास होते. पठारावरून गुरे खाली आणली तेव्हापासून मात्र त्यास पाहिल्याचे कोणी सांगेना. तेव्हा अर्थातच वांसरुं वरच कोठेतरी अडकून बसले असावे किंवा एखाद्या वाघराबिघराने त्याला धरले असावे असा सर्वांचा तर्क झाला. परंतु नुसता तर्क करून निराश होऊन बसणारांपैकी तो हातारा गुराखी नव्हता. त्या वांसराचा पक्का पत्ता लागेपर्यंत मी अन्न घेणार नाही असे तोंडाने म्हणून त्याने लागलीच वर जाण्यासाठी कंबर बांधली, आपला तीरकमठा बरोबर घेतला आणि आपल्या बरोबर जे कोणी वर जाण्यास तयार असतील त्यांनी चलावे असे म्हणून तो पर्वत चढू लागला.

वर सांगितलेच आहे की ती रात्र पौर्णिमेची होती. ग्रीष्मऋतु असल्या-कारणाने आकाश अगदी निरभ्र होते. चंद्रापासून स्रवणाच्या तेजोरसाने व्याप्त झाल्याप्रमाणे सर्व आकाश दिसत होते. दूरवरची हिमालयाची अत्युच्च शिखरे आधीच हिमाच्छादित आणि त्यांत त्या पौर्णिमेच्या चंद्राची सोज्वल कांति त्यांच्यावर पडलेली, यामुळे असा भास होत होता की, जणू काय ती कांति आकाशगंगेच्या ओघाने धो धो धो वहात भूलोकी येऊन सर्वत्र पसरत होती. हिमाचलावरील अरण्ये हिंस्र व अन्य पशुपक्ष्यांनी अगदी गजबजलेली, परंतु त्या रात्री सर्व स्थळे व्यापून राहिलेल्या त्या चंद्रकांतीमुळे जणू काय प्राणिमात्र मोहित होऊन स्तब्ध झाले होते.

ही इतकी दिव्य शोभा दिसत होती खरी परंतु एका ब्रह्माचे ठायी मात्र चित्ताचा लय लागलेल्या साधूप्रमाणे त्या वृद्ध गोपाळाचे चित्र त्याच्या त्या सुलक्षण गोवत्साकडे लागून राहिले होते. त्याचे नेत्र त्या वेळी ते वत्स कोठे दिसेल काय, हे पाहण्यासाठीच होते व त्याचे कर्ण त्या वत्साचा आर्तस्वर कोठून ऐकू येईल काय हे ऐकण्यासाठीच होते. त्याचे बरोबर आलेल्या इतर मंडळींत कांहीं

१ इंग्रजी Indirect narration चा (परोक्ष-निवेदन-पद्धतीचा) भूतकालाविषयक नियम मराठीला लावला आहे काय ? 'पसरत आहे' अशी शुद्ध मराठी पद्धति.

तरुण होते, परंतु त्याच्या त्या वत्सशोधनाच्या आतुरतेमुळे याच्या पायांत इतर सर्वांपेक्षां किती पट तरी शक्ति आली होती. पठाराच्या जवळजवळ येण्याबरोबर त्यानें निरनिराळ्या माणसास निरनिराळ्या मार्गांनीं जाऊन सर्व अरण्यांत त्या वत्साचा शोध करण्यास सांगितले आणि आपण स्वतः एका मार्गांनीं चालला. त्या मार्गांनीं जातां जातां ज्या कांहीं जाळ्या लागल्या किंवा लहान लहान गुहा दिसल्या त्यांच्या त्यांच्या जवळ जाऊन आपल्याकडून पुष्कळ शोध केला, परंतु व्यर्थ. वांसराचा कोठेंही पत्ता लागेना. शेवटीं निराश होऊन नेहमीं ज्या मार्गांनीं गुरे खालीं येत त्या मार्गाहून दुसरा एक विकट असा खालीं उतरण्याचा मार्ग होता, त्या मार्गास कदाचित् ते वांसरुं लागले असेल असें मनांत येऊन आपणांस रात्रीं त्या मार्गांनीं उतरणें अधिक कठीण जाईल कीं काय ह्याचा विचार न करितां, त्यानें एकदम तो मार्ग धरिला. अशा मार्गातून अनेक वेळां जाण्यायेण्यास सरावलेला तो गडी, परंतु हा मार्ग इतका कठीण होता कीं त्या मार्गांनीं खालीं उतरून जाण्यास त्यास अनेक वेळां अडचण पडूं लागली. होतां होतां ती वाट जवळ जवळ पाऊण हिस्सा सरली. आतां फक्त पाव हिस्साच राहिली. परंतु तेथें समोर पूर्वेस मगध देशाकडे जाण्याला तेथून तशाच प्रकारचा एक विकट फाटा फुटला होता. तेव्हां आपण आपल्या खालीं जाण्याच्या वाटेनेंच खालीं जावें कीं समोर या मगध देशाकडे जाणाऱ्या वाटेनें थोडेंसें पुढें जावें याबद्दल तो बुचकळ्यांत पडला. बराच वेळ समतोल कांट्याप्रमाणें एकदां एका बाजूस व एकदां एका बाजूस त्याचें मन कल्लू लागलें. एक नक्री विचार होईना. शेवटीं आपल्या खालच्या वाटेस लागावें असा निश्चय करून तो पाऊल टाकणार तो जवळच कोठें तरी अगदीं तान्हें मूल रडल्याप्रमाणें आवाज होत आहे असा त्यास भास झाला. परंतु असल्या विलक्षण ठिकाणीं एवढ्या रात्रीं तान्हें मूल कोठून ओरडणार ! एखादें चमत्कारिक श्वापद ओरडलें असेल अशी मनाची समजूत करून तो पुन्हां खालीं उतरूं लागणार, तो आणखी एकवार अगदीं स्पष्टपणें तान्ह्या मुलाचा कंठशोष करून रडण्याचा आवाज त्याचे कानीं पडला. हा काय चमत्कार आहे तें जरूर पहावेंच असा निश्चय करून तो त्या

मगध देशाच्या वाटेनें वळला; कारण तो रडण्याचा आवाज त्यां बाजूनें येत होता.

त्या आवाजाच्या धोरणाधोरणानें सुमारे तो पाचसातशें पावले पुढें जातो तों एका मोठ्या थोरल्या वटवृक्षाच्या छायेखालून तें रडणें निघत आहे असें त्याच्या लक्षांत आलें आणि तो लागलीच त्या वृक्षाखालीं जेथून आवाज येत होता तिकडे धांवत गेला, तों पांढऱ्या स्वच्छ अशा कपड्यांत गुंडाळलेलें एक अर्भक पुष्कळशा पाचोळ्यावर ठेविलेलें असून चळवळ करतें आहे व मोठ-मोठ्यानें रडतें आहे असें त्यानें पाहिलें. ह्याताच्याचें अंतःकरण त्या अर्भकाच्या आक्रंदनानें अतोनात कळवळलें. लागलेंच त्यानें त्यास उचलून घेऊन छायेंतून बाहेर चांदण्यांत आणलें व त्याच्याकडे एकवार पाहून व लागलीच त्याला उगी उगी करीत पोटाशीं धरून त्यानें मोठ्यानें उद्गार काढला, “ शिवशंभो कैलासनाथ, अशा सुंदर अर्भकाला अशा गहन अरण्यांत टाकून जाणारे नरपशु कोण असतील ते असोत, किंवा विचान्यावर काय प्रसंग आला असेल तोहि असो; मी आपल्या गोवत्साचा शोध करीत असतांना, कैलासनाथा, तूं हें अर्भक मला दिलेंस यावरून तुझी इच्छाच मला अशी दिसते कीं, माझ्या हातून त्याचें पालनपोषण व्हावें. मी गरीब खरा, पण मोठ्या प्रेमानें याला वाढवीन.”

काय असेल तें असो, ह्याताच्यानें पोटाशीं धरण्याबरोबर तें दीन बालक एकदम गप्प राहिलें व त्या ह्याताच्याच्या अंगाशीं जास्ती जास्तीच बिलगूं लागलें. आपल्या गोवत्साचा शोध करण्याकरितां म्हणून परमेश्वरानें अप-रात्रीं आपल्यास येथें आणलें आणि आपल्या स्वाधीन हें बालक केले यांत त्याचा कांहीं तरी हेतु आहे असें मनांत ह्मणत म्हणत त्यानें आपल्या खोऱ्याकडील वाट धरिली. खोऱ्याजवळ जातो तों त्याचें वांसखंडी सांपडल्याची आनंदवार्ता त्यास समजली. मग काय विचारितां ? तो ज्यास त्यास असेंच म्हणूं लागला कीं, “ भगवान् कैलासनाथाच्या मनांतून मला हें बालक द्यावयाचें होते, माझ्या हातून त्याचे प्राण वांचवावयाचे होते, म्हणूनच केवळ त्यानें माझे वांसखंड चुकविलें. ” ज्याला त्याला त्यानें तें बालक दाखविलें. तें बालक पाहून सर्वांच्या

मनाची अशी खातरी झाली कीं, हें कोणातरी थोरामोठ्याचें असावें. परंतु त्या झालकाचे अंगावर खूण पाहिली तर एका रत्नखचित रक्षाबंधनाखेरीज कांहींही नव्हती.

हरि नारायण आपटे (चंद्रगुप्त)

ललित वाङ्मयाचें स्वरूप

शास्त्रीय ग्रंथांत दुसऱ्याच्या वचनाचा दाखला देणें क्षम्य असतें, किंबहुना तसा दाखला दिल्यानें तशा ग्रंथाची योग्यता अधिक मानण्यांत येते. पण ललित वाङ्मय शास्त्रीय वाङ्मयाहून अगदीं भिन्न असल्यामुळे त्याची कसोटीही निराळी असते. एखादी गोष्ट अनेकांच्या अनुभवास एकाच स्वरूपांत आली झणजे ती शास्त्रीय वाङ्मयांत नमूद केली जाते; व त्या एकरूप अनुभव आलेल्या इसमांच्या संख्येस महत्व येतें. पण एखाद्या गोष्टीस ललित वाङ्मयांत स्थान मिळावयास तिचा प्रत्यक्ष अनुभव कथन करणाऱ्या व्यक्तीस इतर व्यक्तींच्या अनुभवांतल्योपेक्षां भिन्न स्वरूपांत आला असला पाहिजे. शास्त्रीय ग्रंथ वाचतांना वाचकांचें लक्ष्य सृष्ट पदार्थांचें वास्तविक स्वरूप माहीत करून घेण्याकडे असतें, व ललित वाङ्मय वाचतांना त्यांचें लक्ष्य तें वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या व्यक्तीच्या अंतःस्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान करून घेण्याकडे असतें. अनेक व्यक्तींस समान असणाऱ्या अवलोकनानुमानादि सामर्थ्याच्या जोरावर एखाद्या वस्तूचें होणारें एकरूप ज्ञान शास्त्रीय वाङ्मयाचा आत्मा असतें, व त्यांस एकाच वस्तूचें कल्पकता—शीलादिकांतील भेदांमुळे भिन्न स्वरूपांत होणारें ज्ञान ललित वाङ्मयाचा आत्मा असतें. शास्त्रीय वाङ्मयांत आढळणारें वैचित्र्य वस्तुविषयक असतें, व ललित वाङ्मयांत आढळणारें वैचित्र्य व्यक्तिविषयक असतें. शास्त्रीय व ललित वाङ्मयामध्ये ज्ञानाच्या स्वरू-

पासंबंधानें जसा फरक असतो तसा वर्णनासंबंधानें सुद्धा असतो. पूर्वोक्त वाङ्मयांत सृष्ट पदार्थांमधील संबंधांचें एकरूप वर्णन असतें, व उत्तरेक वाङ्मयांत सृष्टिसिद्ध किंवा काल्पनिक पदार्थांमधील संबंधांचें लेखकभेदानुसारें मित्रभिन्न वर्णन असतें. 'वैयक्तिक दृष्टीने पाहिलेली व वर्णिलेली सृष्टि' असें ललित वाङ्मयाचें थोडक्यांत वर्णन करितां येईल. वाङ्मयांत उत्तमोत्तम हणून नांवाजलेलीं पुस्तकें बहुधा कर्त्यांचीं सौंदर्यबुद्धीनें सुव्यवस्थित केलेलीं आत्मचरित्रेंच असतात असें म्हणावयास हरकत नाहीं. याप्रमाणें ललित वाङ्मयांत व्यक्तीसच महत्त्व असल्यामुळे लेखनकलेत एका व्यक्तीचें दुसरीनें सर्वस्वी अनुकरण करणें कधींही शक्य व इष्ट नसतें. एका रंगाच्या चष्म्यांतून पाहणाऱ्या इसमानें दुसऱ्या रंगाचा चष्मा वापरणाऱ्या इसमाचा अनुभव उत्तना वेऊन समाजास सादर केला तर त्यांत आत्मप्रत्ययाचें तेज नसल्यामुळे तो समाजास मिळमिळित वाटून त्याचा त्यावर कांहींच परिणाम होणार नाहीं. दुसऱ्या लेखकाचें अनुकरण करूं पाहणाऱ्या लेखकांस त्याच्या दोषांचें अनुकरण सुलभ जाऊन तेव्हांच साधतें. त्याच्या गुणांचें अनुकरण त्यास सहसा साधत नाहीं. साधलेंच तर बाह्य गुणांचें मात्र साधतें, गूढ गुणांचें साधत नाहीं. ज्या लेखकाच्या लेखनकलेचीं सारीं अंगें अनुकरण—सुलभ असतात त्यांत अनुकरणीय असें कांहींच नसतें असें खुशाल समजावें. जो लेखक दुसऱ्याची वेमाळूम नकल केल्याची बढाई मारितो तो व त्यानें कित्यादाखल पुढें ठेवलेला लेखक असे दोघेही बहुधा सारखेच निर्गुण व मिळमिळित असतात.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर.
(दुटप्पी कीं दुहेरी)

श्यामसुंदरचें बालपण

श्याम प्रथम 'आई' या शब्दाचा उच्चार करण्यास शिकला. 'शिकला' म्हणण्यापेक्षा सुंदराबाईने त्यास शिकविलें म्हणणेंच अधिक योग्य होईल. सामान्य भाषांतील मातृवाचक शब्दांत बहुधा ओष्ठ्य वर्णांचें प्राधान्य असल्यामुळे ते अर्भकांना उच्चारावयास सोपेच जातात परंतु मराठी भाषेतील तो शब्द आद्यस्वरांनीं घटित असल्यामुळे उच्चारावयास इतर भाषांतील शब्दांपेक्षांही सुलभ जातो. प्रेमाच्या आद्य देवतेचें नांव आद्याक्षरांनीं घटित असणेंच अत्यंत योग्य आहे. 'आई' हें नांव इतर कोणच्याही नांवापेक्षां उच्चारावयास सोपें. त्याचा उच्चार करावयास ओठांची किंवा दांतांची मुळींच जरूर नसते. 'बाबा' व 'ममं' यांची पायरी त्यांच्या मागाहूनची; आणि 'दादा' व 'ताई' या नांवांशीं ओळख तर दांत आल्यानंतरच व्हावयाची. मराठी भाषेत वैगुण्यें असलीं तरी ती बोलणाऱ्या अर्भकांस जगांतील इतर अर्भकांच्या अगोदर आपल्या मातृदेवतेस नांवानें आळविणें शक्य असतें या एका गुणापुढें तीं वैगुण्यें पूर्णपणें लोपून जातात. उत्कट भावनांचे स्वाभाविक उद्गार 'आई' या शब्दाच्या रूपानें तेव्हांच बाहेर पडतात, व आजान्याच्या विव्हेळण्याप्रमाणें मरणाचा शेवटचा सुस्काराही याच शब्दांत विलीन होतो.

श्यामला इतरांचें थोडें थोडें अनुकरण करितां येऊं लागलें तसतसें सुंदराबाई त्यास 'आई डोळे कसे करिते,' 'बाबा रागावतात कसे' वगैरे अनुकरणात्मक धडे देऊन त्यांची इतरांदेखत कौतुकानें कवाईत करून घेऊं लागली. या बाललीलांत मुलांच्या शेंकडों पूर्वजांच्या लकबींची थोडी थोडी छटा दिसून येत असावी. कांहीं माकडचेष्टा तर त्याच्या अगदीं अव्वलच्या पूर्वजांस शोभण्यासारख्या असतात. श्यामनें सुंदराबाईंना डोळे वटारण्याची आपल्या गरगरीत डोळ्यांनीं हुबेहूब बतावणी केली कीं तिला पान्हा फुटून तिनें त्यास हृदयाशीं कवटाळून धरोवें. बळवंतरावांच्या कपाळाच्या आठ्यांचें सोंग तर तो इतकें बेमालूम आणीत असे कीं तिची हंसतां हंसतां पुरेवाट होत असे. बळवंतरावांची

विद्या पुस्तकी असे तसें प्रेमही पुस्तकीच असे. श्यामला घेतल्यास तो आपले कपडे घाण करावयाचा या भीतीनें त्यांनीं दुरूनच टाळ्या व चुटक्या वाजवून त्याचें कौतुक करावें. सुंदराबाईस या दुज्या भावाचें फारसें वैश्रम्य वाटत नसे, कारण त्यामुळे तिला एकटीलाच श्यामला खेळविण्याचा मक्का मिळत असे.

कष्टानें वांचविलेल्या पैशाची जशी किंमत वाटते तशी कष्टानें वांचविलेल्या प्राणाचीहि वाटते. जो श्याम पूर्वी सुंदराबाईच्या गळ्यांतील ताईत होता तो दांतांच्या आजारापासून तिच्या हृदयसिंहासनावर बसून तिच्या चैतन्याचीं सूत्रें हालवूं लागला. त्याच्यापुढें तिला लाक्षणिक किंवा वास्तविक अर्थाच्या कोणत्याही देवाची मातब्बरी वाटेनाशी झाली. तिच्या हृदयांतील पतीच्या मूर्तीची व देव्हान्यांतील देवतांच्या मूर्तीची पूजा होईनाशी झाली. मुलाच्या पाजण्या-भरवण्यामुळे बळवंतरावांच्या खाण्यापिण्याची तिजकडून हेळसांड होऊं लागली व मुलाच्या न्हाण्यामुळे देवांचे पंचामृत— स्नानादि उपचार मार्गे पडूं लागले. रांगणाच्या मुलापुढें लंगडा बाळकृष्ण तिला तुच्छ वाटूं लागला. ती देवपूजेत असतां मुलगा आंगड्याटोपड्यानिशीं रांगत येऊन तिला शिवला तर ती देवांचा बोज राखण्यासाठीं बाह्यात्कारी त्याला दटावण्याचा बहाणा करी, पण मनांतून त्याच्या चेष्टेचें कौतुक करीत त्याला मांडीवर घेऊन पाजूं लागे. मुलानें एखादे वेळीं बाहुलीला दूर भिरकावून देऊन एखाद्या देवाच्या मूर्तीचा नाद धरिला तर तोही पुरविण्यास ती कांकूं करीत नसे. त्या अजाणत्या बालकाला देव कशाशीं खातात हें माहीत नसल्यामुळे तो स्वतःच्या अंगठ्याऐवजीं लंगड्या बाळकृष्णाचाच अंगठा चोरवूं लागे व दत्तात्रेयाची मूर्ति आपल्या तोंडाजवळ धरून तिला ब्रह्मदेवाप्रमाणें चतुर्मुख बनवी. शंकराची पूजा चालली असतांना तो बेल व फुलें चारी दिशांस उधळून शिवानें आपल्या श्वशुराच्या यज्ञाचा जसा विध्वंस केला होता तसा त्याच्या पूजेचा करी. बरें, त्याला शैवांच्याप्रमाणें शंकराबद्दलच पक्षपात होता असें नाही. एका हातानें शिवाची संभावना चालली असतां तो दुसऱ्या हातानें विष्णुपूजेचें तुलसीदलादि साहित्य उडवून विष्णूचीही शोभा करी. मारुतीला तर तो आईचीं

नजर चुकवून त्याच्या शेंपटासुद्धां गुंडाळून एका बाजूला फेंकीत असे. कृष्ण गौळणीचें दहीदूध चोरून पळवीत असे असें ह्मणतात; पण आमचा धाट श्याम बाळकृष्णाच्याच वांट्याचें दहीं दूध त्याच्या डोळ्यांदेखत स्वाहा करी व हे दरोडे मुकाट्यानें पाहण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नसे. तो रामाची सीता चोरट्या रावणाप्रमाणें त्याच्या पश्चात् न लांबवितां त्याच्यासमोर पळवी. नैवेद्य दाखविण्याकरितां सुंदराबाईनें डोळे मिटले ह्मणजे श्यामला तो तिचा नित्यांतलाच बहाणा वाटून त्यानें तो नैवेद्य बाटीसह तोंडांत टाकावा; व ती आतां एकदम डोळे उघडून आपल्या चेष्टेचें कौतुक करील अशा अपेक्षेनें तिच्या तोंडाकडे पहात रहावें. हे सारे अनन्वित प्रकार सुंदराबाई उघड्या डोळ्यांनीं पाहीं; इतकेंच नाही तर त्याचें कौतुकही करी. मुलाच्या जन्मास कारणीभूत झालेले ते सारे देव आतां त्याचें खेळणें होऊन बसले होते. त्यास प्रत्यक्ष जन्म देणारी माताच जर त्याच्या हातची वाहुली होऊन बसली होती तर तिच्या सूत्रानें चलनचलन करणाऱ्या देवांनीं त्याच्या हातचें खेळणें व्हावें यांत नवल कसचें ?

मनोरंजक वाङ्मयाच्या बाबतींत प्रौढ माणसें फारच दुराराध्य असतात. कोणास कादंबरींत बोध असल्याशिवाय ती हातीं घरावीशी वाटत नाही, तर कोणास वेळ दवडण्यास उपयोगी पडण्यासारखी कोणतीही कादंबरी चालते; मग ती नीतिपर असो वा अनीतिपर असो. कांहींजण बुद्धीस पटणारी तर कांहींजण कल्पनेचें पोषण करणारी कादंबरीच पसंत करितात. कित्येकांस सोपी, तर इतरांस वोंटाळ्याची रचना आवडते. एकदां वाचिलेले पुस्तक पुन्हां हातीं धरणें बहुधा सर्वांच्याच जिवावर येतें. पण अर्भकांच्या इतर गोष्टींप्रमाणें संतोषही थोड्यांचेच होण्यासारखा असतो. एकच गोष्ट लागोपाठ दहा वेळां सांगितली तरी त्यांस तिचा कंटाळा येत नाही. तिचा अर्थ कळला पाहिजे असाही तीं आग्रह धरीत नाहीं. त्यांच्या आरंभोच्या गोष्टींत ज्ञानकांडाप्रमाणें कर्मकांडासच विशेष प्राधान्य असतें. त्यांच्या कथा क्रीडात्मक व क्रीडा कथात्मक असून त्यांजमधील सीमा ओळखूं येत नाही. 'लव लव साबुबाई

मामा येतो । खोबऱ्याची वाटी देऊन जातो ' या गोष्टीचें पठन चाललें असतां अर्भकांस बोटें नाचवावयास मिळालीं म्हणजे त्यांची कांहीं तक्रार नसते. साळूबाईच्या लवण्याचा व मामाच्या औदार्याचा कार्यकारण भाव कळला नाहीं तरी त्यांचें अडत नाहीं. ' अवडक चवडक दामाडू । दामाडूचे पंचाडू ' हें सयमक गीत एका सुरांत चाललें असतां एकमेकांच्या हातांवर चापट्या मारावयास मिळाल्या म्हणजे तीं दामाडू व पंचाडू यांचें नातें शोधण्याच्या भानगडींत पडत नाहींत. हास्यरसाच्या बाबतींत मात्र लहान मूल वडील माणसापेक्षां अधिक चोंखदळ असतें. प्रौढ माणसाच्या हास्यास केवळ विसंगतपणाच्या वर्णनानें सुद्धां भरतें येऊं शकतें. पण लहान मूल असें थिल्लर नसतें. त्यास हंसविण्याकरितां ' भात, वरण, तूप ' इत्यादि सुसंगत वस्तूंचा तपशील लागतो. बरें, नुसता तपशील ऐकून त्याच्या ठायीं तोंडास सुटणाऱ्या पाण्यापलीकडचा रस उद्भवेळ अशी अपेक्षा केली तर तीही चुकीचीच ठरेल. कढीची पाळ फुडून ती थेट त्याच्या कांखेपर्यंत जाऊन धडकेल तेव्हांच कोठें त्याच्या गांभीर्याचा भंग होऊन त्याच्या हास्यास उकळी फुटावयाची. श्रोतृवंद अर्भकांचा असल्यास वक्तव्यास स्वतःच्या बगलेंतून गोष्टी काढण्यापेक्षां त्या त्यांच्या बगलांपर्यंत नेऊन भिडविणेंच भाग पडतें. अशा बोलाच्या भातानें व बोलाच्याच कढीनें सुंदराबाई रोज किती तरी वेळां आपल्या लहानग्याच्या हास्यरससमुद्रास भरती आणीत असे ! अशा वेळीं त्यांचे हिरकण्यांप्रमाणें चमकणारे दांत त्याच्या श्यामवर्ण छबीस फारच खुलून दिसत.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
(श्यामसुंदर)

माझी आगगाडी कशी चुकली.

आमच्यामध्ये आग्रहाची एक चाल मोठी वाईट आहे. पाहुणचार हा गुण स्वरा, पण फाजिल पाहुणचार हा अक्वण असून तो संतोषापेक्षा असंतोषालाच अधिक वेळां कारण होतो. पाहुणचार याचा अर्थ पाहुण्याचा संतोष. पण जी गोष्ट पाहुण्याला नको किंवा जी गोष्ट त्याला गैरसोयीची असेल ती त्याचेवर लादणें, हा मार्ग पाहुणचाराच्या अगदीं उलट्या दिशेचा होय. पण दुर्दैवानें आदरातिथ्याच्या भरांत आम्ही ही साधी गोष्ट विसरून जातो त्याचा परिणाम कित्येक वेळां खरोखर असा होतो कीं, पाहुणा घरून जातांना गोड तोंडानें व धन्यवाद गात जावा तो आंबट तोंड करून व प्रत्यक्ष शिव्याशाप देत नसला तरी मनांतल्या मनांत निंदा करीत जातो.

कांहीं दिवसांपूर्वी लोणावळें स्टेशनापासून सुमारे चार मैलांवर असलेल्या एका गांवीं कांहीं कामाकरितां जाण्याचा मला प्रसंग आला होता. ज्यांच्याकडे मी गेलों ते गृहस्थ माझ्या वडिलांच्या जुन्या ओळखीचे असून त्यांचा व आमचा विशेष धरोबा होता. त्यांच्या गांवीं पुष्कळ वर्षांत न गेल्यामुळे या माझ्या भेटिला एक प्रकारचें महत्त्व होतें, व मी तेथें गेल्यावर माझा चांगला पाहुणचार होणार अशी माझी अपेक्षा होती. पण दुर्दैवानें तेथें चार दिवस स्वस्थ राहून पाहुणचार झोडण्याइतका मला वेळ नव्हता. मला सोमवारी सकाळच्या मेलनें मुंबईस जावयाचें असून रविवारची रात्र तेवढी या गांवीं मला काढतां येण्यासारखी होती. सकाळच्याच मेलनें मी पुढें जाण्याचें कारण असें कीं, त्या दिवशीं दोन प्रहरीं माझा एक स्नेही एका फ्रेंच बोटीनें विलायतेस जाणार होता व तो जातांना त्याची माझी गांठ पडण्यावर त्याचें व माझें शेंकडों रुपयांचें नफा—नुकसान अवलंबून होतें. त्या काळीं पुण्याची मेल सकाळीं लोणावळ्याहून सवानऊ वाजतां सुटत असे. तिनें मी गेलों तर बोट सुटण्याच्या आधीं दीड तास मी मुंबईस पोहोंचावयाचा. आणि

ती गाडी चुकली तर पुढे चार तास गाडी नाही व बोटीने जाणाऱ्या मित्रास भेटणे सुळीच शक्य नाही अशी स्थिति होती. या गांवीं लोणावळ्याहून जाण्या-येण्याचा रस्ता भातखांचरांतून असून त्यावरून गाडी जाई, पण मोठ्या कष्टाने. आणि त्रैल चांगले व हांकणारा चांगला असे असले तर या चार मैलांच्या प्रवासास कमीत कमी १ तास लागेल असे होते.

असो. सदर गांवीं मी रविवारी रात्री पौचलों. रात्रीचा पाहुणचार तर यथा-स्थित झालाच, पण रात्रीची गोष्ट आपल्या हातची, तास अर्धा तास जाग्रण अरते परते इतकेच, असे समजून मी तो पाहुणचार आमचे यजमान दादासाहेब यांच्या इच्छेप्रमाणे सर्व घेतला. अखेर गाण्याबजावण्याशिवाय सर्व पाहुणचार फुकट, अशी कल्पना येऊन दादासाहेबांनी गांवांत चांगला गाणारा असा मानला गेलेला गृहस्थ होता त्याला बोलावण्याचा वाट घातला.

मी म्हणालों, “उगाच तसदी कशाला घेतां ? १०-१०॥ वाजण्याचा सुमार आहे व जेवणही यथेच्छ झाल्यामुळे मला झोप येत आहे. शिवाय सकाळीही मला लवकर उठलेच पाहिजे. म्हणून मला वाटते आतां झोपीं गेलेले बरे ! ”

यावर दादासाहेब म्हणतात, “छे: असे कुठे झाले. आहे कीं काय ? तुम्ही शहरचे राहणार. तुम्हांला रहिमतखान, बंदेअल्ली असल्या गवया-बजवट्यांचीं गाणीं बजावणीं ऐकण्याची संवय. तुम्हांला आमच्या खेडेगांवचे गाणे कसले पसंत पडते म्हणा ? पण खेडेगांवचा मासलाही तुम्हांला दाखविला पाहिजे. ”

जवळच्या मंडळींनीही त्यांच्या म्हणण्याची री ओढली व गाण्याच्या बैठकीच्या तयारीस प्रारंभ झाला. खेडेगांवांतली गाण्याची तयारी म्हणजे संन्याऱ्याच्या लग्नाला जशी शेंडीपासून तयारी तशी. गाणे खेडेगांवचे पण ते साथीशिवाय कसे होणार ? तंबोरा पाहिजे, तो एक आणण्यास गेला. गांवच्या गुरवाकडे तबला खचित असावा असे अनुमान करून दुसऱ्यास तिकडे धाडण्यांत आले. मुख्य गवईबुवा त्या रात्री गांवांत आहे असे कोणी म्हणे व कोणाचा समज असा होता कीं, ते संध्याकाळीं परगांवीं कामास निघून गेले असावेत. तथापि, त्यांच्याही शोधाला मनुष्य धाडण्यांत आला.

अशा रीतीने चहंकडे मनुष्ये शोधाला गेलीं व सुमारे १५-२० मिनिटेपर्यंत कोणी आले नाही असे पाहून मला मनांत एक प्रकारे आनंदच झाला. मी मनांत म्हणालों, “ बहुधा गाण्याचा प्रसंग टळला असे दिसते. ” पण वर उपचारी म्हणालों, “ खेडेगांवचे गाणे झाले म्हणून काय झाले ? एखादा गवयी चांगला असतो, मधुर गळा असला म्हणजे गाण्याची बहुतेक गोडी त्यांत आलीच. पण आतां उशीर झाला आहे. ११ वाजायला आले तेव्हां आतां निजावे हेंच बरे. ”

दादासाहेब म्हणाले, “ छे: छे: असं कुठं झालं आहे कीं काय ? आमच्या तिंबूबुवांचे गाणे तर एका. तो एका मुसलमान वस्तादाजवळ दोनतीन वर्षे चिलीम भरून देत होता. मग गाणे आल्याशिवाय त्याला कसे राहिल ? शेण जमिनीवर पडेल तर थोडी तरी माती घेऊन उठेलच. आतां गुरूच्या संगतीनं हे बुवाही थोडेसे तहेवाईक झाले आहेत खरे. त्यांची तार लागेल तरच एखादी चीज म्हणतील, नाही तर प्राण गेल्यानें आ म्हणून करणार नाहीत. पण—”

इतक्यांत तंबोरा आणण्यास गेलेला मनुष्य परत आला व म्हणाला, “ सद्दादाकडून काल त्या अंबाजीनें तंबोरा नेला तो तिकडेच आहे. ”

दादासाहेब म्हणाले, “ अरे, हात हालवीत काय आलास ? धांव मार, जायला फार तर अर्धी घटका व यायला अर्धी घटका. अंबाजीचे घर काय असें चार कोस थोडेच आहे ? जवळच्या वाडींत तर राहतो. जा जा घेऊन ये. ”

हें ऐकून तो मनुष्य कां कूं करीत निघून गेला.

मी म्हटलें, “ दादासाहेब, रांहीना कां ! उगाच कशाला त्याला हेलपाटा देतां ? ”

ते म्हणाले, “ अहो हीं आमचीं खेडेगांवचीं माणसें म्हणजे अशींच चुकारतडू ! त्यांना असे हेलपाटेच दिले पाहिजेत. ”

इतक्यांत गुरवाकडला मनुष्य घेऊन सांगूं लागला कीं, “ गुरव जेवीत बसला आहे. तो म्हणतो तबल्याच्या वाद्या तुटल्या आहेत, पण जरा दम धराल तर त्या गांठून आणि ठोकळे बडवून देईन. ”

मी वड्याळाकडे पाहून म्हणालों, “ जाऊं दे कीं, कशाला इतका त्रास?” दादासाहेब म्हणाले. “ छेः असें करून कसें चालेल ? तुम्ही आज एक दिवस आलां. पण इथल्या लोकांशीं आमची नित्य गांठ. जेव्हांच्या तेव्हां या लोकांकडून काम चोपून घेतलें तर बरें, नाहीं तर हे उरावर बसलेच. ”

मी मनांत म्हणालों, “ हा माझा पाहुणचार कीं दादासाहेबांच्या अंमलबजावणीची परीक्षा ? ”

दादासाहेब म्हणाले, “जा, गुरवाला सांग क्षणभर लागला तरी हरकत नाहीं. पण म्हणावं तबला दुरुस्त होऊन आलाच पाहिजे. ”

अकरा वाजून १० मिनिटें झालीं. इतक्यांत गवयीबुवाकडे गेलेला मनुष्य आला. तो म्हणाला, “ तिंबूबुवा गांवांत वरींच आहेत; गांवाला गेले नाहींत. पण म्हणतात, आमांश झाल्यामुळे आज रेचक घेतलें होतें. तब्यत बरी नाहीं, त्यांतूनही आशा होईलच तर थोड्या वेळांत येतों. ”

दादासाहेब म्हणाले, “ हेंच तें. म्हटल्याबरोबर कोणी येईल तर शपथ. पण यांना एकदां सैल सोडलें कीं, हे बसलेच उरावर. तें काहीं नाहीं, तूं परत जा आणि तिंबूबुवांना म्हण कीं असाल तसे या. येथें तुम्हाला औषध मिळेल. चार पदें म्हणून जा म्हणजे झालें. ”

झालें. तंबोरा, तबला व गवयी यांचा अशा रीतीनें अजून ठिकाण नाहीं व मला तर चांगलीच झोंप येऊं लागली. तरी मला निजुं देण्याची बुद्धि दादासाहेबांस होईना. गवयी नाहीं तर नाहीं, गवयांच्या गोष्टी सांगितल्यानें तरी माझा संगीत पाहुणचार होणार असें वाटून कीं काय त्यांनीं मला तिंबूबुवांच्या एकेक गोष्टी सांगण्यास आरंभ केला.

मी इकडे पेंगत होतो. मधून मधून वड्याळ काढून पहात होतो; व चूळ भरून टाकून डोळ्याला पाणी लावीत होतो, पण काहीं केल्या दादासाहेबांस माझी दया येईना. तिंबूबुवांला गाण्याची आवड कोणी लाविली; त्याची आणि त्याच्या वस्तादाची गांठ गांजा ओढण्याच्या एका अड्ड्यांत कशी पडली; तो आपल्या

वस्तादाच्या मौजेच्या गोष्टी कशा सांगतो; त्यानें एका भर मजलशीत तंबोऱ्याच्या चारी तारा तोडून बदरंगं कसा केला; त्यानें दुसऱ्या एका प्रसंगीं मृदंगास लावण्यास आणलेली कणीक भूक लागल्यामुळें कोणास नकळत हळूंच कशी खाछी; तो गाण्यापेक्षां गाण्याच्या गप्पा मारूनच वेळ अधिक कसा काढतो; त्याचें व तबलजीचें एकदां भांडण होऊन त्यानें तंबोरा उचलून तबल्यावर हांपटल्यामुळें दोन्हीही कसे फुटून गेले; साधारण मनुष्यानें एखादें पद किंवा राग नांव घेऊन गा म्हटलें म्हणजे “ आपल्या वडिलांनीं तरी तें कधीं ऐकलें होतें का ? ” असें म्हणून तो अपमान कसा करी; वगैरे अनेक गोष्टी खुलवून सांगण्यास दादासाहेबांनीं प्रारंभ केला.

मी म्हणालों, “ दादासाहेब, खरोखरच मला गाण्याची हौस नाही. ”

दादासाहेब म्हणाले, “ छे: असं कुठं झालं आहे कीं काय ? तुमचें शहरचें पंचपक्वान्न रोज चालूच आहे. पण आमच्या खेडेगांवच्या चिंचेचा ठेंचा एक दिवस तरी खाऊन पहा. ”

अकरा वाजून पंचवीस मिनिटें झालीं. इतक्यांत तिंबूबुवा खोकत खोकत आणि हातांतील काठी टेकीत टेकीत येऊन दाखल झाले. दादासाहेबांनीं गड्यास बैठक घालण्यास हुकूम केला.

बुवा म्हणाले, “ काय दादासाहेब, काय आज्ञा आहे ? ”

दादासाहेब म्हणाले, “ अहो आज्ञा कसची ? तुम्ही आमच्या गांवचें सौभाग्य ! हे मोठ्या शहरचे मोठे पाहुणे. कधीं नव्हे ते आपल्या घरीं आले. यांना चार पदें ऐकवा, दुसरें काय ? ”

बुवा म्हणाले, “ हो ऐकवूं त्यांत काय ? पण माझा वसा आज बसला आहे व प्रकृतिही साफ नाही. ”

मी पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन म्हणालों, “ बुवासाहेब, आपण आलां इतकें पुरें झालें. आपली प्रकृति नादुरुस्त आहे, आपल्याला मुळींच त्रास देण्याची माझी इच्छा नाही. ”

पण बुवांना चढविण्याच्या हेतूने दादासाहेब म्हणाले, “अहो, कसली प्रकृति आणि कसलें काय ? आमच्या बुवासाहेबांची लहर मात्र लागली पाहिजे ! एकदां ते वसा खाकरून आ करून बसले म्हणजे त्यांना भीमाचें बळ येतें. रात्र सहज उजाडायची ! ”

मी मनांत म्हणालों, “ ईश्वर करो आणि तसा प्रसंग आज तरी न येवो. ”

बुवासाहेब म्हणाले, “असें तर खरंच आहे. वेळेचा गुण कांहीं वेगळा असतो.”

असें म्हणून त्यांनीं गाण्याच्या ऐवजीं आपल्या आयुष्यांतील आठवणी सांगण्यास हळू हळू प्रारंभ केला. आणि दादासाहेब आणि बुवा दोघेही रंगांत आले होते व मधून मधून जोरानें हांसत होते. मीही हांसण्याचा मधून मधून प्रयत्न करीं. पण इकडे डोळ्यांत झोंप भरलेली व दुसरे दिवशीं लवकर जेवून निघून गाडी गांठायला सांपडते कीं नाहीं या भीतीचा वायगोळा क्षणोक्षणीं पोटांत उठत होता, तेव्हां मला कसचें हंसूं येणार ? ”

हें चाललें आहे तोंवर तबल्याकडे गेलेला मनुष्य तबला तर घेऊन आला. तबल्याच्या दोन भांड्यांपैकीं मुख्य भांड्याची शार्ई बहुधा उडालेली होती व डग्याच्या कातड्याला चीर पडली होती. मिळून दोन्हीही बदबद वाजत होती. हें पहातांच बुवांनीं गुरवास शिव्या देण्यास प्रारंभ केला. “ हे लेकाचे असेच. हत्यार कधीं दुरुस्त ठेवतील तर शपथ. वडलार्जित तबलजीचा धंदा राखायचा सोडून पत्रावळी लावून पोट भरण्यांतच यांना आनंद वाटतो. हे पत्रावळीचे टांके यांच्या वशांत जाऊन एकदां यांचा प्राण कां जात नाहीं ? बरें, तबला पाठविला तर स्वतः आला तरी ? माझा मीच वाजवून गाऊं कीं काय ? आणि मी तरी हा तबला कसा वाजवूं ? यापेक्षां एखादं फुटकं गाडगं घाल तरी बरं ! ”

आपणांवर बाजू आली असें पाहून दादासाहेबांनीं गुरवास शिव्या झोडण्यास सुरवात केली.

मी मध्येंच म्हणालों, “ जाऊं दे कीं, इतका खटाटोप कशाला ? ”

दादासाहेब म्हणाले, “ असें कोठें झालें आहे कीं काय ? माझा स्वभाव करारी आहे. मी तुम्हांला गाणें ऐकवीन म्हटलें तर गाणें ऐकवीनच. बुवांनीं तर

तबल्यावर डग्गा पालथा घालून रागानें दूर भिंतीशीं सारून दिला आणि बैठकीवर जाऊन पानसुपारी खाण्यास सुरवात केली व गाणें नाहीं तर नाहीं, निदान गव-याच्या गप्पागोष्टी ऐकावयाला मिळतील तरी मी माझें भाग्यच समजेन अशा सम-जुतीनेंच कीं काय, मला पुण्यांतील दोनचार पिढ्यांच्या गवयांची माहिती विचार-ण्यास प्रारंभ केला.

“ आपण चुनाचें गाणें ऐकलेंच असेल ? ”

“ नाहीं, मी तेव्हां पुण्यांत नव्हतो. ”

“ नसलां म्हणून काय झालें ? चुना • जे प्रत्यक्ष गंधर्वाची राणी. पण आप-ल्याला अबदुल करीमखांचें पुष्कळ वेळ ऐकावयास सांपडलेंच असेल ? ”

पण तिंबूबोवांचें व माझें भाषण सर्व सांगत बसलों तर वाचकांस कंटाळा येईल. त्यांतील तात्पर्य इतकेंच कीं, बुवांनीं प्रश्न विचार विचारून मनाशीं असें ठरविलें कीं, मी नांवाचा मात्र शहरवासी; पण गाणें वगैरेच्या बाबतींत बुवांच्या दृष्टीनें मी अगदीं ठोंब्या होतो. पण मला बोलणें होईल तितकें आवरतें व्यावयाचें होतें म्हणून होय नाहीं वगैरे एकेरी शब्दाशिवाय मी त्यांना माझ्या उत्तरांत फारसें कांहीं लाभूं दिलेंच नाहीं.

असो. बुवांनीं केलेली माझी उलट तपासणी संपली व बाराचा ठोका पडला. तों इतक्यांत तंबोरा आणण्यास गेलेला मनुष्य तो घेऊन परत आला.

वरधनी म्हणाले, “ कां बुवा, एकूण तुम्हांला आजचें गाणें चुकत नाहीं असेंच दिसतें. कारण नाहीं होय म्हणतां म्हणतां तबला व तंबोरा दोन्ही शेवटीं आलेच. ”

बोवा म्हणाले, “ आले पण हे असलेच कीं नाहीं ? येथें काय गवई रडेल ? ”

पण बुवांनाही दिसलें कीं, घरून उठून साहेबांच्या घरापर्यंत हेलपाटा तर घेत-लाच आणि तबला तंबोरा, मोडकातोडका कां होईना, पण येऊन दाखल झाला. तेव्हां आतां कांहीं तरी गायल्याशिवाय यजमान खास सोडीत नाहींत, म्हणून त्यांनीं तंबोरा जवळ घेतला व गवसणी काढून तारा लावण्यास आरंभ केला. पण

वेळच खडतर, त्याला ते काय करणार ! कारण खुंटी पिळतां पिळतां पंचमाची तार तडकून तुटली.

झालें; फिरून बुवांनीं तंबोरावाल्याचे आईबाप उद्धरण्यास सुरुवात केली. हें निमित्त घेऊन मी म्हणालों, “ साहेब, खरोखरच आज योग दिसत नाहीं. कोणीही झालें तरी वेळेला सतावूं नये. ”

पण मला गाणें ऐकवून पाहुणचार करण्याच्या बुद्धीपेक्षां आपल्या गांवचे आपण राजे असा अभिमान तडीस नेण्याच्या कल्पनेचाच अम्मल साहेबांवर पुरा झाल्या-मुळें मी गरीब त्यांत सांपडलों.

साहेब म्हणाले, “ तो तंबोराही नको आणि तबलाही नको आपल्याला. गळा गोड असला म्हणजे इतर साहित्य लागत नाहीं; आणि तोच वाईट असला म्हणजे इतर साहित्यानें निभावत नाहीं. तें काहीं नाहीं. ठेवा तो तंबोरा बाजूला आणि झड्डे नुसत्या गळ्याचीच लकेर. ”

आतां तिंबूबुवास कांहींच सबब उरली नाहीं. त्यांनीं खाकरून आ तर पसर-लाच; पण नुसते एक दोन आलाप घेतल्याबरोबर गायनशास्त्रांतल्या अगदीं साध्या गोष्टीवर मला व्याख्यान देण्यास सुरुवात केली तेव्हां मीही निश्चय केला कीं, या पाहुणचाराचा जुलूम यापुढें सोसावयाचा नाहीं; आणि बुवांच्या कहाणीस हुकार देतां देतां हळूच भिंतीजवळच्या तक्क्यास टेकून पाय लांब केले, डोळे मिटले आणि खुशाल घोरण्यास सुरुवात केली !

त्याचा मात्र साहेबांवर कांहीं परिणाम झाला असा दिसला. कारण, “ यांना खरीच झोंप येऊं लागली बरं का ” असें म्हणून त्यांनीं मला अंथरण घालून देण्याकरितां गड्यास हाक मारली. मी निजावयास निघालों खरा, पण रात्रीच्या पाहुणचारावरून सकाळीं काय होणार याची कल्पना मला पुरी येऊन चुकली, म्हणून जातां जातां मी साहेबांस ऐकूं येईल अशा रीतीनें आपणांशीं झणालों, “ सकाळीं लवकरच उठलें पाहिजे. ”

आणि माझी खरी अडचण व कळकळ दाखविण्याकरितां पुढें झणालों;

“ सकाळची झोप थोडीशी मोडली तरी हरकत नाही, येऊन जाऊन गांडी सांपडली म्हणजे मग माझा दहा जाग्रणांचाही शीण जाईल. ”

हे ऐकून साहेब म्हणाले, “ त्याची तुम्हांला काळजी नको. अगदीं पहाटे म्हटलेंत तरी पहाटे जेवण तयार ! आमच्या भिम्या आचाऱ्याला इषारत घायची फुरसत कीं दहा मिनिटांत स्वयंपाक तयार. दिवस उगविण्यापूर्वीं जेवावयाचें नाही म्हणून काय तें. नाही तर हा झाडावरच्या कावळ्यांना दगड मारून त्यांच्या ओरडण्याची आज्ञा घेऊन हरहर महादेव म्हणावयाचा. ”

हे ऐकून मला फार समाधान वाटलें. मी मनांत म्हणालों, “ भिम्या आचाऱ्या-मुळें आपणास उद्यां गांडी सांपडणार तर मग ! ” पण मला हर्षवायु होण्याची भीति ईश्वरास पडली म्हणूनच कीं काय त्यानें साहेबांस आणखी पुढें बोलण्याची बुद्धि दिली.

ते म्हणाले, “ भिम्या घरीं निजला असला तर बरेंच झालें, नाही तर आपण त्याला आणूं सकाळीं लवकर हाक मारून म्हणजे झालें. भिम्याला हुडकून आणायचा म्हणजे तें एक मोठेंच काम आहे म्हणा; पण तो घरीं येऊन दाखल झाल्यावर स्वयंपाकास उशीर नाही. ” मग माजघराकडे तोंड करून ते कोणालासे ओरडून म्हणाले, “ काय रे, पाहुण्यांना सकाळीं लवकर जेवण करून जावयाचें आहे हें भिम्याला कोणी सांगितलें का ? ”

पण रात्रीचे बारा वाजून सर्व सामसूम झालेली; साहेबांना उत्तर देणार कोण ? तेव्हां साहेब निराश न होण्याचा निश्चय करून म्हणाले, “ हुं: त्यांत काय ? आधीं सांगून नाही ठेवलें तर नाही ठेवलें. एक प्रहरांत शंभर पानांचा स्वयंपाक भिम्या करील. ”

झालें, माझा सर्व हर्ष मावळला आणि फाशी देण्यास चालविलेल्या मनुष्या-इतक्या उल्हासानें मी माडीकडे निजण्यास गेलों !

पहाटे उठण्याची सगळी काळजी मला होती, तरी मी स्वतःच सहा वाजल्यावर जागा झालों. तरी काय, घरांत जिकडे तिकडे सामसूम. साहेबांस झोप लागली

असतां त्यांना उठविण्याचा शिरस्ता नाही; आणि ते नाहीत तर चाकरमाणसांना हुकूम सोडणारा मी कोण? अर्थात् चूळ भरून टाकून अंथरुणावर वेड्यासारखा नोकरांच्या हालचालीकडे आशाळभूतपणें पाहात बसलों होतो. शेवटीं सात वाजण्याचे सुमारास साहेब जागे झाले व फिरून माझ्या पाहुणचारास त्यांनीं सुरुवात केली. प्रातर्विधि करण्यापुरता माझा मी मोकळा होतो, पण पाहुणचाराच्या जुलूमस चहापासून सुरुवात झाली. उत्तम चहा करण्याचे हुकूम सुटले; व लवकर चहा करण्याचे तगादे झाले. होतां होतां साडेसात वाजतां चहाचे पेंढे वर आले तो त्यांत थोडीशी राख पडली असून पहिल्याच घोटाबरोबर राकेलची घाण आली, पण आतां जर कां मी ही चूक साहेबांच्या नजरेस आणीन तर या चहाप्रकरणांत आणखी अर्धा तास जाणार असें जाणून, मी मन बद्द करून ओठ दाबून खोटा हंसण्याचा आव घालून घोटाघोटानें चहा पिऊनही टाकला. पण साहेब थंड चहा पीत म्हणून थांबले होते. त्यांनीं तोंडास पेला लावतांच त्यांना सर्व कळून चुकलें व एकदम त्यांनीं सर्व चाकरमाणसांस शिव्यांची लाखोली वाहण्यास सुरुवात केली व फिरून चहा करून आणण्यास त्यांनीं हुकूम सोडला. बऱ्याच वेळानें नाहीं होय म्हणतां म्हणतां चाकरांनीं लाजत लाजत येऊन कळविलें कीं घरांतील चहा संपला आहे.

साहेबांची अन्न बचावाची व पाहुणचाराचा जुलूम टळावा म्हणून मी म्हणालों “मी कांहीं चहाचा मोठासा शोकी नाहीं आणि प्यालेल्या चहालाही कांहीं फारशी घाण येत नव्हती.” पण पाहुणचाराची साहेबांची कल्पना जाज्वल्य असल्यामुळे ते म्हणाले, “फिरून चहा करवीन एवढेंच नव्हे तर बाजारांतून ‘लिफ्टन’चा नवा डबा आणवीन.”

मी मनांत म्हणालों, “नशीब माझे.” फिरून विचार केला, जेवणाची तयारी वेळेवर असली म्हणजे झालें. तंवरचा तास अर्धा तास यजमानास खुष करण्यांत गेला तर जाईना कां? पण इतक्यांत साहेबांना आठवण होऊन ते म्हणाले, “आमच्या भिम्याचा चहा कधीं बिघडावयाचा नाही; पण आजच त्याला काय अवदसा आठवली कोणास ठाऊक?” पण इत-

क्यांत शेजारीं गडी उभा होता त्याच्या मनांत न्यायदेवता उभी राहून त्याने सांगितलें कीं, चहा भिम्यानें केला नसून घरांत कोणी नाहीं म्हणून आयत्या वेळीं शेजारच्या आजीबाई बोलावून आणल्या व त्यांनीं हा चहा बनविला. साहेबांच्या मनांत आजीबाईनाही शिष्या घायचें येऊन गेलें, पण कांहीं कृतज्ञता व कांहीं शिष्टाचार मिळून त्यांनीं आजीबाईंवर शिस्त धरली नाहीं.

पण या सगळ्या प्रकरणांत, भिम्या आचारी अजून आला नाहीं मग स्वयंपाकास सुरवात होणें लांबच, येवढी गोष्ट मात्र आपोआप सिद्ध झाली. मग काय विचारातां ? साहेबांच्या आरडण्याओरडण्यानें सर्व घर दणाणलें. दाही दिशांना गडी पाठवून भिम्या असेल नसेल तिथून धरून आणण्याचे हुकूम सुटले व दरम्यानचा वेळ कोणत्या तरी पाहुणचारांत जावा, व्यर्थ दवडूं नये, म्हणून साहेबांनीं आपला नवा वर्गाचा पाहून येण्याची गोष्ट काढली.

ते म्हणाले, “ बगीच्या येऊन जाऊन मैलभर तर लांब आहे; स्वयंपाक होईपर्यंत आपण दहादां जाऊनसुद्धां येऊं. ” आणि स्वयंपाक करण्याचा तगादा भिम्यामागे लावण्याचा फिरून एक हुकून सोडून ते म्हणाले, “ स्वयंपाक स्वयंपाक तो काय ? आपण बगीच्यांत जाऊन येईतो दहा वेळ स्वयंपाक होईल. ”

स्वयंपाक होईपर्यंत बगीच्याच्या दहा खेपा होणार आणि बगीच्याची एक खेप होईपर्यंत स्वयंपाक दहा वेळां होणार, हें एकांत एक कसे बसतें याचें कौतुक वाहून मला थोडेंसें हंसूही आलें. पण त्याचा संबंद बगीच्या पाहुण्याच्या आनंदाशीं जोडून देऊन मीं वेळ मारून नेली.

बगीच्यांत न जातां आम्ही घरीं राहिलों, तरी मला स्वतःला चुलीपुढें जाऊन स्वयंपाक थोडाच करावयाचा होता ? स्वयंपाकघरांतली ‘ भवितव्यता ’ सर्वस्वीं भिम्याच्या हातांत राहणार. म्हणून बाहेर बगीच्यांत गेलों तर स्वयंपाकाकडचें लक्ष तरी कमी होईल अशा हेतूनें बगीच्याकडे जाण्यास मीं संमति दिली.

बगीच्यांतही पाहुणचार माझी वाट पहातच होता व झाडावरचीं फुलें खुडणें, ऊळझाडावरचीं ताजीं फळें तोडणें, वगैरे गोष्टी साहेब मजकरीतां करीत होते. त्या

पाहुणचाराच्या रूपाच्याच होत्या यांत शंका नाही. पण कित्येक वेळां अशा गोष्टींत पाहुणचाराच्या बुद्धीपेक्षां गर्वोक्तीचें आत्मनिवेदनच अधिक असतें, तसेंच येथेही झालें. साहेबांनीं मला मूळ बगीच्या घेतल्यापासून सर्व वृत्तांत निवेदन केला. त्यांनीं केलेलें सर्व कांहीं चांगलें व शहाणपणाचें होतें अशी माझी खात्री करून देण्याचा त्यांचा सारखा प्रयत्न चालू होता. क्षणोक्षणीं हुंकारानें मी कजुली जबाब देतच होतो. पण खात्री करावी तितकी थोडी, अशांपैकीं ही गोष्ट आहे असें साहेबांस वाटत असावें. यामुळें पुराव्याचीं ओइयांवर ओझीं मजवर लादून युक्तिवादाचे हल्ल्यावर हल्ले ते मजवर चढवीत हाते. त्यांची जमीन चांगली, त्यांचे गडी हुषार, शेती व बागाईत करण्याची त्यांची पद्धति लोकोत्तर, त्यांचें पीक लोकांपेक्षां अधिक, फार काय पण पाऊससुद्धां त्यांचा पक्षपाती असून शेजारच्या नंबरांतल्यापेक्षां त्यांच्या नंबरांत अधिक मुबलक व वेळेवर पडत असे अशीही माझी खात्री झाली; पण खात्री न होईल तर काय झालें ! माझे कान तेवढे साहेबांकडे होते; पण मन स्वयंपाकवरांतील भिम्याचा स्वयंपाक आणि स्टेशनांतली मुंबईमेल यांच्या दरम्यान भ्रमण करीत होतें. साहेबांच्या पाहुणचाराच्या बुद्धीला मजकडून मिळावा तितका खुलासेवार व कृतज्ञतापूर्ण जाब मिळत नव्हता, पण त्याला मी तरी काय करणार ?

मला स्टेशनवरून पोहोचविण्याकरितां बहुधा शेतांतल्या बैलांपैकींच जोडी मिळणार असें वाटून मी होऊन साहेबांस म्हणालों, “ यांतले कोणचे बैल मला स्टेशनावर नेणार ? ”

साहेब एका जोडीकडे बोट करून म्हणाले, “ ही तर घरची सत्तेचीच आहे. पण शेजारचा वांटेकरी बळी पायगुडा यानें प्रदर्शनांत घेतलेली एक जोडी आहे तीच होतां होईतों तुम्हांस नेण्यास मी देणार आहे. ”

शोध करितां गड्यांकडून कळलें कीं, पायगुड्याची जोडी एक मैलावर असलेल्या कुरणावर चरावयास ठेवलेली आहे. तेव्हां ती कदाचित् वेळेवर येणार नाही. अशा भीतीनें मी म्हणालों, “ हें पहा साहेब, घरची जोडी तीच खरी. दुसऱ्याची कशाळा ? ”

फिरून साहेबांना आपण गांवचे अधिराजे या अभिमानाची लहर आली. ते म्हणाले, “हें पहा, आमच्या या गांवांत कोणतीही वस्तु दुसऱ्याबिसऱ्याची हें मी जाणत नसतों. म्हणेन तेव्हा ती वस्तु मला मिळालीच पाहिजे हा आपला माझा कायदाच आहे. मला जोडी देतो म्हणजे पायगुड्या काय उपकार करतो कीं काय ? ” असें म्हणून त्यांनीं ती जोडी घेऊन येण्यास चाकरांना सक्तीचा हुकूम सोडला.

मी या मुद्द्यावर अधिक हुजत घालीत बसलों नाहीं. पण येवढेंच म्हणालों, “आपलें काय जातें मिळालें तर ? प्रदर्शनांत बक्षिस मिळालेल्या जोडीच्या गाडी-तूनच आपण राजासारखे स्टेशनावर जाऊं. ”

पण लगेच डामडौल व मिजासीपणा यांच्यामुळे राजे लोकांच्या आगगाड्या कित्येक वेळां चुकतात या आठवणीनें मनास धक्का बसून मी पुढें म्हणालों, “जोडी कोणाची कां होईना ? आपलें स्टेशनावर वेळेवर पोचलें म्हणजे झालें.”

पण तोफेच्या तोंडीं दिलेल्या मनुष्याचीं जितकीं शकलें होत असतील तितकीं साहेबांनीं आपल्या निश्चयात्मक उत्तरानें माझ्या शंकेचीं केलीं.

ते म्हणाले, “हात्तेचारे, स्टेशनावर वेळेवर पोचायचें येवढीचना येऊन जाऊन तुमची शंका ? हुं: त्यांत काय आहे ? आपचा नाम्या गडी आणि आमचीच जोडी असली म्हणजे स्टेशन काय १५ मिनिटांचा रस्ता ! ”

नाम्या गडी व त्याची बैलांची जोडी यांची किंमत कमी करण्याचें मला कारण नव्हतें. पण चार बैलांची मजल पंधरा मिनिटांत मारावयाची म्हणजे तासीं सोळा मैल वेग होतो हें उदाहरण मनानें सोडविल्यामुळे मी तें सहज साहेबांपुढें मांडलें. हेतु हा कीं साहेबांचें गणित चुकल्यानें माझी गाडी चुकूं नये.

पण साहेब पडले अभिमानी पुरुष. ते काय अशा दुरुस्तीला भिक घालतात ? ते म्हणाले, “पंधराच्या ठिकाणीं वीस. आमची ही जोडी एकदा चौखूर उडूं लागली म्हणजे एखाद्या वेळीं बोड्याच्या गाडीलाही मागें टाकावयाची. ”

मी अगदीं मनाविरुद्ध ‘तथास्तु’ असा आशीर्वाद देऊन हा वाद थांबविला.

घरीं येतो तों आठास सुमारे दहा मिनिटें कमी होतीं, पण माझ्या दुदैवानें लिप्टनचा चहाचा डबा येऊन पडला होता. मग काय साहेब मला सोडणार ? मी म्हणालों, “ स्टेशनावरून गाडी हलायला फक्त एक तास पंचवीस मिनिटें आहेत. तितक्यांत मला अंधोळ-जेवण करून भातखाचरांतून चार मैलांवर मजल जावयाची आहे. तेव्हां आतां चहाच्या भानगडींत कशाला पडावें ? ” पण साहेब म्हणाले, “ स्वयंपाक चुलीवर होतोच आहे, पण वैल रिकामाच आहे कीं नाहीं ? ” असें म्हणून भिम्या-जो या सुमारास येऊन चूल पेटवून भात टाकीत होता, त्याला साहेबांनीं चहा करण्याचा हुकूम दिला.

झालें, या पुढची हकीकत वर्णन करण्यास मी असमर्थ आहे. प्रत्येक पळाबरोबर माझा जीव तिळतीळ तुटत होता. माझें सगळें लक्ष्य आगगाडीकडे होतें आणि एखाद्या कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें मी साहेबांचा पाहुणचार घेत होतो. प्रथम चहा झाला. नंतर आंधोळीकरितां बाजारांतून साबण आणण्यास पांच मिनिटें गेलीं. नको नको म्हणत असतां गुलाल रांगोळ्या झाल्या. ऐन भात वाढावयाच्या वेळीं भजीं केलीं नाहींत म्हणून भिम्यास रागें भरून येऊन चुलीवर कढई ठेवावी लागली. भिम्यानें ऊन ऊन चपाती करून वाढावी व मी खावी याशिवाय यजमानांचा संतोष होण्यासारखा नसल्यानें तो प्रकार आग्रहपूर्वक सुरू झाला. पाणी पिण्याची वेळ आली तेव्हां वरच्या विहिरीचें आख्यान दिवाणी कोर्टातील अपिलापर्यंत सांगून त्याचें पर्यवसान झालें कीं रहाटास दोर नव्हता तो मुद्दाम बांधून ताजी घागर काढून अखेर मला पाणी पाजण्यांत आलेंच ! पानसुपारीचे वेळीं मला नुसतीं फुलें न देतां त्यांचा गुच्छ सजवून द्यावा अशी साहेबांची लहर लागल्यामुळें त्यांतच चार दोन मिनिटें गेलीं.

जेवणांतून मोकळा झालों असें पाहून अंगरखा पागोटें घालण्याची लगबग मी केली. पण देवापुढें सुपारी ठेऊन जाण्याच्या शिष्टाचारांत मी सांपडून साहेबांनीं शिसवी देव्हारा करणाऱ्या सुताराची कामगिरी आणि महत्प्रयासानें मिळविलेले बाण व चक्रांगद यांचें वर्णन करून दोनतीन मिनिटें खालींच. अखेर ओटीवर येऊन हातांत बॅग व काठी मी घेतों तों मला समजलें कीं दारांत मुळीं गाडीच उभी

नाहीं. तें ऐकतांच साहेबांनीं नाम्या गड्यास चार शिब्या हांसडल्या. एकामागून एक दोन तीन गडी धाडले, व इतकें केल्यानें चुकीची योग्य ती दुरुस्ती झाली असें मनाशीं ठरवून ते संश्रपणानें मला म्हणाले, “अहो बसाल तर खरे, फिरून एक वेळ विडा खा. ” तेव्हां मी मात्र मनांत बराच संतापलों. मी साहेबांस जाणवेल अशा रीतीनें वड्याळ काढून पाहून विशांत आपटलें. पण वड्याळांत किती वाजले ही बाबत साहेबांच्या हिशोबांत नव्हती. ‘सकाळीं जेऊन गाडीला जायचें’ इतकीच गोष्ट ते जाणत होते. सर्व पाहुणचाराच्या समारंभांत त्यांनीं वड्याळाकडे एक वेळही पाहिलें नव्हतें.

असो; पुन्हां एकदां विडा खाऊन झाल्यावर मा उठलों व सामान घेऊन दारांत उभा राहिलों, तरी गाडी येईना. मी आपणाकडून चुळचुळ करीत होतो. व गाडी आतां इतक्यांत येईल असें आशापूर्ण शुभवर्तमान साहेब वर्तवीत होते. अखेर एकदांची गाडी आली. तोंच इतक्यांत घरच्या वड्याळांत नवाचे ठोके पडले. याचा अर्थ चार मैलांवर असलेल्या स्टेशनवरची गाडी बरोबर १५ मिनिटांनीं सुटावयाची !

पण साहेब स्वस्थपणें म्हणाले, “शकून तर ठीक झाला.” मी गाडींत बसून गाडी चालू होतांना साहेब म्हणतात, “पंधरा मिनिटें आहेतना ? हात्तेच्या ! नाम्या तेवढ्या वेळांत दोनदां स्टेशनाला पोंचवील. नाम्या, ढवळा बैल जरासा लंबतो आहे, पण हाण जरा जोरानें म्हणजे झालें.”

शेवटीं साहेब मला म्हणतात, “एक मिनिटभर थांबत असलां तर थोडेसें फराळांचें देतों बरोबर. ” मी हातानेंच नको म्हणून ‘हाण गाडी’ असें नाम्यास म्हणालों.

साहेबांचे अखेरचे शब्द ऐकूं आले ते असे: — “पुन्हा लवकरच या बरं का आजच्यासारखे ! ”

यावर मीं काय उत्तर दिलें तें साहेबांस किंवा नाम्यालाही ऐकूं जाण्यासारखें नव्हतें. पण तें उत्तर काय असेल याची वाचक कल्पना करतीलच !

मी स्टेशनावर पोंचलों तों पावणेदहा झाले होते. मेलगाडी जाऊन अर्धा तास झाला होता आणि स्टेशनवर सर्वत्र सामसूम झालें होतें.

अहंकार

साहेबांच्या पाहुणचारामुळे माझी आगगाडी कशी लुकली त्याचे सर्व जिव माझ्या डोळ्यांपुढे पाहुणचाराच्या पहिल्या हल्ल्यापासून उभे राहिले व मी मटकन पुँटफॉर्मच्या बाकावर बसलो.

नरसिंह चिंतामण केळकर
(कथासप्तक)

अहंकार

अहंभावाचा ' गर्व ' असा एक दुसरा अर्थ आहे. अहंभाव फाजील झाला, मी चांगला, मी हुषार, मी सुस्वरूप, मी धोरणी, असा ' मीपणा ' वाढला म्हणजे त्या उत्कट अहंकाराला दोषार्ह स्वरूप प्राप्त होते. अहंकार या अर्थी वाईटच; पण तो कोणाला सुटला आहे ? सर्व प्राण्यांमध्ये मनुष्य शहाणा व गाढव मूर्ख, असा लोकप्रवाद आहे; पण मनुष्याच्या अहंकाराकडे पाहिले—जो तो ' मी चांगला, हुषार, शहाणा ' असे आपल्या मनांत तरी आपले स्वःतचे कौतुक कसे करून घेत असतो हे पाहिले, म्हणजे गाढवाचा नंबर सर्वांत शेवटलाच आहे, अशी खात्री वाटत नाही. मनुष्याच्या स्वभावसिद्ध गर्वाचा, त्याच्या ऐटीचा, त्याच्या स्तुतिप्रियतेचा विचार करू लागल्यावर गांभीर्य कायम राहणे कठीण. कारण ' अहंकारा 'मुळे मनुष्यप्राणी हा हास्यास्पद झाला आहे. सिंहव्याघ्रादि प्राणी क्रूर असतील; खरशूकरादि घाणेरेडे असतील; कृमिकीटकादि क्षुद्र असतील; पण ते हास्यास्पद नाहीत. ते स्थान ईश्वराने मनुष्यासच दिलेले आहे, — नव्हे, देवहि त्या पदाचे थोडेफार अधिकारी आहेत. परमेश्वराला तरी हा हास्यास्पद अहंकार सुटला आहे किंवा नाही कोणाला ठाऊक ? भगवान् श्रीकृष्ण भगवद्गीतेत आत्माभिमान सोडून देऊन सर्व कृत्ये ईश्वरार्पण करावीत असा सदुपदेश करतात; परंतु स्वतः ' मी ' च्या बाराखडीशिवाय एक वाक्यहि बोलत नाहीत. ' मला शरण ये, ' ' मी तुला पापापासून मुक्त करीन, ' ' मी हे सर्व सैनिक

आधींच मारून ठेविले आहेत,' 'मीं हें सर्व जग उत्पन्न केलें आहे,' 'ऋतूंमध्ये मी अमका, ऋषींमध्ये मी तमका,' इत्यादि इत्यादि 'मत्पर' वाक्यें भगवद्गीतेंत किती आहेत यांची कोणी उद्योगी जर्मन प्रोफेसरानें गणति केली आहे किंवा नाहीं हें ठाऊक नाहीं; तथापि एवढें म्हणतां येईल कीं 'मी शहाणा व बाकीचे सर्व वेडें, माझें सर्व लोकांनीं ऐकलें पाहिजे, मलाच लोकांची—अज्ञ जन-समूहाची काळजी, इतरांस नाहीं' असा एखाद्या अधिकाऱ्यास अभिमान असेल तर त्यानें भगवद्गीता वाचावी, म्हणजे त्याचा अभिमान जागच्या जागीं जिरेल !

* * *

एके ठिकाणीं ऐकलेली ही एक ह्रदासी कोटि झाली. 'अहंकार' सुटणें फार कठीण, याविषयीं लिहीत असतांना ही गाष्ट निवाली. असो, सज्जनांना अहंकार नसतो असें आपण म्हणतो; पण 'मी इतरांसारखा पापी नाहीं,' 'मी सदाचार कधीं सोडलेला नाहीं,' अशा प्रकारचा अभिमान त्यांनाहि बहुधा असतोच. अनुभवानें किंवा सुशिक्षणानें किंवा सत्संगतीमुळे धन, सुस्वरूप, विद्वत्ता इत्यादिकांचा अभिमान वयपरत्वे गळत जातो; पण 'मी चांगला—निष्पाप—आहें' हा अभिमान मोठमोठ्या साधुसंतांनाहि सुटलेला नाहीं. एका मार्मिक गृहस्थानें एकदां म्हटलें कीं हा अभिमानही एक वेळ जाईल, पण 'मी निराभिमानी आहे' हा सूक्ष्मतर अभिमान त्याच्या जागीं येईल, व हा ज्याचा गळला तो जीवन्मुक्तच होय, यांत संशय नाहीं. रोमच्या पहिल्या सीझर बादशहासारखा शहाणा, व्यवहारचतुर व मनुष्यस्वभावाची पारख असलेला मनुष्य तोंडपुजे लोकांच्या स्तुतीला भाळून जात नसे; परंतु 'कॅशिअस' सारख्या चतुर मनुष्यानें सीझरजवळ जाऊन 'तुमच्यामध्ये व इतर मोठमोठ्या लोकांमध्ये हाच फरक कीं, तुम्हांला स्तुति आवडत नाहीं, तुम्ही निरहंकार आहांत,' असें म्हणाल्यावर सीझरलाहि बरें वाटलें व तो स्तुतीच्या मोहांत सांपडला असें शेक्सपिअरनें आपल्या नाटकांत दाखविलें आहे तें फार मार्मिक आहे.

* * *

मोठमोठ्या लोकांची ही स्थिति; तर मग 'मेवराजा' सारख्या माझ्या मित्राची काय कथा ? मेवराज हा म्हणजे विशेष गर्विष्ठ होता, असें नव्हे; उलट

तो बोलण्याचालण्यांत फारच साधाभोळा, प्रांजळ, मनमिळाऊ, व एकंदरीत 'गोड' होता; परंतु त्याला मोठी हौस कीं, आपण कविता कराव्या, आणि उत्तम नाही तरी चागल्यांपैकी एक कवि म्हणून आपली प्रसिद्धि व्हावी. त्याच्यांत काव्यनिर्माणशक्ति बरीच होती; म्हणजे तो कविता बऱ्याच व जलद करित असे! बरेच शब्दालंकार व थोडेसे अर्थालंकार घालून तो आपल्या कवितारूपी कन्यांना सजवीत असे. पण कविप्रतिभा म्हणून जिला म्हणतात ती वस्तु त्याच्याजवळ विशेष नसल्यामुळे त्याच्या अलंकारयुक्त कवितांकडे कोणत्याहि रसिकाचें मन फारसें जात नसे. मेवराजाला दारिद्र्याची विशेष पर्वा वाटत नसे. 'सरस्वती-भक्तांवर लक्ष्मीची प्रीति नसावयाचीच,' असें तो अभिमानानें म्हणत असे. आपल्या कवितांबद्दल कोणी पैसे देत नाही म्हणून त्याला थोडेसे वाईट वाटत होतें हें खरें; पण त्या कवितांकडे दुर्लक्ष करितात, हें पाहून त्याला अधिक वाईट वाटत असे. लक्ष रूपायांपेक्षां रसिकांच्या 'लक्षा' ची तो अधिक किंमत समजत असे.

एक दिवस मी पुण्यांतील नेटिव्ह जनरल लायब्ररींतिल मागच्या लहानशा बागेत वाचीत बसलों असतां मेवराज तेथें आला, व "बरी गांठ पडली, तुझ्याकडे मी येणारच होतो" असें मला म्हणाला. "कां, सचित्र 'विश्वरंजना'नें तुझी कविता घेतली नाही कीं काय?" असें मीं त्याला विचारल्यावर तो म्हणाला, "नाहीं; त्याच्या एडिटराला माझ्या कवितेचा अर्थच कळना! हें असें चालायचेंच! प्लेटोनें जसें म्हटलें आहे कीं, राजे ऋषि झाल्याशिवाय किंवा ऋषि राजे झाल्याशिवाय राष्ट्राची पूर्ण उन्नति व्हावयाची नाही. त्याप्रमाणेंच मलाहि असें म्हणावेसें वाटतें कीं, ग्रंथकार प्रकाशक झाल्याशिवाय किंवा प्रकाशक ग्रंथकार झाल्याशिवाय वाङ्मयाला ऊर्जितावस्था यावयाची नाही; पण हें असूं द्या; आज मी तुला दुसऱ्याच एका कामाकरितां भेटणार होतो."

"दुसरें काय काम? पैसे—"

"छे, छे, छे! मीं एक कवितामिश्रित गद्य लेख लिहिला आहे, हें तुला ठाऊक आहेच, तो—"

“ कस्तुरीमिश्रित शक्तिवर्धक गोळ्यांसारखा चांगला असलाच पाहिजे ! ” मी मध्येच म्हटले.

“ लेख वाचून पाहिल्यावर अशी थडा नाही करणार तू ” मेघराज म्हणाला. ‘ पण तो छापण्यापूर्वी तुझ्या एकदां नजरेखालून जाऊं दे. ’ ”

असे म्हणून त्याने आपल्या मळक्या लांबलचक पांढऱ्या कोटाच्या आंतल्या मोठ्या खिशांतून एक मोठे बाड काढले व ते माझ्या हातीं देऊन “ हें तपासायचें ” असे तो म्हणाला. ते बाड पाहिल्याबरोबरच माझ्या छातीवर मोठी धोंड पडल्यासारखे मला झाले; पण लहानपणापासूनच्या प्रिय मित्राचें मन दुखविणें शक्य नव्हतें. “ यांतल्या कांहीं ओळी सुधारावयाच्या आहेत तुझे मत घेऊन ” असें लगेच तो म्हणाला, व माझ्या हातून ते बाड घाईघाईनें हिसकावून घेऊन त्यानें भराभर त्याचीं पाने चाळण्यास आरंभ केला आणि शेवटीं “ ही पहा, ही ओळ तुला कशी काय वाटते ? एक शेतकरी आपल्या बायकोला रागे भरत आहे, असा संदर्भ आहे:—

होता सोट्या कोठें सांग तुझा शेष खावया राधे ॥ ”

मी म्हटले “ मोरोपंताची आठवण होते ही ओळ ऐकून ! ‘ गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा सांग ’ यासारखीच हुबेहूच तुझी ओळ आहे ! ”

“ मोरोपंताची मधुनमधून आठवण व्हावी म्हणून अशा पुष्कळ ओळी मी यांत घातल्या आहेत; पण याच्यांत तुला विचारावयाचें असें कीं ‘ सोट्या होता कोठें ’ असें कानाला चांगलें लागतें, का ‘ होता सोट्या कोठें ’ असें म्हटलेलें ? ऐक, मी पुनः म्हणतो:—

होता सोट्या कोठें सांग तुझा शेष खावया राधे ॥

असें म्हणावें, का

सोट्या होता कोठें सांग तुझा शेष खावया राधे ॥ ”

“ दोन्हीहि ओळी सारख्याच लागतात ” मी म्हटले. अडिसननें आपल्या एका विनोदी लेखांत तुझ्यासारख्या एका कवीशीं झालेल्या संभाषणाचें वर्णन केले आहे, त्यांतहि तुझ्यासारखीच त्या कवीनें शंका विचारलेली आहे:—

‘ You sing your song with so much ease ’

असें म्हणावें, का

‘ Your song you sing with so much ease ’

असें म्हणावें,—अशी त्या कवीला मोठी शंका होती. तो—”

“ म्हणजे, माझी शंका मूर्खपणाची आहे, असेच तुझे म्हणणें दिसते ! ” मेवराज-
ज्वरासा ओशाळून म्हणाला. “ साधारण मनुष्याला दोन्ही शब्दरचना सारख्याच
भासतील. पण सूक्ष्म दृष्टीने पाहणाऱ्या तज्ज्ञ रसिकाला त्यांतच बारीकसारीक भेद
दिसून येतील. आतां पहिलीच ओळ पहा ना ? हिच्यांतला अनुप्रास हा अलं-
कार साधारण माणसाला दिसायचा नाही. त्यांना ‘त’ ला ‘त’ आणि ‘न’ ला ‘न’
असेल तेव्हांच अनुप्रास ओळखतां यायचा. पण असले ओबडधोबड अनुप्रास मला
नाही आवडत. माझ्या कवितेंत पहा, ‘ होता सोट्या कोठें ’ यांत हो—सो—को या
‘ ओ ’ कारान्त आद्याक्षरांची एक गंमत आहे. दुसरी अशी गंमत साधून गेली
आहे कीं ‘ होता ’ आणि ‘ सोट्या ’ यांतील ‘ ता ’ आणि ‘ ट्या ’ यांमध्येहि
एक प्रकारचें सूक्ष्म व कोमल साम्य आहे, आणि ‘ कोठें ’ मधला ‘ ठ ’ हा
देखील ट्ट्याच्या बाराखडीतला आहे—”

“ आणखी लेखकहि ‘ ठ ’ असल्यामुळे तोहि त्याच ‘ ट्ट्या ’ च्या बाराख-
डीतला आहे ” मीं मध्येच म्हटलें. मेवराज बालमित्र असल्यामुळे या बोलण्यानें
त्याला माझा राग आला नाही; उलट तो हंसूं लागला.

“ असो. माझ्यावर बाजू उलटविलीस खरी ! ” कांहीं वेळानें मेवराज
म्हणाला, “ पण माझे हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर मग विचारीन तुला काय तें. ”

“ प्रसिद्ध ‘होईल’ तेव्हां ना ? पुष्कळ अवकाश आहे ! आजच कांहीं या
प्रश्नाची चाई नाही म्हणायची. कोणा प्रकाशकाला दाखवेलें होतेंस का ? ”

“ हो. तूं ‘चंपकतरु’च्या प्रकाशकाकडे जाण्यास सांगितलेंस म्हणून मी गेलों
वृहस्थ बोलण्यांत मोठा पटाईत आहे. वय तिशीच्या आंत असेल; परंतु मोठा
योक्त दिसतो. निदान तशी ऐट तरी तो आणतो. त्याचा तो मागें झोल सोड-

लेला रेशमी पटका छचोर थाटाचा होता; पण बाळण्यत तो पुरा 'राष्ट्रीय' पक्षाचा होता. त्यानें माझा 'प्लॉट' विचारून घेतला आणि एकदम सांगितलें कीं, "तुमचा कवितामिश्रित लेख आम्हांस नको." कां तर, "तुम्हीं शेवट कड्डे केला आहे." "तो कसा ? मीं तर गोष्ट आनंदपर्यवसायी केली आहे—" मीं म्हटलें. "तसें नाहीं हो" तो म्हणाला, "तुम्हीं त्या नायकाला 'समाजसुधारक' केला आहे. हे तत्त्व आम्हांला पसंत नाहीं." "तुम्हाला नसलें म्हणून काय झालें ? लेखकांचीं आणि प्रकाशकांचीं मते एक असलीं पाहिजेत असें कुठें आहे ?" मीं विचारलें. "हेच तत्त्व आम्हांला पसंत नाहीं ! आमच्या मासिकांत तुमच्या 'सुधारणा'ना थारा नाहीं मिळणार ! सुधारकी लेख आम्ही छापणें म्हणजे सुधारकांचेंच आम्हीं काम करण्यासारखें आहे. तें करण्याइतके आम्हीं मूर्ख नाहीं !" "वाचकांना विचार करण्यास शिकविणारे लेख पाहिजेत, का विशिष्ट मतांचें शिजविलेलें अन्न वशांत कोंवणारे लेख तुम्हांला पाहिजेत ?" असें मीं विचारल्यावर त्या 'राष्ट्रीय' प्रकाशकारचहादरांनीं "आम्हांला तें कांहीं समजत नाहीं; सुधारकी लेख व्यायचे नाहीत एवढें खरें !" असें जोरानें म्हटलें, व टेबलावर पडलेल्या 'ऑर्डरी' ते वाचूं लागले. अर्थात् मीं त्यांची लवकर रजा घेतली. "

ही कथा ऐकून मीं मेवराजाला म्हटलें: "तुला खरें सांगूं का, मेवराज ? त्यांना तुझी भाषा आवडत नाही व तुझ्या लेखांत कांहीं ग्राह्यांश नसतो, म्हणून त्यांनीं तुझे लेख नाकारले. बाकी 'चंपकतरू'चे प्रकाशक कांहीं तसे वाईट नाहीत. बरें, 'तारागणा'च्या सुधारक प्रकाशकाकडे गेला होतास का तू?"

"हो. त्यांनीं मला प्रथम असा प्रश्न विचारला कीं "लेख राजकीय आहे का सामाजिक ?" "सामाजिक" म्हणून मीं उत्तर दिल्यावर त्यांना जरा बरें वाटलें, व आपल्या कांपच्या हातांत त्यांनीं माझे बाड घेतलें व डोळ्यांना चष्मा लावून ते वाचूं लागले. दोनतीन मिनिटांनीं मला ते ह्मणाले, "लेखांत थोडासा फेरबदल करावा लागेल, बाकी सर्व ठीक आहे." "कसला फेरबदल" मीं विचारलें. यावर ते ह्मणाले "कांहीं शब्द

वाक्ये वगैरे बदलावयाचीं दुसरे कांहीं नाहीं. उदाहरणार्थ, हें पहा तुमचें वाक्यः “पैशाच्या लालचीनें त्या दुष्ट मारेकऱ्यानें राजाचा खून करण्याचा निश्चय केला ” येथें ‘राजाचा खून’ हे शब्द काढून ‘राजास जखमी करण्याचा’ असे सौम्य शब्द घातले पाहिजेत. तसेंच हें एक वाक्य पहा. ‘त्या क्रिकेटच्या खेळांत “यंग अमॅट्यूस”नीं साहेबांची चांगलीच रग जिरविली’ हें वाक्य काढलें पाहिजे. साहेबांनीं अमॅट्यूसचा पराभव केला असा कां प्लॉट आणला नाहीं ? आणखी हे शब्द पहा. ‘तंवाखू नको’ यांत ‘खून’ शब्द गर्भित आहे. सरकार गर्भित अर्थाकडेहि लक्ष्य देतें हें तुम्हां लेखकांनां समजत नाहीं. ‘तंवाखू नको’च्या ठिकाणीं ‘अफू नको’ असें, नाहीं तर असेंच कांहीं तरी लिहा ना ? ” यावर “संदर्भाला आणि अर्थाला जुळलें पाहिजेना हें ? ” असें मीं जरा रागानें आणि त्रासिक मुद्देनें म्हटलें. “अहो, असे अर्थाकडे पाहूं लागलेत, तर अर्थप्राप्ति कशी होईल ?” ते वृद्ध मुद्रककपि आपल्या छापील कोटींची एक प्रत माझ्याकडे टाकून व हंसून म्हणाले, “आणि मीहि लवकरच आपलें बाड वेऊन तेथून निघून घरीं आलों. ”

“फारच सोंवळे झाले आहेत म्हणायचे हे ! कोंकणांतल्या सोंवळ्या ब्राह्मणांना म्हारापोरांच्या सावलीचा जसा विटाळ होतो तसा यांना ‘खून’ ‘युद्ध’ इत्यादि शब्दांचा विटाळ होतोसा दिसतो ! ”

“चालायचेंच असें ! ” मेवराज निराशायुक्त तात्विक समाधानवृत्तीनें म्हणाला. “हस्ते पायसदग्धे तक्रं फूत्कृत्य पामरः पिबति । हेंच खरें ! ”

“बरें मग आतां पुढें काय ? ” मीं विचारलें.

“पुढें काय ? इजा, बिजा, तिजा प्रकाशक. माझे पुस्तक प्रकाशकांना नाहीं तरी विद्वानांना पसंत पडेल असें मला तरी वाटतें, मग त्याला तूं गर्व म्हण किंवा कांहीं म्हण ! ”

“कशावरून म्हणतोस हें ? ”

“मी एक दोषांना दाखवून पाहिलें. ”

“कोणते हे ‘एकदोषे’ विद्वान् ? ”

मेघराजाचें हस्तलिखित पुस्तक वाचण्याचे परिश्रम करणारे कोणी विद्वान् सांपडणार नाहीत अशी माझी खात्री होती, आणि कोणी वाचलें असलें, तर त्याला त्याच्यांत कांहीं विशेष गुण दिसणार नाहीत ही त्याहून अधिक खात्री होती. तेव्हां त्याच्या 'विद्वान् रसिकांची' नांवें ऐकण्यास मी उत्सुक झालों.

त्यानें मला एका प्रसिद्ध ग्रंथकाराचें नांव सांगितलें व तो म्हणाला "फारच त्यांनीं माझी स्तुति केली. माझ्या अपेक्षेच्या पलीकडे—अगदीं—"

"काय, म्हणाले तरी काय असें?" मीं कुतूहलपूर्वक विचारलें.

"त्यांनीं माझ्या अक्षराचीच स्तुति करण्यापासून आरंभ केला. 'असें स्वच्छ, इतक्या परिश्रमानें लिहिलेलें, इतकें वळणदार अक्षर मीं कधीं पाहिलें नव्हतें.'"

"पण आंतल्या मजकुराबद्दल काय म्हणाले? तुझ्या 'कवितामिश्रित गद्या'ची किंमत अक्षरावर ठरवायची कीं काय?"

त्यांनीं नांव घेतलेले गृहस्थ गोड बोलून शालजोडींतले मारणारे होते हें मला ठाऊक होतें. मेघराजालाहि त्या ग्रंथकाराच्या या कुतूहल स्वभावाची कल्पना होती. पण अहंकारानें त्या विचाऱ्याला मोह पडला; आणि कोणाला पडणार नाही?

"मजकुराविषयीं ते म्हणाले कीं, 'तुमची ही पद्यमिश्रित गद्याची कल्पना 'नवीन' आहे. तुम्हीं जर आणखी परिश्रम घेतले असते तर ग्रंथ आहे त्याहून चांगला झाला असता—तुमचा पहिला प्रयत्न आहे या मानानें पाहतां तुम्हांला तो भूषणावह आहे—"

कल्पना 'नवीन' आहे, पण चांगली का वाईट, याबद्दल कांहींच मतदिग्दर्शन नाही हें मेघराजाच्या ध्यानांत आलें नाहीं; तसेंच, 'अधिक परिश्रम केले असते तर ग्रंथ अधिक चांगला झाला असता' हें कोणत्याहि ग्रंथाबद्दल म्हणतां येईल. तसेंच पुढच्या वाक्यांतील हा प्रयत्न 'तुम्हांला' भूषणावह आहे, यांतील मर्मभेदक खोंच मेघराजाला कळली नाही म्हणून बरें झालें; नाही तर तो मेल्या-पेक्षां मेलाला झाला असता. मीं तीं निंदागर्भ वाक्ये मुकाट्यानें ऐकून

‘थेत होतों. कांहीं बोललों नाहीं म्हणून मेवराज मला म्हणाला, “कां, आतां झाली खात्री ? आतां माझी चेष्टा करण्याची आहे का तुझी छाती ?”

“बरे, आणखी काय बोलले तें तर सांग, मग चेष्टेचें पुढें पाहूं.”

“आणखी ते म्हणाले कीं, ‘तुमच्यासारख्यांना लोकाश्रय मिळायचा नाहीं हें उघड आहे, पण या जगांत असेंच चालावयाचें.’ आणखी त्यांनीं मीं दिलेल्या quotations ची (अवतरणांची) फारच स्तुति केली. ‘तुमच्या ग्रंथांत तीं फारच खुलून दिसतात !’ असें ते म्हणाले.”

या शेवटल्या वाक्यांतील खोंच फारच मनाला लागण्याजोगी होती. अशीं निर्घृण वाक्यें त्या सद्गृहस्थांच्या तोंडून कशीं निघालीं, हें आश्चर्य आहे. पण आश्चर्य तरी कसलें ? ‘स्वभावो दुरतिक्रमः’

मेवराजाच्या संभावनेची हकीकत मीं ‘होस हो’ करून कशीबशी शेवटपर्यंत रेकून घेतली, व म्हटलें “बरे चला, कोणी तरी तुला रसिक मिळाला हें ठीक झालें.”

“तरीं तुझी या बाडावरून नजर गेलीच पाहिजे. तुला विचारून मला कांहीं सुधारणा करायच्या आहेत.”

“नको, मी नाहीं वाचीत तें. मी टीका करून तुझ्या कवितांच्या चिंधड्या उडवीन !”

मेवराजाच्या दहावीस हजार कवितांचें बाड वाचण्याचा प्रसंग टळावा म्हणून मी आपलें कांहीं तरी हें बोललों. त्याच्या पुष्कळ कविता मीं वाचल्या होत्या, व आतां यापुढें त्यांमध्ये वेळ फुकट दवडावयाचा नाहीं, असा निश्चय केला होता.

“नाहीं, तें चालायचें नाहीं. तूं लंगोटीमित्र म्हणून तुला हें बाड माझ्या-
करितां वाचलेंच पाहिजे, आणि टीकेविषयीं म्हणशील तर मला टीकाच हवी आहे. तुझ्यासारखा प्रांजल टीकाकार मला मिळायचा नाहीं. मीं पुष्कळ विद्वान् टीकाकार पाहिले आहेत, पण तुझ्यासारखा ‘निरभिमानो, मार्मिक, सरळ, प्रांजल, सहानुभूतिपूर्ण, असूयारहित—”

“आणखी मोठमोठीं विशेषणें काढलींस आणि स्तुति केलीस, तरी मी तुझें हें वाड वाचणार नाहीं ! मला वेळ नाहीं !”

हें मीं निश्चयाचा आव आणून म्हटलें खरें, पण अखेर तें कवितांचें ओझें घरीं घेऊन गेलोंच ! कां ? मेवराजाच्या स्तुतीला भाळून ? मेवराजाप्रमाणें मलाहि अहंकारानें पछाडलें काय ? कोणाला ठाऊक ! गेलों खरा.

वामन महार जोशी,
(नवपुष्प— करंडक)

कहाण्या

जुन्या गद्य वाङ्मयाची याहूनहि एक निराळी परंतु महत्त्वाची शाखा आता सांगतो. आपल्याकडे अशी समजूत आहे कीं, आपला भगिनीवर्ग आपण अज्ञानांत ठेवला. हा समज सर्वांशीं यथार्थ नाहीं. जुन्या मराठी अमदानींत पुष्कळ स्त्रिया शिकत असत. गोपिकाबाई, राधाबाई, आनंदीबाई वगैरे स्त्रियांचीं तर अस्सल पत्रेंच प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. मातुश्री ताराऊसाहेब किंवा जिजाऊसाहेब यांचींहि पत्रें स्व-लिखित नसलीं तरी-उपलब्ध आहेत. त्यावरून जरी त्यांस अक्षर-विद्या अवगत नसली तरी त्या सुविद्य नव्हत्या असें म्हणतां येत नाहीं. याच स्त्रीवर्गानें जुन्या काळीं आमच्या अनक्षर शाहीरांप्रमाणेंच स्वयंस्फूर्तीनें देवादिकांचीं गोड गाणीं रचलेलीं अद्यापिहि पाठांत आहेत. तसेंच उखाणे, म्हणी वगैरेंचा या वर्गानें निर्माण केलेला व जतन केलेला दांडगा संग्रह पाहिला म्हणजे त्यांच्या बुद्धि-मत्तेचें व शहाणपणाचें फार कौतुक वाटतें. आम्ही विद्वत्तेच्या घमंडींत राहून अद्यापि हा म्हणी-उखाण्यांचा बहुमोल संग्रह शोधपूर्वक करून त्यांचें ऊर्जित करीत नाहीं ही दुःखाची गोष्ट आहे. याच आमच्या स्त्रीवर्गांत ‘कहाण्या’ म्हणून गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. हें कहाण्यांचें वाङ्मय मराठींत फार नामीपैकी आहे. वाङ्मय,

चांदण्यांतील गप्पांची प्रस्तावना

फाल्गुन मास संपत आला. वसंताचीं पूर्व चिन्हें दिसूं लागलीं. बहुतेक वृक्ष-चेलींनीं आपल्या जुन्या वस्त्रांचा त्याग करून नवीन सुंदर सुंदर रंगांचीं वस्त्रें परिधान केलीं व कांहीं करीत आहेत;—जणुं काय युवयुवति एखाद्या मोठ्या समारंभास जाण्यासाठीं नहून थडून तयार झाल्या आहेत, अथवा वसंतरूप फार थोर पाहुणा आपले घरीं येणार म्हणून थाटमाट करून त्या त्याची वाटच बघत आहेत ! धनी व धनिनी यांनीं सुंदर पोषाख केल्यामुळे तीं आनंदांत आहेत असें पाहून आश्रितसमुदायहि आनंदित दिसत आहे. पिढ्यान्पिढ्या आश्रय करून राहिलेला पक्षिगण मोठ्या गडबडीनें इकडून तिकडे तिकडून इकडे जात येत आहे. त्यांच्याही अंगावर चित्रविचित्र रंगांचे पोषाख दिसत आहेत. कोणाचा तांबडा, कोणाचा हिरवा, कोणाचा पिवळा, कोणाचा निळा, कोणाचा पारवा, कोणाचा पांढरा शुभ्र, कोणाचा झुडीदार; कोणी डोक्यावर तुरा खोविला आहे; कोणीं विडे खाऊन तोंडे लाल केलीं आहेत; कोणीं तोंडास व पायांस हळद फांसली आहे; कोणीं आपल्या पायांस मेंदी लावली आहे. याप्रमाणें ज्यानें त्यानें आपआपल्या आवडीप्रमाणें आपणास शृंगारलें आहे.

सकाळीं व दुपारीं मंजुळ सूर काढून हा नटवा पक्षिसंघ गात आहे. त्या निरनिराळ्या पक्ष्यांचीं निरनिराळीं गाणीं ऐकिलीं असतां ' आज यांनीं एकमेकांवर ताण करण्याचें मनांत आणिलें आहे कीं काय ' असा भास होत आहे.

पर्वताकडे दृष्टि फेंकली असतां तो रवरखित, झाड, पानें, वेल यांविरहित, उवडाबोडका दिसतो आहे. जशीं शेजारीं शेजारीं दोन वरें असून एका घरावर दखडा पडून किंवा त्यास आग लागून त्याचा नाश होतो व दुसऱ्या घरीं अकल्पित कारणानें लक्ष्मीस ऊत येतो, त्याप्रमाणें वनभूमि व डोंगर या दोन शेजाऱ्यांची स्थिति भासते. संसारांत हा असाच नेहमींचा अनुभव आहे. एकाचा भाग्योदय होतो तोंच दुसऱ्याच्या विनाशकाळास आरंभ होतो. एक अत्यंत दूरि-

द्रावस्थेंतून निघून हत्तीच्या अंबारींत बसतो, तोंच दुसरा दारिद्र्यरूप पंकांत मग्न होतो. अशी दैवगति विचित्र आहे. थोरांना दारिद्र्य फार दुःख देतें. नेहेमीं श्रीमंतींत व ऐषआरामांत वागलेल्याला दारिद्र्य आठें असतां त्याचे चाकरनोकर, आसइष्ट, सर्व त्यास सोडून जातात व त्या दारिद्र्याचें दुःख तो बापडा एकटाच भोगीत असतो. त्याच्या निकटसंबंध्यांना त्याचेप्रमाणेंच दुःख होतें; तथापि त्याला सोडून जाण्याचें त्यांस भाग पडतें.

दरिद्री पुरुषाच्या कन्येप्रमाणें भासणारी ही नदी पहा ! ‘आपला तरी भार पित्यावर कशाला टाकावा ?’ असें मनांत आणून त्याचा निरोप घेऊन ती मेठ्या कष्टानें आपल्या पतिगृहाचा मार्ग क्रमांत आहे ! क्षीणतेमुळें मार्ग चालण्यास कठीण पडून ठिकठिकाणीं विचारी विश्रांति घेत घेत व दम टाकीत टाकीत चालली आहे. कोठें कोठें तर कोणा दुष्टापासून आपणास उपद्रव हेऊं नये म्हणून ती दडपत व लपत चालली आहे असें वाटत आहे. इतकें करूनही विचारीचें संरक्षण करण्यास अथवा तिचेबरोबर जाऊन तिला पतिगृहीं पंचविण्यास कोणी नसल्यामुळें जणों कोठें खडु्याचा, कोठें डबक्याचा, अथवा एखाद्या वांकणाचा तिनें आश्रय केला असतां दुष्ट बगळे वाटमान्यांचें महा नीच कृत्य अंगीकारून विचारीचे थोडेसे शिळक राहिलेले व तिचे फार आणडते असे मत्स्यादि अलंकार भराभर ओरवाडून घेऊन तिला ताप देत आहेत ! ज्यांस आपण आजपर्यंत जीवन देऊन प्रेमानें वाढविलें व पोशिलें ते तीरस्थ वृक्ष आपल्यास या संकटकाळीं खास उपयोगी पडतील अशा आशेनें त्यांच्या चुंबांचा आश्रय करण्यास जो ती विचारी गेली, तों तेही त्या दुष्ट बकांना लपण्यास आश्रय देऊन चोरांना सामील झाल्याचें तिला आढळलें. उपकारकर्त्यांवर संकट आलें असतां प्रसंगीं उपयोगी पडणारा जगांत विरळा ! ज्यावर आपण उपकार केले तेच प्रसंगीं आपणावर शस्त्र धरण्यास प्रवृत्त झाले, असें पाहून विचारी नदी अतिशय संतापली. ‘पित्याजवळ याचें गाहाणें सांगण्यांत कांहीं हांशील नाहीं; तो अगोदरच दुर्बल झाला आहे; त्याला या गोष्टीपासून अधिक ताप मात्र होईल—’ असा विचार मनांत आणून आपला प्रिय पति जो सागर त्याला तिनें सर्व हकी-

कत सांगितल्यावरून तो रागानें अत्यन्त क्षुब्ध झाला व कृतघ्न वृक्षांचा नाश करण्यास्तव सर्व वातावरणांत त्यानें दंव व धुकें पसरून दिलें. दंव हेंच सागराचें शापोद्क होऊन तेणेंकरून अनेक वृक्षांचें अनेक प्रकारचें नुकसान झालें, कोमल हृदयाच्या आम्र वृक्षाचा मोहर गळून पडल्यामुळें ते रडूं लागले व त्यांच्या मधुरूपी अश्रूंनीं त्यांच्या खालची भूमि ओली चिंज झाली.

पण या झाडांवरून गुंगत राहणाऱ्या मधमाशा यहा ! कोणाचें कांहीं का होईना; आपला मतलब साधला कीं झालें, अशा कांहीं व्यक्ति आपल्या पाहण्यांत येतात कीं नाहीं ? त्यांना काळ, वेळ, ठिकाण, कशाचाही विचार नसतो. फक्त त्यांच्या मतलबाशीं गांठ पडली म्हणजे झालें. ' शेजारीं कोणी दारिद्र्यांत निमग्न असो, कोणी चोरांकडून लुटला जावो, कोणी शापदग्ध होवो, आपल्याला त्यांच्याशीं काय करावयाचें आहे ? ' असा विचार करणाऱ्या मधमाशा आपल्या कामांत अगदीं गर्क आहेत. त्या आपल्या सकाळ संध्याकाळ या झाडावरचा थोडा, त्या झाडावरचा थोडा, गुं गुं गुं गुं शब्द काढीत, मध गोळा करीत, इकडून तिकडे तिकडून इकडे लगबगीनें जातांयेतांना दिसत आहेत. किंवा असेंही म्हटलें तरी चालेल कीं, मधमाशा वस्तुस्थितीचा विचार करणाऱ्या असतात. झालेली गोष्ट जर कांहीं पुनः परत येत नाहीं तर मग उगीच शोक करण्यांत अथवा तेंच तेंच धेऊन बसण्यांत तरी कोणता अर्थ आहे ? झालेलें नुकसान कांहीं भरून येत नाहीं, तेव्हां त्यातल्या त्यांतच कांय होण्यासारखा आपला फायदा असेल तो करून घ्यावा असें म्हणूनच जणों आंब्यांनीं टाकून दिलेला मध जमा करण्यास त्या लागल्या आहेत !

प्लेगमुळें आम्ही या अशा परिस्थितीचा अनुभव घेत अरण्यवासाचें व सृष्टि-सौंदर्याचें अशा प्रकारें सुख अनुभवीत असतांही चिंत्तास स्वास्थ्य म्हणून वाटत नाहीं. कारण, रोज व्यवसायी मंडळी आपल्या व्यवसायांसाठीं प्लेगनें पछाडलेल्या ठिकाणीं जाऊन येतात व संध्याकाळीं— ही लागली, ती मेली, त्याला ' सेग्रिगेट ' केला, अमकी गरिबाची बायको होती, तमक्याची बायको बुडाली, फलाण्याचीं पोरें उघडीं पडलीं, अशासारख्या उद्देगजनक बातम्या आणतात व पुनः पुनः त्याच

विषयांवर बोलत बसतात. त्यामुळे आमच्या सर्वांच्या मनाला उद्दिग्भता मात्र येते. म्हणून मीं एक दिवस आमच्या एकंदर मंडळीला म्हटलें कीं, आपण संध्याकाळीं दररोज गोष्टी सांगून करमणूक करून आपल्या उद्दिग्भ मनांची शांति करण्याचा मार्ग काढूं. ही सूचना सर्वांना पसंत पडली व रोज गोष्टी सांगण्याचें ठरलें. मीं त्यांच्या गोष्टी लिहून काढण्याचें पत्करलें. कारण, मला गोष्टी सांगतां येत नाहीं, गोष्टी सांगण्यास लागणारा वाणीचा रसाळपणा माझ्या अर्गीं नाहीं व त्या सांगतांना गोष्टीला तिखटमीठ लावून गोष्ट खुलवून सांगण्याचें चातुर्यही माझ्यामध्ये नाहीं. म्हणून मीं हें मजुरासारखें लिहिण्याचें काम पत्करलें. देवानें चातुर्य व माधुर्य हे गुण जेव्हां आपल्या दरबारांत वांटले तेव्हां माझ्या कमनशीबरूपी पाहरेकन्यानें माझा त्या दरबारांत प्रवेशच होऊं दिला नाहीं. असो.

आम्ही ज्या जागेंत राहात आहों त्याचें आणखी थोडेसें वर्णन देऊन नंतर आमच्यापैकीं एका गृहस्थानें गोष्ट सांगितली ती देतें.

आमच्यासमोरच सागरगडचा डोंगर दिसतो. एका बाजूस रामधरण आहे, व उत्तरेच्या अंगास कनकेश्वराचा डोंगर आहे, व सह्याद्रीच्या एका लहान डोंगराच्या पायथ्याशीं नदीतीरावर जुन्या आंब्यांच्या राईत आम्हां राहात आहों. या राईत आंब्याचे वृक्ष फार उंच उंच गेलेले आहेत, व त्यांच्या फांद्या एकमेकांत गुंतल्यामुळे वर नजर फेंकली असतां हिरवेगार व बुडीदार छत दिलें आहे असें वाटतें. या ठिकाणीं सकाळसंध्याकाळशिवाय सूर्याचा प्रवेश होत नाहीं. या राईत आमचीं गवताचीं झोंपडीं एखाद्या ऋषीच्या आश्रमासारखीं शोभतात. पूर्वेच्या बाजूला जी सह्याद्रीची ओळ आहे तिकडून सूर्य उगवला म्हणजे तो प्रातःकाळीं फारच नामी दिसतो,— जणू काय जगच्चाळक सुवर्णकार त्या डोंगराच्या मागल्या बाजूला असून त्यानें हा लाल तापविलेला सुवर्णगोल निवण्याकरितां पर्वतावर ठेविला आहे ! केव्हां केव्हां वाटतें कीं, सृष्टिदेवीचा हा कुंकुमातिलकच आहे, व केव्हां वाटतें कीं, सृष्टि व ईश्वर हों रंगपंचमीचा रंग खेळत असून त्यांनीं हा गुलालगोटा फेंकून दिला आहे ! संध्याकाळीं पश्चिमेच्या बाजूला पाहावें तो वाटतें कीं, सूर्यपत्नी आपल्या भ्रताराच्या आगमनसमयीं आपलें पुढलें अंगण शृंगारून केशराचा सडा

घालून प्रियपतीची वाट पाहात बसली आहे ! आमच्या या तपोवनांत उभें राहून कोणीकडच्याही बाजूला व कोणत्याही वेळीं दृष्टि फेंकिली तरी देखावा मनोहरच दिसतो. आतां उन्हाळा सुरू झाल्यामुळें डोंगर अगदीं खरखीत झाले आहेत, तरी मधून मधून कोठें हिरवळ दिसते. जसें एखाद्या श्रीमंताच्या घरावर दरवडा पडून सर्व नाहीसें होतें, पण कोठें कोनाकोपऱ्यांत एखादें फडताळ राहून त्यांत कांहीं खुर्दा कांहीं दागिने चुकून शिद्धक राहावेत, तसें तें दिसतें. डोंगराच्या पयथ्यावरील वनभूमिका फारच नामी दिसतात, तीं सरळ व उंच ताडाचीं झाडे डोकरीवर हिरवा गार तुरा धारण करून उंचीच्या कामांत डोंगराशीं जणों प्रतिस्पर्धा करीत आहेत असें वाटतें लांब लांब पानाच्या हिरव्यागार केळी, लालभडक फुलांनीं गजबजलेले पांगारे, जीर्णपर्ण झालेले साग, पोपटी रंगांचे करंज, हिरव्यागार भेंड्या, मोहोरलेले आंबे, लांब लांब दाढीच्या ऋषींसारखे वड, ठेंगण्या करवंदीच्या जाळ्या व जमिनीवर व कुंपणावर पसरलेले वालांचे, घेवड्याचे व रताळ्याचे वेल, व झेंडूच्या फुलांचे वाफे, हे फार सुरेख दिसतात. जशीं कांहीं डोंगरानें आपली ही संपत्ति चोराच्या भयानें जमिनींत ठेविली आहे, किंवा त्यांच्या घरीं कांहीं कार्यप्रयोजन आहे म्हणून हिरवे शालू नेसलेल्या या वनभूमिका कार्यसिद्धि करण्यास चालल्या आहेत, असें भासतें.

आमच्या या तपोवनांत दोन तनि कुटुंबांचींच झोंपडीं किंवा पर्णकुटिक आहेत; त्यांतील आम्ही सर्व माणसें एका कुटुंबांतल्यासारखीं वागतों. सध्याकाळीं आमच्या पर्णकुटीसमोरच्या अंगणांत सर्व जण जेवणखाण उरकून येऊन बसतात व गोष्टी सांगतात. आमच्यापैकीं एका गृहस्थानें गोष्ट सांगण्यास आरंभ केला. ते म्हणाले:—

श्री० काशीबाई कानिटकर
(चांदण्यांतील गप्पा)

थोर पुरुष व ईश्वरी कृपा

गेल्या अंकीं थोर पुरुषांच्या कृत्यांचें जें थोडेंबहुत विवेचन केलें आहे त्या-
वरून असें दिसून येईल कीं, (१) पराक्रमी पुरुष देशांत नेहमींच निपजतात
असें नाहीं, (२) हे पुरुष निपजले तरी त्यांस सर्व गोष्टींची अनुकूलता मिळून
त्यांच्या हातून मोठीं कृत्ये होणें ई सर्वस्वी त्यांच्या प्रयत्नाधीन नसतें; (३)
जन्मतःच अमुक मनुष्य मोठा आहे किंवा होईल हें सांगणें कठीण आहे. ज्याचे
अंगीं विशाल बुद्धि, धैर्य, वगैरे स्वभावतःच गुण असतात, व त्या गुणांचा पुढें
विकास होऊन त्यांचा अकालीं नाश न होतां त्या पुरुषाचे हातून त्यांस इतर
गोष्टींची अनुकूलता मिळून मोठमोठीं कामें होतात तेव्हांच तो पुरुष मोठा असें
प्रत्ययास येतें; आणि (४) ज्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणें हें मनुष्याच्या
प्रयत्नाधीन नसतें त्या गोष्टी ईश्वरी कृपेनें, दैवानें, कालसत्तेनें, सद्दीनें किंवा सुधा-
रकांच्या सारख्या नास्तिकांच्या मते अज्ञेय कारणांनीं वडून येतात असें म्हण-
ण्याचा परिपाठ आहे. सारांश मोठ्या बुद्धीचा किंवा धैर्याचा पुरुष निपजणें व
त्यास मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसलेल्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणें हें ईश्वरी
कृपेचें लक्षण असून असले पुरुष भगवद्गीतेंतील सिद्धांताप्रमाणें ईश्वरी अवतार
नाहींत असें म्हणणें कठीण आहे असें जें आम्हीं प्रथमतः लिहिलें होतें तें
वस्तुस्थितीस व इतिहासासच धरून लिहिलें होतें. झाडांचीं पानें
हलतात हीहि ईश्वराचीच कृपा आहे म्हणून झाडास ईश्वरी अवतार म्हणावें
अशासारख्या नास्तिकांच्या मूर्ख कोट्यांनीं आम्ही दिलेल्या सिद्धांतास यत्किंचितहि
कमीपणा येतो असें आम्हांस वाटत नाहीं. जगांमध्ये आपणांस जीं जीं कृत्ये
करावयाचीं आहेत, अथवा थोर पुरुष जीं जीं कृत्ये करतात तीं सर्वांशींच
आपल्या प्रयत्नानें साध्य असतात असें नाहीं; व एवढ्याच अर्थानें असलीं
कृत्ये होण्यास ईश्वरी साहाय्याची जरूर आहे असें लोक म्हणत असतात.
ईश्वरी साहाय्याची जरूर असली तथापि केवळ ईश्वरी साहाय्यानेंच सर्व

भाग उरकत नाही; त्यास मनुष्याच्या प्रयत्नाची आवश्यकता असते. तेवढा प्रयत्न आपण केला म्हणजे आपल्या कर्तव्यांतून आपण मोकळे झालो, हे उद्योगाचें खरें तत्त्व आहे. अमुक एक थोर मनुष्यास ईश्वरी अंश म्हटल्यानें इतर मनुष्यांच्या मनांतील उद्योगप्रवृत्तीची इच्छा नाहीशी होते हे म्हणणें अविचाराचें व कोत्या समजुतीचें आहे. ईश्वरी कृपेची अथवा साहाय्याची कोणत्याही राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास जरूर आहे, या वाक्याचा खरा अर्थ एवढाच आहे कीं, मनुष्याच्या प्रयत्नांइतक्या त्यास इतर गोष्टींची आवश्यकता लागते. मनुष्यास मुळांचे प्रयत्न करावयास नको असा त्याचा अर्थ होत नाही. उदाहरणार्थ आपण एका उत्कृष्ट चितान्याची गोष्ट वेऊं. उत्कृष्ट कवीप्रमाणें उत्कृष्ट चितारीहि जन्मलेच पाहिजेत; ती गोष्ट मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नाही. समाजाची स्थिति, अथवा कालाचा ओघ, अथवा अज्ञेय गोष्टी याच थोर पुरुष निर्माण होण्याचें कारण आहेत; परंतु कालाचा ओघ फिरविण्यांतहि मनुष्याचे प्रयत्न थोडे बहुत अंशानें उपयोगी पडतात. पूर्वीं होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या चितान्यांच्या उत्कृष्ट चित्रांच्या दर्शनानें ज्यांचे अंगीं उपजतच चितान्याची बुद्धि असते त्याची ती बुद्धि जागृत होऊन तो उत्कृष्ट चितारी होण्याचा पुष्कळ संभव असतो; परंतु ज्याचे अंगीं अशी उपजत बुद्धि नसते त्यानें उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह पाहिला तरी करमणुकीपेक्षां त्यापासून त्यास जास्त कांहीं एक फायदा होत नाही. सारांश, उत्कृष्ट चितारी निपजणें ही गोष्ट जरी प्रयत्नाधीन नसली, अथवा उत्कृष्ट चितान्यास जरी आपण ईश्वरी अंश म्हटलें तरी उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह करणें ही आमच्या प्रयत्नानें साध्य होणारी गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर कोणीहि उपजत बुद्धीचा मनुष्य चितारी होण्यास अशा प्रयत्नसाध्य साधनांचा आम्ही संग्रह करून ठेवणें अगदीं जरूर आहे.

बाळ गंगाधर टिळक
(केसरी)

टीका सौम्य कां नाही

—:१०:—

आतां आमच्या कित्येक कोमल व सभ्य देशबंधूंचा आम्हांस असा आक्षेप येईल कीं, तुम्हांस कोणाचीं मते अग्राह्य वाटलीं तर तीं खोटीं म्हणून तुम्हीं सिद्ध करा, त्याविषयीं तुम्हांस पूर्ण अधिकार आहे; पण वरील निरसन जें करावयाचें तें सौम्य व सुकुमार शब्दांनीं करावयाचें टाकून तुम्ही आपल्या प्रतिपक्ष्यावर तीव्र शब्दप्रयोग करतां हें काय ? या आक्षेपावर यापूर्वीं आम्हीं अनेक वेळां उत्तर दिलेलेंच आहे यास्तव प्रस्तुत प्रसंगीं इतकें सांगतों म्हणजे बस्स आहे, कीं नामदार-साहेबांच्या^१ लेखणाच्या चरचरीतपणाशीं आमच्या कलमाचा तिखटपणा जो कोणी लावून पाहील त्यास आम्हांस नांव ठेवण्यास मोठीशी जागा राहिल असें आम्हांस वाटत नाही. शिवाय तीव्र व सौम्य लेखांविषयीं आमचें तर मत असें आहे कीं, वरील प्रयोग प्रतिपक्ष्याचा लेख ज्या मानाचा असेल त्याप्रमाणें करणें वाजवी आहे. जो सभ्यवादी आहे त्यावर जर प्रतिपक्षी तुडून पडेल व तीक्ष्ण वाक्प्रहार करील तर तें शोभणार नाही; पण जो मुळींच कोणाचीं मुखत न धरत; 'तुम्ही पशु' आहां येथून पांडित्यास आरंभ करील त्याचा अंमळ खरपुससा समाचार घेतला असतां कोणी दोषी होईल असें आम्हांस वाटत नाही. इंग्लंड एवढें सुधारणेंत व सभ्यतेंत अग्रगण्य होऊन बसलें आहे, पण उद्यां जर कोणी तेथें भरसभेंत विल्यम पिट्ट यास टोणपा म्हणूं लागला, किंवा बेकनची महामूर्खांत गणना करूं लागला, अगर शेक्सपीयरला नांवें ठेऊं लागला, तर कोणी मुकाट्यानें ऐकून वेईल काय ? आम्हांस खास वाटतें कीं वरच्यासासारख्या महापंडितास परवां टेंपल व म्याकलीन यांची जशी विलायतेंत पूजा झाली त्याप्रमाणेंच जाडें बक्षीस मिळाल्यावांचून कधीं राहणार नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं आमच्या इकडे मंडळी अशी खमंग होऊन बसली आहे कीं, त्यांस किंवा त्यांच्या पूर्वजांस तुम्ही कांहीं म्हणा, त्यांस म्हणून कोणत्याहि गोष्टीचा राग नाहीं. कशाला असेल ? प्रत्यक्ष

१ 'लोकहितवादी' गोपाळराव देशमुख यांच्या.

स्वतःची कितीहि वेळां मानहानि झाली तरी जे निरंतर खाविंद-चरणारविंदीं लोळणारे, त्या वापड्यांचें नाना फडनवीसास कोणी गाढव म्हटलें म्हणून काय गेलें ? नाना फडणवीस कोण हें अगोदर पुरतें माहीत असेल तर मग त्याच्याविषयीं राग किंवा लोभ !

तर 'लोकहितवादी'च्या लेखांवर गेल्या वर्षभर जी कांहीं शिस्त धरली त्यांत गैरशिस्तपणाचा प्रकार बिलकूल नाहीं अशी आमची पक्की खात्री आहे. आतां त वयानें एवढे पोक्त झालेले आहेत व आजपर्यंत मोठमोठे सरकारी हुद्दे वहिवाहून हल्लीं खुद्द गव्हर्नरसाहेबांच्या खुर्चीशीं खुर्ची लावून बसण्यापर्यंत त्यांचा बडेजाव वाढला आहे, तसेंच लोककल्याणाच्या कार्मींहि त्यांनीं आजपर्यंत पुष्कळ मेहनत केली असून हल्लींहि ती खळली नाहीं, या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; पण यांपैकीं एकहि प्रस्तुत प्रकरणास बिलकूल लागू नाहीं. वाग्देवीच्या मुळखांतला कायदा असा आहे कीं, त्यांत पाऊल ठेवतांच सर्वांचीं वयें सारखीं होऊन जातात, साऱ्यांचे हुद्दे एक होतात, व उच्चनीच भावाला तेथें कोणताच थारा रहात नाहीं. हौद्यांत उडी टाकल्याबरोबर दोघे मळ जसे समवयस्क होतात, समरांगणावर मोठे रूमशामचे बादशाहासारखे व सात रुपयांचा हडेलहप शिपाई जसा सारखा त्याप्रमाणेंच सरस्वतीच्या साम्राज्यांतील हालहवाल आहे ! रोमन लोकांत अशी चाल असे कीं, फौजेवर ज्याची हुकमत चालते आहे व जो लढाया मारून विजयी होऊन आलेला आहे, अशा सरदारासहि जर पुनः 'कॉन्सल' हा हुद्दा पाहिजे असेल, तर त्यानें इतर उमेदवारांप्रमाणें साधा पांढरा पोषाक करून लोकसमाजांत येऊन हजर व्हावें, आणि मग त्याच्याकडे जर बहुमत पडलें तर तो हुद्दा त्यास मिळावयाचा; दरम्यान नाहीं. तर विद्वत्समाजांतीलहि हीच व्यवस्था आहे. तेथें रावबहादुरीला कोणी विचारीत नाहो; व नामदारीचीहि कोणी किंमत समजत नाहो; आपला ग्रंथ आणून लोकांपुढें टाकावा, मग त्यांतील मजकुराच्या योग्यतेवरून त्याचा काय दर लागेल तो लागेल ! ग्रंथकारावरून कोणी ग्रंथाची परीक्षा करीत नाहींत, तर ग्रंथावरून ग्रंथकाराची क्रीत असतात.

आतां कित्येक कदाचित् असेंहि म्हणतील कीं, जर 'लोकहितवादीं' नीं आपण होऊन तुम्हांकडे आपले ग्रंथ पाठविले होते तर त्यांवर इतका कडाका उडविणें हें सुजनतेस उचित नव्हे. असें जर कोणाचें मत असेल, तर त्यास सुजनता म्हणजे काय व ग्रंथावर टीका म्हणजे काय, या दोहोंचाहि चांगलासा उमज पडलेला नाहीं असें म्हणणें भाग आहे. रावबहादुरांनीं जेव्हां आपल्या कृति आमच्याकडे पाठविल्या तेव्हां त्या तिळगुळादाखल पाठविल्या असतील असें आमचें मन घेत नाहीं. आमचीं मते त्यांच्या मतांच्या किती विरुद्ध आहेत हें जरी कदाचित् त्यांस पुरतेपणीं माहित नसेल, तरी केवळ गुणदोष विवेचनाच्या बुद्धीनेंच वरील नजर त्यांनीं आम्हांस केली या विषयीं आम्हांस बिलकुल संशय नाहीं. त्यांचा आमच्या पुस्तकास पुष्कळ दिवसांपासून आश्रय आहे, व आमचे लेख जरी त्यांनीं कदाचित् सगळेच वाचले नसतील तरी आमची विवेचन पद्धति लक्षांत येण्यापुरतें तरी त्यांनीं त्यांचें प्रसंगोपात अवलोकन केलें असेल या विषयीं आमची खात्री आहे. तेव्हां वर्तमानपत्रांतून वगैरे गुळमुळीत अभिप्राय जसे प्रगट होत असतात त्यासारखाच प्रस्तुत पुस्तकांतहि दृष्टीस पडेल अशा आशेनें वरील ग्रंथसमर्पण झालेलें नाहीं हें उबड आहे. तर ज्याप्रमाणें आपण बाजारांत गेलों असतां आपला दुकानदाराशीं स्नेह आहे हें तेथें काढून उपयोग नाहीं, किंवा न्यायसभेंत अगर रणभूमीवर प्रेमालिंगनाची अपेक्षा करणें हें अत्यंत असमंजस होय, त्याप्रमाणेंच पुस्तककाराकडे आपण ग्रंथाची भेट पाठविली असतां आपणास आवडेल असाच अभिप्राय मिळेल अशी अपेक्षा करणें हेंहि वेडेपणाचेंच काम आहे. प्रस्तुत विषयाचें आम्हीं पूर्वींच एका अंकांत सविस्तर विवेचन केलें आहे; यास्तव तें कोणास पहावयाचें असल्यास पहावें, म्हणजे प्रस्तुत प्रकरणीं चांगली समजूत पडेल असें वाटतें.

विष्णुशास्त्री चिपळुणकर

(निबंधमाला) ल. ३३६०

3360

मोरोपंतांबद्दल एकदोन आख्यायिका

(१) (लावण्या करणारे सुप्रसिद्ध राम) जोशीबोवा पूर्ववयांत फार रंगेल होते पण पुढें ते बरेच निवळले. त्यांच्या शृंगार व वैराग्य या विरोधी रसांवर फारच बहारीच्या लावण्या आहेत. येथें वाचकांस भर्तृहरि व जगन्नाथपंडित यांचें स्मरण झाल्याविना राहणार नाहीं. कोठें भर्तृहरीचें शृंगारशतक व कोठें वैराग्यशतक ! तसेंच कोठें जगन्नाथपंडिताचा भामिनीविलास (मुख्यतः पूर्वार्ध) व कोठें अश्वघाटी ! यावरून असें अनुमान निघतें कीं भर्तृहरि, जगन्नाथपंडित, व रामजोशी यांसारखे शुद्धमनस्क, बुद्धिमान् व विचारी पुरुष पूर्ववयांत अनेक खेळ खेळले असले तरी तारुण्याची उमाळी ओसरतांच उमजून वैराग्यशील व भक्तिमान् बनतात ! आजन्म पवित्र राहणाऱ्या पुण्यपुरुषांपेक्षां अर्थात् यांची योग्यता कमीच समजली पाहिजे. तथापि ' पश्चात्तापेन शुध्यति ' हें तत्त्व कांहीं खोटें नाहीं. जोशीबोवांच्या डोळ्यांत अंजन घातलें आमच्या मयूरकवितावधूनें !

“ निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा ।

सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ”

अशी मयूरकन्या जेव्हां आपल्या पणांत आली, तेव्हां तिनें आपल्या आर्य-गुणांनीं अनेक रसिकांस चटका लाविला, पण ती अखेर वश झाली जोशीबोवांस ! रामजोश्यांच्या गळ्यांत माळ घातली ! ! हा समसमांचा योग पाहून एका मर्मज्ञ प्रेक्षकानें:—

जैशी जनकें दिधली साच्चिद्वन राम जो सिता त्याला ।

तैसी मयुरें दिधली स्वार्या ती रामजोसितात्याला ! ॥ १ ॥

हें मंगलाचरण म्हणून या परस्परानुरूप जोडप्यांवर मंगलाक्षता टाकल्या !

रामजोशी पंढरीस असतांना एकदां मोरोपंतही तेथें देवदर्शनार्थ आले. जोशीबोवांचें कीर्तन होणार म्हणून शेंकडों प्रेक्षक एका जुन्या वाड्यांत जमले

होते. जोशीबुवांनीं पंतांस मुद्दाम बोलाविलें, पण 'नटाचें तोंड पाहणें शास्त्र-विहित नव्हे' म्हणून पंतांनीं जाण्याचें साफ नाकारिलें. फार भीड खर्चून त्यांना अखेर जोशीबोवांनीं कीर्तनास आणलेंच, पण ते सभेकडे पाठ करून माडीवर बसून ऐकूं लागले! पंतांचा आपल्याविषयींचा वाईट ग्रह काढून टाकण्याकरितां जोशीबुवांनीं मुद्दाम हा प्रसंग घडवून आणला. त्यांनीं त्या दिवशीं वैराग्य-भक्तिपर लावण्या म्हणून कीर्तनांत श्रोत्यांस तल्लीन करून सोडले. मोरोपंतही फार संतुष्ट झाले व रामजोशी यांची त्यांनीं पाठ थोपटून त्यांस सांगितलें, 'अशी अमृतासारखी मधुर वाणी जनांना विषयकर्दमांत बुडवून टाकण्यांत न खर्चितां आजच्यासारख्या कीर्तनांनीं त्यांस परमार्थाचा मार्ग दाखविण्यांत तुम्ही ती वेंचाल तर तुमच्या जन्माचें सार्थक होईल!' हा उपदेश वायां गेला नाही. जोशीबोवा ह्मणाले 'कीर्तनाची तयारी मजपाशीं नाही.' यावर पुन्हां पंत म्हणाले 'विद्वत्ता व वक्तृत्व हे तुमचे गुण असामान्य आहेत. मात्र तुम्ही डफ टाकून हातीं वीणा घेतला पाहिजे; दुसरें, मी आर्या करितों त्या कशासाठीं व कोणासाठीं? तुमच्यासारख्यांना कीर्तनांत त्या उपयोगी पडाव्या म्हणून तर मीं हा उद्योग चालविला आहे!' जोशीबोवांनीं तात्काळ डफ टाकून देऊन वीणा हातीं घेतला. जोशीबोवा पूर्वी तमासगीर होते ते हरिदास बनले, व त्यांचा ब्राह्मणपणा लवकर सुटला नाही तरी पंतकृतीचा त्यांनीं स्वीकार केल्यापासून त्यांच्या वृत्तांत हळू हळू पालट होत गेला, व शेवटीं ते दुर्व्यसनांपासून मुक्त होऊन हरिभजनीं रत झाले.

(२) पंतांच्या आर्यांचा व्यासंग जोशीबोवांनीं खूपच वाढविला. एके दिवशीं जोशीबोवांच्या कीर्तनप्रसंगीं पंत हजर होते. जोशीबोवा अमळ विनोदी व धीट होते. त्यांनीं पंतांच्या भारतांतल्या एका आख्यानावर कीर्तन चालविलें असतां एका आर्येचा एक कथानकपर व एक वेदान्तपर असे दोन अर्थ सांगितले व चटकन् पंतांच्या उदराकडे बोट करून ह्मणाले: "माझ्या अल्पमतीस जे दोन अर्थ सुचले ते मीं सांगितले, पण या विशाल उदरांत आणखी किती अर्थांचा समावेश झाला आहे हे त्याचें त्यासच ठाऊक!" याप्रमाणें पंतांच्या विशाल

शुद्धीची तारीफ करितां, करितां पंतांच्या दोंदिलपणावरही जोशीबोवांनीं थोडासा रोख ठेवला ! पंतांच्या आर्येंत अर्थबाहुल्य असतें अशी प्रसिद्धी पंतांच्या वेळे-पासून आहेच.

(३) बाबूजी नाइकांनीं इ. स. १७७७ सालीं ' मोरोपंत पुराणीक ' यांस बारामतीस एक घर बक्षीस दिलें. " बारामती येथें सरकारचा वाडा घर तुम्हांस नेमून दिलें आहे. येथें तुम्हीं नांदतच आहांत. त्यास तुम्हीं बहुतां दिवसांचे पदरचे, त्यावरून तुम्हांवर कृपाळु होऊन घरवाडा दक्षिणोत्तर लांबी हात ७३ चतुःसीमा... इमलेसुद्धां तुम्हांस बक्षीस दिला आहे. तेथें तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्र वंशपरंपरेनें सुखरूप नांदणें. " सर्वाई माधवरावाचें लग्न इ. स. १८७२ मध्ये कडाख्यानें झालें. त्याप्रसंगीं पुण्यांत ' अक्षत पेशव्यांचे आस पांडुरंगराव नाईक यांणीं फिरविली व त्यांचे तूप वाढणारे शाहणे बारामतीहून आणून रुप्याच्या तोटीच्या कासंड्यांनीं तूप वाढलें. ' पांडुरंगराय हेही बापाप्रमाणेंच उदार व गुणज्ञ होते. त्यांच्या सूचने-वरून पंतांनीं हरिवंश लिहिला. पांडुरंगरायांनीं वारंवार प्रेमानें सुचविल्यामुळें हाच भगवन्निदेश होय असें समजून मीं हरिवंश लिहिला असें पंतांनीं हरिवंशाच्या उपोद्धातांत लिहिलें आहे. पंतांचें आपल्या यजमानांच्या ठिकाणीं इतकें शुद्ध प्रेम होतें कीं, अहल्याबाई व बाजीराव पेशवे हे त्यांना आपल्या आश्रयास बोलावीत असतांनाही व नाइकांचें वैभव बाबूजी नाइकांच्या मृत्यूमुळें व त्यांच्या पुत्रांत वाटण्या होऊन तें विभागलें गेल्यामुळें अतिशय कमी झालें होतें तरी, त्यांनीं नाइकांचा एकदां धरिलेला आश्रय अखेरपर्यंत सोडला नाही. बाजीराव हे पेशवे होण्यापूर्वीं एकदां भाऊबिजेसाठीं बारामतीस नाइकांकडे गेले होते. पांडुरंगरायाची स्त्री दुर्गाबाई ही बाजीरावाची बहीण होय हें वाचकांस माहीतच आहे. भाऊबिजेचीं जेवणींखाणीं झाल्यावर पांडुरंगरायांनीं आपल्या सर्व आश्रितांची बाजीरावास ओळख करून दिली व त्यांत पंतांची विशेष तारीफ केली. पांडुरंगराय मोठ्या पूज्यभावानें म्हणाले कीं, मोरोपंत हे आमच्या बारामतींतलें अमूल्य रत्न आहे, त्यांच्यामुळें आम्हां सर्वांना स्वर्गसुखाचा लाभ होत आहे. हें ऐकतांच बाजीराव अंमळ आढचतेनें म्हणाले कीं, ' तुमच्या पदरीं असलें रत्न

‘असणें हें तुम्हांला मोठें भूषणावह आहे.’ यावर पांडुरंगराय विनयनम्र होऊन म्हणाले, ‘छे, असें नव्हे. ते आमच्या पदरीं नाहींत, आम्हींच त्यांच्या आश्रयानें आहोंत !’ यानंतर बाजीरावानें पंतांस आपल्या आश्रयास बोलाविलें तेव्हां पंत म्हणाले, ‘‘आमच्या यजमानांस आमचा कंटाळा आल्यास ते दुसरीकडे जाण्यास सांगतील ! त्यांनीं जा म्हटल्यास ईश्वर वाट दाखवील तिकडे जाऊं !’’ हें उत्तर अर्थातच बाजीरावास रुचलें नाहीं व त्याचा मोरोपंतांवर मोठा घुस्सा झाला. असो.

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

(मोरोपंतांचें चरित्र)

कवींचा कारखाना

कविता हा एकच शब्द उच्चारल्याबरोबर किती तरी गोष्टी एकदम डोळ्यांसमोर येऊन उभ्या राहतात ! तें समासप्राचुर्य, ती रचना, ती प्रतिभा, त्या भरान्या, ती वैदर्भी रीति, तें हृदयंगम, त्या डोळ्यांतून अश्रुवारा, तें मार्दव, तो रसपोष, तें अरसिकेषुकवित्वानिवेदन, तें शब्दसौष्टव, तें कवीला अगम्य, ती प्रियतमा, तीं कमलें, ते लटानुप्रास, ते निरकुंशाः कवयः, तें ओज, ते प्रवाह, तीं स्वर्गापर्यंतें, तीं तादात्म्यें, त्या स्फूर्त्या, तीं वेडें-वस्स !

कविता ! कविता ! कविता करणें जितकें सोपें आहे तितकेंच कवितेची व्याख्या करणें अवघड आहे ! विषयव्यापकतेचा पसारा डोळ्यांपुढें ठेवून कवि-

१ बाजीराव पेशवे झाल्यावर कोणीही हरिदास वाड्यांत कीर्तनास आला कीं, त्यास पुढील पंचसूत्री प्रथम शिकावी लागेः—(१) कथा चार वटकांत आटपावी. (२) यजमान कथेंत आल्यावर हरिदासानें सभेकडे पाठ करूं नये. (३) कथेंत कृष्णचरित्र लावावें. (४) आख्यात अर्धवट सोडूं नये, पुरें करावें. व (५) मोरोपंतांची आर्या कथेंत म्हणूं नये. पेशव्यांच्या वाड्याचा याप्रमाणें पंतांच्या आर्येवर बहिष्कार पडला !

तेची व्याख्या करणें ही भिन्नभिन्न पदार्थांशीं संलग्न होणाऱ्या पाण्याचा रंग ओळखण्याप्रमाणें, किंवा चारी खंडांतून पसरलेल्या इंग्रजी राज्याच्या सरहद्दी सांगण्याप्रमाणेंच मानवी मतीच्या आटोक्याबाहेरचें आहे. कवितेच्या विषयांची यादी विराट्-स्वरूपवर्णनालाही लाजविण्यासारखी आहे. मेरुमांदारापासून मृच्छकटिकांतल्या जोड्यांतल्या खड्यापर्यंत यच्चयावत् पाषाणसृष्टीला कवितेच्या प्रांतांत जागा मिळालेली आहे. ज्वालामुखीच्या तेजस्वी रसगंगेंत उजळलेली तिची अंगकांति चिलमीच्या धुरानें धुरकटलेलीही आहे. स्वर्गलोकांतून पाताळाकडे अमृतकुंड नेणाऱ्या गरुडाबरोबर हिनें भरारी मारली आहे, तशी लालबागेच्या सगुण पोपटांबरोबर बेवड्याची बाटली वेऊन भटकण्यांतही हिनें मागें पुढें पाहिलेलें नाहीं. राधाकृष्णाच्या रासक्रीडेप्रमाणें राघुमैनेचे रागरंगही कवितेनें आळविलेले आहेत. शिखंडीप्रमाणें रणांगणांत व ब्रह्मन्डेप्रमाणें वायावापड्यांत हिचा केरवा नाच झालेला आहे. रामरावण, अकिलिस-पॅरिस, किंवा कर्णाजुन यांच्यामधील महायुद्धांत श्रेमान करून ही थकली, तशी नान्या-सुभान्या, चिंगी-रंगी किंवा सोम्या-गोम्या यांच्यांतले अटीतटीचे सामनेही हिनें साजरे केले आहेत. त्रिकालदर्शी व सर्वतोगामी ऋषींच्या गंभीरतेनें जिनें दिक्कालाच्या अनंत ब्रह्मांडांत भराऱ्या मारल्या आहेत तीच लहान मुलाच्या उत्सुकतेनें सनावळी किंवा मुंबई इलाख्यांतली तालुक्यांची यादी गात बसली आहे. एकीकडे संसारांतल्या अनुरूप वधूवरांच्या विवाहासाठीं मंगलाष्टकें ह्मणत आहे, तर दुसरीकडे खेळांतल्या बिझिकाचीं गुलाम-राण्यांचीं विजोड जोडपीं जमविण्यासाठीं 'फुलवर राणी पहा बदामाला' असे नियम ठरवून देत आहे. वटकेंत एकांतांतल्या योगाभ्यासी जनाला अचल समाधीचें रहस्य सांगते आहे, तर वटकेंत बडोद्याच्या जुम्मादादाच्या तालमींतल्या चाळगोपाळांना 'जंपिंग म्हणजे उडी मारावी जोडी, मुद्दलाची फिरवा । सेक्शन सहा मोजुनी पहा ।' असा कसरतीचा उपदेश करित आहे. सर्कशींतल्या नायिकेप्रमाणें वाघसिंहाशीं लगट केल्यानंतर ही मागील दाराच्या मोलकरणीप्रमाणें कुऱ्यामांजरांबरोबर खरकट्यांत वावरूं लागते. हिमालयवर्णनानंतर तिनें चव बदलण्यासाठीं ग्रॅटरोड वर्णन केलें आहे. सहस्रदल कमलापासून दगडफुलापर्यंत, सीतेसारख्या साध्वीपासून साळूसारख्या गांवगौरीपर्यंत, क्षीरसागरांतली पारिजात पुष्पापासून

डबक्यांतल्या फुलापर्यंत, चवरीपासून केरसुणीपर्यंत, सहस्राक्ष इंद्रापासून आंधळ्या मुलापर्यंत, सप्तद्वीपांच्या नामावळीपासून जी. आय. पी. स्टेशनच्या शिरगणती पर्यंत, भास्कराचार्यांच्या लीलावतीपासून तात्यापंतोजीच्या तोंडच्या हिशेबांच्या चालीपर्यंत, पुराणपुरुषांच्या सहस्रनामापासून आधुनिक कवींच्या खानेसुमारीपर्यंत, फार काय सांगावें, तुळशीच्या बुंधापासून रामाच्या शेंडीपर्यंत, सर्वत्र कवितेनें आपलें एकछत्री साम्राज्य पसरून ठेविलें आहे. सर्वाभूतीं, सर्वाघटीं पसरलेल्या परमात्म्यापेक्षांही कवितेची व्यापकता मोठी आहे. पुरुषसूक्तांतल्या नायकाची सत्ता जें अस्तित्वांत आहे तेवढ्यावरच काय ती असते; पण कवितेनें जें आहे तें तर आपलेंसें केलेंच आहे, पण जें नाही तेंही आपलेंसें केलें आहे.

या प्रमाणें कवितेचें स्वरूप यद्यपि रंग उडालेल्या तसबिरीप्रमाणें पुसट असलें, तथापि तिनें कार्य मात्र लहानसहान केलेलें नाही ! कवितेच्या कर्तृत्वाचा थोडासा उल्लेख प्रारंभीं केलेला आहे. तिच्या उपकारांचें साकल्यानें वर्णन करावयाचें असल्यास आजपासून काळाच्या शेवटापर्यंत सर्व भावी काव्ये या एकाच विषयावर करावीं लागतील. कवितेनें जगांवर उपकारांचें ब्रह्मांडाच्या ब्रह्मांड करून ठेविलेलें आहे. गद्याच्या गबाळ अमर्यादपणाला कवितेनें आटोपशीर आकारांत आणून मनुष्य जातीच्या स्थळकाळाची विलक्षण बचत केली आहे. एका समग्र गद्य ग्रंथाच्या मोक्यात मैदानांत एखाद्याला आपल्या एका घटकेचा मूर्खपणासुद्धां नीटसा फिरवून दाखवितां येणार नाही, तेंच कवितेच्या एका श्लोकांच्या बंदिस्त चौकांत तो आपल्या आजन्म मूर्खपणाचें प्रदर्शन करून मोकळा होईल ! तसेंच, गद्यांतल्या लेखांतून भल्याबुऱ्यांची सेळभोळ असल्यामुळें बरेवाईटपणाबद्दल खात्री करून घेण्यासाठीं प्रत्येक लेख आपल्याला बहुधा निम्माआधिक तरी वाचावाच लागतो आणि बराच वेळ गेल्यावर त्यांतील फोलपणा आपल्या लक्षांत येत जातो. मासिक पुस्तकें वाचतांना कित्येकदां तरी आपली अशी फसगत होऊन उगाच वेळ फुकट जातो. कवितेच्या बाबतींत अशी फसवणूक बहुतेक होत नाही ! कविता दिसली कीं आपण तिकडे मुळीं पहातच नाही ! त्याचप्रमाणें मद्यांच्या नियमशून्यतेमुळें ' आव जाव वर तुमारा ' अशां-

तला त्याचा प्रकार होऊन बसला आहे. गद्य लेखकाच्या मनांत आलें कीं तें कसें बसें तरी कागदावर उतरतेंच; आणि त्यामुळेच गद्याचें गाठोडें मर्यादेबाहेर फुगत जात असतें. परंतु गणमात्रायमकांसारख्या अडचणींमुळे आजवर क्विती तरी लोकांच्या कविता करण्याच्या कल्पना वाऱ्यावर विरून जगाच्या मागचा जंजाळ चुकलेला आहे. तात्पर्य, गद्यापेक्षां काव्याचा मनुष्यजातीला अतोनात जास्त फायदा होत आलेला आहे.

वस्तुतः पहातां प्रस्तुत लेखकासारख्या सामान्य मनुष्याला सदरहू विषयावर अधिकारयुक्त वाणीनें बोलता येणें अशक्य कोटीच्याही पलीकडचें कार्य झालें असतें. परंतु अलीकडे कविता—देवीच्या शिखरावर,— नव्हे, कवितामंदिराची लागवड,—तसेंही नाही, काव्यामृताची स्वैर लेकरी—,छेः, नाही साधत ! कवितेची रचना व टीकांचा भडिमार हीं दोन्हीहि इतक्या अमर्याद प्रमाणावर वाढत चाललीं आहेत कीं नियतकालीन वाङ्मयाकडे नुसतें धांवतां धांवतां पहाणारा-लाही तद्विषयक बरीचशी माहिती झाल्यावांचून राहणार नाही. त्यांतून मला तर मित्रत्वाच्या नात्यानें उभयपक्षांच्या वाग्भटांच्या जिवंत वाणीचाही लाभ होत असल्यामुळे अधिकस्याधिकं फलं होऊन बसलें आहे. आणि म्हणूनच आप—

* त्या तावडींत सांपडलेल्या हरिणाला जसा चित्ता ।
बघतो, तशा प्रकारें तत्परतेनें व पूर्ण समचित्ता- ॥ १ ॥
नें वांचक जर माझा प्रस्तुतचा लेख नीट बघतील ।
तर त्यांना कवितेचें पुष्कळसें ज्ञान खास होईल ॥ २ ॥

जगांतील एकंदर काव्यसंपदेकडे निरखून पहाणाराला तिचे दोन अगदीं ठळक भाग करतां येण्यासारखे आहेत. एक जगांतील लहान-मोठ्या वडामोठींमुळे

* गद्य व पद्य यांचें परस्परभिन्न रचनानियम बहुतेक कांटेतोल सावधगिरीनें संभाळून हें 'काव्यगद्य' निर्माण केलेलें आहे. गद्य व कविता—अतएव निसर्ग व कला—याच्या एक-जीव तादात्म्याचें हें पहिलें उदाहरण आहे अशी उमेद आहे. लांबलांब संस्कृत समास व कोंबळे कोंबळे शब्द यांच्या जाळ्यांतील शाब्दिक उपमांची जी एक गुंतावळ अलीकडे 'एक गद्यकाव्य' म्हणून लोकांसमोर मांडण्यांत येते, तिच्यावरून या काव्यगद्याची कल्पना सुचलेली आहे.

—बाळकराम.

सुचलेली कविता, व दुसरी अशा प्रकारची कविता वाचल्यामुळे किंवा एखाद्या कवीशी बराच परिचय झाल्यामुळे केलेली कविता. पहिल्या प्रकारची कविता व्हावयाला एखाद्या 'कवी' खेरीज दुसरे काहीं लागत नाही. दुसऱ्या प्रकारच्या एखाद्या कवितेचे सोळा सोपस्कार व्हावयाला मात्र पहिल्या प्रकारची एखादी चांगलीशी कविता, तिचा अर्थ न समजणारा आणि स्वतःला 'कवि' समजणारा एखादा ब्रह्मदेव, त्या काळीं एखादी लोकप्रिय झालेली चाल, कवितेंत नेहमीं दिसून येणारे काहीं संस्कृत शब्द, 'जनि,' 'जगीं' 'खचितचि' 'ग' 'याकाळी' यांसारखे काहीं उडाणटप्पू शब्द, काहीं बेकार शुद्धशब्दयोगी अव्यये, हव्या त्या ठिकाणीं सांपडणाऱ्या थोड्याशा उज्ज्वल उपमा, या सर्वांचा अचुक उपयोग करण्याची हातोटी, धाडस व अज्ञान, असल्या काव्यनिष्पत्तीच्या परिणामाबद्दल बेफिकीरपणा, वाटेल त्या ढोबळ चुकीला दुर्बोध गुणांच्या कोटींत ढकलण्याइतका निस्मीम आत्मविश्वास, हा एकंदर खटाटोप उरकण्याला पुरेसे रिकामपण, प्रसिद्ध मासिक पुस्तकांतील परतवाणाला मतभेदाच्या गंभीर स्वरूपाखालीं ऐसपैस जागा देणारे एखादे मासिक पुस्तक, या कर्त्यांचे नुसते नांव किंवा फार तर दोन ओळींचा मासला पाहिल्याबरोबर तें पान बदलणारे थोडेसे वाचक, पुढे काहीं कारणामुळे जुन्याच्या अभिमानाचें सोंग घेऊन कुठल्या तरी वृत्तपत्रांत तिच्यावर खरमरीत थोबाडसुख घेणारा त्याच किंमतीचा एखादा टीकाकार, त्या टीकेवर कविराजांच्या तोंडच्या असंबद्ध शिव्यागाळीचा भडिमार, भाविक अजागळपणानें ऐकणारे त्यांचे सलगींतले सोबती, त्याच मुक्ताफळांतल्या तुटपुंज्या तयारीनें प्रतिटीका करणारा एखादा जानीदोस्त आणि अखेरिला बारा महिन्यांतून केव्हां तरी एखाद्या सभेंत या कवीचा त्याच्या जातगोतासकट वर्षश्राद्ध करणारा त्याच्याच देशांतला दुसरा उपटसुंभ, इतकी सामुग्री असावी लागते !

या प्रमाणें दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेसाठीं साधनबाहुल्याची गरज असल्यामुळे तिची निष्पत्ति मर्यादित प्रमाणावर होते, असें मात्र मुळींच नाही. भरण्याच्या (Quantity) दृष्टीनें पाहिलें असतां मिठाईच्या पुड्यांत पेढ्यांचें बत्ताशांशीं, मोरीसाठीं केलेल्या मिश्रणांत फेनाइलचें शुद्ध पाण्याशीं, माळ्याच्या पुड्यांत गुला-

बाचें कण्हेर फुलांशीं, पूना मेलच्या प्रवासांत थांबावयाच्या स्टेशनांचें न थांबाव-
याच्या स्टेशनांशीं, मोठमोठ्या ऑफिसांतून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचें कारकुनांशीं,
क्लवांच्या बैठकींतून त्या वाटल्यांचें सोडालिमलेटच्या वाटल्यांशीं, प्रेमयाचनेच्या
संवादांतून रमणीच्या शब्दांचें वल्लभाच्या शब्दांशीं, किंवा एकंदर समाजांत शहा-
ण्यांचें मूर्खांशीं जें प्रमाण असतें तेंच पहिल्या प्रकारच्या कवितेचें दुसऱ्या प्रकारच्या
कवितेशीं असतें.

राम गणेश गडकरी

चरित्रं व टीपा

रामचंद्रपंत अमात्य

रामचंद्रपंत अमात्य यांचे 'आज्ञापत्र' म्हणून जे आतां पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले आहे ते पूर्वी (१८७२-७३ साली व १८९०-९१ साली) विविधज्ञान-विस्तारांत ' मराठेशाहीनिलि किंवा संभाजीराजांचे आज्ञापत्र ' या मथळ्याखालीं क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते. 'राज्याभिषेक शके ४२ मन्मथ संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध ४ गुरुवार (ता. २१-११-१७२६) रोजी शंभू छत्रपतींनीं रामचंद्र पंडित अमात्य यांसी आज्ञा केली ऐसी जे " असा या ' आज्ञापत्रा'चा आरंभ आहे. यांतील उल्लेखिलेल्या व्यक्तीसंबंधीं व या 'आज्ञापत्रासंबंधीं' काशीनाथ नारायण साने लिहितातः—“ जुन्या मराठी गद्य ग्रंथांत दोन ग्रंथ राजनीतविर रचलेले आढळतात. एक रामचंद्र नीलकंठ अमात्य यांचा; दुसरा मल्हार रामराव चिटणीस यांचा; पैकीं रामचंद्रपंत अमात्य हे वडील राजनीतिकार होत. त्यांनीं शककर्ते थोरले शिवाजी महाराज यांच्यापासून ते कोल्हापूरकर संभाजी महाराजांपर्यंत सर्व कारकीर्दी पाहिलेल्या होत्या. राजाराम महाराजांच्या वेळीं तर स्वराज्याचा मूळ प्रदेश जो धांटमाथा तो सर्व इकडे कोल्हापूर विशाळगडापासून ते थेट भीमानदीपर्यंत—त्यांच्याकडे सोंपवून राजाराम साहेब तंजावर प्रांतीं चंदीस (जिंजीस) गेले. रामचंद्रपंतांनीं छत्रपति शिवाजीपासून सर्व कारभार कसा चालत होता ते पाहिलेले होते. राजारामाच्या वेळीं तर ते स्वरोखरीच ' सर्व राजकार्य धुरंधर ' झाले होते; व औरंगजेब महाबळी सर्व दक्षिणभर धिंगाणा घालीत असतां त्यांनीं स्वराज्याचा बचाव उत्तम प्रकारे केला. अशा कर्त्या पुरुषाने स्वतःच्या माहितीने व अनुभवाने सिद्ध झालेली राजनीति राजसबाईचे पुत्र संभाजी महाराज यांस उपदेशिली, तीच ' आज्ञापत्र ' या नांवाने ' विविध-ज्ञान-विस्तार ' मासिक पुस्तकांत मागे कांहीं वर्षांपूर्वी दोनदां प्रसिद्ध झाली होती ती आतां तपासून पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली आहे. ”

रामचंद्रपंताचा बाप निळो सोनदेव. निळो सोनदेव १६७२ त मरण पावला. रामचंद्रपंत सन १७१७ मध्ये मरण पावला. लहानपणीं बापाबरोबर राहून त्याने थोरल्या शिवाजी महाराजांचा कारभार वारकाईने पाहिला होता. १६७२ पासून तर तो अमात्यच होता. म्हणजे छत्रपति शिवाजीच्या राज्याभिषेकाचा प्रसंग घडून आणून राज्याची सर्व व्यवस्था बांधून देण्यांत शिवाजीने व्यक्त केलेलीं धोरणे रामचंद्रपंतास अवगत होती.

(१) “ सभ्य मनुष्ये प्रामाणिक भिडेचीं, विचारसूक्ष्मज्ञ. ” विशेषण विशेष्याच्या पुढे घालण्याची पद्धति विद्यार्थ्यांनीं ध्यानांत धरावी. ही पद्धति मराठीने फारसीवरून घेतली ? (२) स्वल्पाविराम पूर्णविराम इत्यादि विरामचिन्हे मराठी लेखनांत पूर्वी

नव्हती; हीं चिन्हें मराठीनें इंग्रजीवरून स्वीकारलीं. आपलीं चिन्हें म्हणजे काकपाद (- हें) व उभी रेघ (दाक्य पुरें झालें किंवा शब्दाचा संक्षेप आहे असें सुचविणारी) हीं होत. (३) पूर्वींचें वाक्यरचनाशैथिल्य घ्यानांत ठेवावें. तसेंच, त्याणीं, लोकीं, फिरोन संतापलेपणें इत्यादि रूपेंहि घ्यानांत धरावींत. संस्कृताच्या दृष्टीनें अशुद्ध पण पूर्वीं रूढ असलेले व शुद्धच गणलेले ' निमित्त ' इत्यादि शब्द जुन्या भाषेंत बरेच आहेत. या आज्ञापत्रांत फारशी शब्द जितक्या प्रमाणांत दिसतात त्याइतक अधिक प्रमाणांत जुन्या बग्वरींत, पत्रांत, शकावलींत, करीणांत वगैरे घेतात.

चिमाजी अप्पाचें पत्र

धावडशीकर ब्रह्मद्वैतस्वामीसंबंधीं चांगलीं पत्रें वि. का. राजवाडे यांनीं व सातारचे पारसनीस यांनीं छापिलीं आहेत तीं जिज्ञासुंनीं पहावींत.

या पत्रांतिल पुढील गोष्टी सूक्ष्मतेनं अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं घ्यानांत धरण्याजोग्या आहेत. (१) त्यादारभ्य, वित्तिरिक्त, इत्यादि तत्कालीन रूढीच्या दृष्टीनें शुद्ध पण संस्कृतच्या दृष्टीनें अशुद्ध शब्द. (२) अरबी व फारसी शब्दांचें प्राचुर्य. (३) फिरंगियाचे, धमधमेयाचे इत्यादि रूपें. मोडी लिहिण्याच्या पद्धतीमुळे अशीं रूपें रूढ होऊं लागलीं. (४) लहान लहान पण जोरदार टसकेबाज वाक्यें. (५) ' अग्नीचा पर्जन्य झाला, ' ' वसई वसई होती व फिरंगी आगीचा पुला होता ' इत्यादि अलंकारिक वाक्यें. (६) स्वामीवरील श्रद्धा. (७) स्वधर्म-श्रद्धा. (८) हल्लीं देशाभिमान, स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याविषयीं आकांक्षा, इत्यादि भाव-भावनांचे जें स्थान व कार्य आहे तशा प्रकारचें स्थान व कार्य त्याकाळीं ' स्वधर्म ' या बदलच्या अभिमानाचें होतें.

रेजागिरी - (१) तोफेच्या नळींत दाखवरोबर टासण्याच्या लोखंडी अगर दगडी वस्तु. (मा. त्रिं. पटवर्धन)

कॅ. गेस्फर्ड

' बाळमित्र ' भाग १ हा ग्रंथ सदाशिव काशीनाथ (उर्फ चापू) छत्रे यांनीं सन १८२८ मध्ये छापला. बाळमित्र भाग २ हा ग्रंथ कॅप्टन गेस्फर्ड (Capt. Gaisford) यांनीं प्रसिद्ध केला. दोन्हीही भाग मूळ ' बर्किनकृत ' फ्रेंच पुस्तकाच्या इंग्रजी तर्जुम्याचे तर्जुमे आहेत. बाळमित्र भाग २ संबंधीं प्रो. पोतदार म्हणतात कीं आंतील भाषा पाहतां कोणा गेस्फोर्डनें अशी सुंदर मराठी लिहिली असेल हा संभव थोडा वाटतो व गेस्फोर्डच्या नांवामागें कोणी कसलेला एतदेशीय लेखक असावा असें ते सुचवितात. या दोनहि कल्पना मला मान्य आहेत. तथापि " बापा संगती बागांत गेला " इत्यादि वाक्यांवरून गेस्फोर्ड साहेबांच्या हातचाहि गुण भाषान्तराला लागलेला दिसतो असें मला

म्हणावेसें वाटते. कसेंहि असो, बाळमित्राचे दोनहि भाग एकेकाळीं फार लोकप्रिय होते व अद्यापिहि त्यांतील भाषा पुष्कळांना मनोरंजक वाटते. भाग २ मधील भाषेचा नमुना म्हणून एक उतारा या पुस्तकांत घेतला आहे.

(१) 'अगदीं' यांतील अन्त्य अक्षरावर अनुस्वार नाही, कांहीं ठिकाणीं प्रश्नचिन्ह दिलेलें नाही, 'तूं' बदल 'त्वां,' 'मीं' बदल 'म्यां' घातलें आहे, नकाशा याचें सामान्यरूप 'नकाश्या' असें केलें आहे, इत्यादि गोष्टी सूक्ष्मतेनें अभ्यास करावयाचा असल्यास बारीक नजरेनें पहाव्यात. (२) " हा दुष्टे, किती नाश केला रांडेनें " असें मुळांत आहे; त्या ऐवजीं ' किती केला नाश दुष्टेनें ' असें छापिलें आहे. (३) ' रांडेने ' हा शब्द तसेंच ' वापासंगतीं ' (बागेत गेला) यांतील संगतीं हा शब्द हे ग्राम्य आहेत. (४) " तुझ्या नुकसानी साठीं तिनें फुलझाडे उपटलीं असें नाही, आपल्या आहाराकरितां मात्र " हें वाक्य भाषाट्ट्या सद्दोष आहे. (५) ' हिनें ' बदल ' हीनें ' असें रूप ' बाळमित्रांत ' छापलें गेलें आहे तें मुद्रकपिठाच्या (Printer's devil च्या) दोषामुळे ? (६) " बाळमित्रा " च्या निरनिराळ्या आवृत्तींत त्या त्या संपादकाच्या इच्छेला व त्या त्या काळाला अनुसरून फरक केलेले आहेत. वरील उताऱ्यांतलि भाषा मजजवळच्या शिळा छाप्याच्या पाहिल्या आवृत्तींतील आहे. १८५१ च्या दुसऱ्या आवृत्तींत कोंकणी शब्दाबद्दल व रूपांबद्दल देशस्थी शब्द व रूपे घातलीं आहेत असें संपादकांनींच म्हटलें आहे.

चुकीची दुरुस्ती:--पान ६, शेवटला पॅरॅग्राफ. ' दार उघडें ठेविलें नसतें ' या ऐवजीं ' दार उघडें ठेविलें असतें ' असें पाहिजे.

लोकहितवादी

गोपाळराव हरि देशमुख हेच ' लोकहितवादी ' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जन्म १८२३. मृत्यु १८९२. यांची बुद्धि फार चौकस होती व सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा करण्याची त्यांना मोठी हौस होती. त्यांचीं मते परंपरामिमांनी लोकांना प्रिय होण्यासारखीं नव्हतीं तथापि ते निर्भीडपणें तीं पत्रांच्या, निबंधांच्या व पुस्तकांच्या द्वारे प्रसिद्ध करित असत. यांचीं ' पृथ्वीराज चव्हाण ' ' ऐतिहासिक गोष्टी व टिपणें ' (दोन भाग), राजस्थानचा इतिहास, गुजराथचा इतिहास, दयानंद यांचें चरित्र, ' स्वाध्याय, ' ' शतपत्री ' हीं पुस्तके प्रसिद्ध आहेत, पण तीं आत दुर्मिळ झालीं आहेत.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं निबंधमालेंत त्यांचेवर टीका केली आहे व ही टीका तत्कालीन सामान्य समाजाच्या मताची निदर्शक समजण्यास हरकत नाही. अशा प्रतिकूल टीकेस भीक न घालतां त्यांनीं समाजाचे डोळ्यांत अंजन घालण्याचें काम चाळें ठेविलें हें त्यांचे महाराष्ट्रीय समाजावर उपकार आहेत. ते समाजाचे

झोष वारंवार कां दाखवीतं, समाजांतील कांहीं चालीरीतींची हाम्यास्पदता जणुं काय ते चवाठ्यावर कां आणीत, याचें मर्म “ शतपत्रां ” तील ‘ शतपत्रांचा इत्यर्थ ’ हा मथळा असलेल्या शंभराव्या पत्रावरून कळून येईल.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर (१८२४ ते १८७८) हे त्यांचे चिरंजीव निबंध-माला-कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे एवढे लोकप्रिय नाहीत, तथापि ते कमी योग्यतेचे होते असें नाही. मोरशास्त्री साठे हे त्यांचे पुणें पाठशाळेंतले गुरु, ते कृष्णशास्त्री यांना ‘ बृहस्पति ’ असें अभिमानानें व कौतुकानें म्हणत असत. त्यांनींच या आपल्या बुद्धिमान् शिष्याला इंग्रजी शिकण्याचा उपदेश केला. शास्त्रीबुवांनीं इंग्रजींत लवकरच प्रावीण्य मिळविलें; इतकें कीं १८५२ सालीं ते Translation Exhibitioner झाले. हळूहळू त्यांचा सरकारांतील हुद्दा व लोकांतील मानमान्यता वाढत जाऊन पुण्यांतील विद्वान् व थोर मंडळींत ते अग्रस्थानीं आले. त्यांनीं ‘ शास्त्रापत्रकांत ’ व्याकरणावर जे निबंध छापले ते मोठे मार्मिक आहेत. जॉन्सनचें ‘ रासेलस ’, व ओरेबिअन नाइट्स यांचीं त्यांनीं केलेलीं भाषांतरे सर्वमान्य झालीं आहेत. त्यांचा “ अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह ” हा विविध माहितीनें भरलेला ग्रंथ विद्यार्थ्यांना फार उपयुक्त आहे. ‘ साक्रेतीसाचें ’ चरित्र लहान पण गोड आहे. ते ऋविताहि सुंदर करीत, पण त्या बहुतेक भाषान्तरात्मक आहेत. त्यांच्या ‘ पद्यमंजरी ’ त त्यांची सर्व भाषान्तरित काव्ये आलीं आहेत. पैकीं त्यांचें ‘ मेघदूता ’ चें भाषांतर उपलब्ध भाषांतरांत अद्यापि श्रेष्ठ स्थानीं आहे. त्यांची ‘ विद्याप्रशंसा ’ विद्यार्थ्यांच्या परिचयाचीच आहे. मिशनऱ्यांचा हिंदुधर्मावर हल्ला चढलेला पाहून त्यांनीं ‘ विचारलहरी ’ नांवाचे वर्तमान-पत्र काढलें होतें. पण ते फार वर्षे चाललें नाहीं.

पुस्तकांतील उतारा ‘ रासेलस ’ मधील आहे. रासेलस हा ह्मशी देशच्या एका मोठ्या प्रतापी बादशहाचा चौथा पुत्र. तो, त्याची बहीण निकाया व गुरु इम्लाक हे दुखाच्या शोधार्थ जगांत हिंडताहेत अशी जॉन्सननें कल्पना केली आहे व जागोजाग त्यांना काय काय अनुभव आले हे आपल्या कादंबरींत दाखविलें आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर (१८५० ते १८८२) हे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे चिरंजीव हे मागे आलेच आहे. कृष्णशास्त्र्यांना मिशनऱ्यांचा स्वधर्मावरील हल्ला बराच बोंचला, तसाच विष्णुशास्त्र्यांना इंग्रजी राज्याचा चालीरीतींचा वगैरे हल्ला बोंचला. त्यांना इंग्रजी राज्यापासून होऊं शकणारे फायदे कळत होते, पण हे फायदे करून घेण्याची लायकी उत्पन्न करून घेण्याकरितां स्वदेशवांधवांचें जाड्य घालवून त्यांच्यांत स्वाभिमान जागृत करणें त्यांना आवश्यक वाटलें. इंग्रजांचे गुण घेण्यासारखे असतलि ते

चरित्र व टीपा.

१२५

अवश्य ध्यावेत असें त्यांचें म्हणणें होतें. स्वदेशीयांची जागृती राजकारणाच्या बाबतीतच नव्हे तर इतर सर्व बाबतीत करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. शिक्षणाच्या प्रसाराच्या दृष्टीने आपल्या हातांत असावे म्हणून त्यांनीं १८८० मध्ये न्यू इंग्लिश स्कूल काढले; कला-भिवृद्धचर्य 'चित्रशाळा' स्थापिली; लोकजागृतीकरितां 'केसरी' हें वर्तमानपत्र काढले; पर-प्रांतांत लोकजागृतीचे काम करण्याकरितां *Mahratta* हें इंग्रजी वर्तमानपत्र काढलें; वाचनाभिरुचि वाढविण्याकरितां, सुधारण्याकरितां व तिच्या पोषणाकरितां 'निबंध-माला' मासिक काढलें व पुस्तकें मिळण्याची सोय करून वाचनाभिरुचीचे पोषण करण्याकरितां 'किताबखाना' काढला आणि ग्रंथप्रकाशनासाठीं आर्यभूषण छापखाना काढला.

आगरकर

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६ ते १८९२) यांचें ध्येय विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेप्रमाणेच देशाची सर्वांगीण सुधारणा व्हावी असें होतें. तेहि शास्त्रीबुवांच्या न्यू इंग्लिशस्कूलच्या आद्यसंस्थापकांपैकीं होते. फर्ग्युसन कॉलेजचे ते प्रिन्सिपल होते. या संस्थेच्या द्वारेच नव्हे तर वर्तमानपत्राच्या व स्वतःच्या उदाहरणाच्या द्वारे ते लोकां-क्षणाचें काम करीत होते. राजकारणाकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें हें म्हणणें अगदीं चुक आहे; पण सामाजिक प्रश्नांकडे त्यांचा अधिक ओढा हें मात्र खरें. १८८८ मध्ये त्यांनीं 'सुधारक' काढला. मार्गें दिलेल्या उताऱ्यावरून त्यांची विचाराची दिशा कळून येईल. भाषाप्रभुत्वाहि त्यांत चांगलें दिसून येईल. 'सुधारकां'तील त्यांच्या लेखांशिवाय त्यांचा व्याकरणावर 'वाक्यमीमांसा' नांवाचा एक विस्तृत निबंध आहे; 'आमचे डोंगरीतील १०१ दिवस' हें लहानसें पुस्तक व हॅम्लेट नाटकाचें मराठी भाषांतर, हीं त्यांचीं दोनहि पुस्तकें भाषेच्या दृष्टीनें सुंदर आहेत. त्यांचीं समाजसुधारणेसंबंधीं मतं लोकांना आवडणारीं नव्हतीं-शिवाय "इष्ट असेल तें बोलणार व शक्य असेल तें करणार" अशा प्रकारची त्यांची, वृत्ति होती, म्हणून त्यांच्यावर लोकनिन्देचे पुष्कळ प्रहार झाले पण ते कधींहि डगमगले नाहींत. त्यांचा स्वभाव फार शान्त, उदार व प्रेमळ होता.

बाळ गंगाधर टिळक (१८५६ ते १९२०)

यांना लोकमान्य या नांवानें पुष्कळ लोक ओळखतात, यावरून लोकमान्यत्व हा त्यांच्या अनेक विशेषांपैकीं एक विशेष स्पष्टपणें कळून येतो. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर व टिळक हे डेक्कन कॉलेजांत, 'न्यू इंग्लिश' च्या स्थापनेच्या वेळेस व 'केसरी' काढण्याच्या वेळेस जरी एक विचाराचे होते तथापि त्यांच्या विचारांचे व कार्यांचे प्रवाह पुढें भिन्न दिशांनीं वाहूं लागले. हें असें कां झालें याचा विचार करण्याचें हें स्थल नव्हे.

लो. टिळकांच्या 'केसरी' वर खटले होऊन त्यांना तीनदां तुरुंगवास भोगावा लागला त्यांतील राजकीय दृष्ट्या न्याय्यान्याय्यता 'काल' ठरवीलच; हें मात्र निश्चित

कीं, त्यांच्या शेवटल्या सहा वर्षांच्या तुरुंगवासानें मराठी वाङ्मयाचा फायदा झाला, कारण गीतारहस्यासारखा अप्रतिम ग्रंथ याच अवधांत लिहून झाला, गीतेचा अर्थ कर्म-योगपर लावण्याचा या ग्रंथांत प्रयत्न केलेला आहे तो तज्ज्ञांना मान्य होवो न होवो, भाषेच्या व विद्वत्तेच्या दृष्टीने तो सर्वांना आदरणीय झाला आहे. लो. टिळकांचे इंग्रजींतहि दोन ग्रंथ आहेत (पहिल्या प्रथम त्यांनीं इंग्रजींतच ग्रंथ लिहिले) व तेहि विद्वन्मान्य झाले आहेत. त्यांचीं नांवां:—(१) *The Orion* (२) *The Arctic Home in the Vedas*. अलीकडे त्यांच्या चिरंजीवांनीं त्यांचे किरकोळ इंग्रजी लेख व कांहीं अप्रसिद्ध अशीं टांचणें ' *Vedic Chronology and Vedang Jyotish* ' असें नांव देऊन पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं आहेत.

‘ प्रिय ’ पासून जसें प्रेषन्, तसें ‘ श्रिय ’ पासून श्रेयस् हा शब्द वरत्व-सूचक ईयस् ’ प्रत्यय लागून झाला आहे. ‘ श्रिय ’ शब्द ‘ श्रियंमन्य ’ (स्वतःस प्रशस्य मानणारा) या सामासिक शब्दांत अवशिष्ट राहिला आहे.

वि. का. राजवाडे

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे:—(जन्म १८६४ मृत्यु ३१ डिसेंबर १९२६) हे मोठे विद्वान्, मार्मिक, अंतर्भेदी व स्वतंत्र प्रतिभेचे इतिहास-भक्त आहेत. (‘ आहेत, ’ असें कांहीं दिवसांपूर्वी लिहिलें होतें, पण ‘ होतें ’ असें आतां म्हणणें दुर्दैवानें प्राप्त झालें आहे.) महाराष्ट्रांतलि इतिहास-संशोधनाला यांनीं एक स्वतंत्र वळण दिलें हें कोणीहि कबूल करील. त्यांनीं स्वार्थत्यागपूर्वक महाराष्ट्रांतलि ‘ इतिहासाचीं साधनें ’ (कागदपत्रें, शिलालेख, ताम्रपट, नाणीं वगैरे, विशेषतः कागदपत्रेंच) मिळवून लोकांच्या नजरेस आणलीं व त्यांवरून स्वतंत्र बुद्धीनें अनुमानें काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे कांहीं लेख प्रस्तावनांच्या रूपाचे आहे त, कांहीं स्वतंत्र रीतीनं ग्रंथमाला, विश्ववृत्त, सरस्वतीमंदिर इत्यादि मासिक पुस्तकांतून वगैरे छापलेले आहेत. ‘ राधामाधव-विलासचंपू ’, ‘ महिकावतीची बखर ’, ‘ इतिहासाचीं साधनें ’ खंड १, ४, ६, ८ इत्यादि पुस्तकांच्या प्रस्तावना फार महत्वाच्या आहेत. ‘ भाषांतर ’ नामक मासिकांत त्यांनीं प्लेटोच्या कांहीं संवादांचें भाषांतर केलें आहे. ‘ मराठी कादंबऱ्यां ’ वरील त्यांचा लेख वाचनीय आहे. ‘ संस्कृतभाषेचा उलगडा ’ हा ग्रंथ भाषाशास्त्र व समाज-शास्त्र या दृष्टीनें फार महत्वाचा आहे. ‘ ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण ’, ‘ सुबंत विचार ’, ‘ तिडंत विचार ’, हीं पुस्तकें मराठी वैयाकरणाला वाचल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशा योग्यतेचीं आहेत. मराठी छंदसंबंधीं त्यांनीं एक सुंदर लेख लिहिला होता तो नुकताच पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाला आहे. यांचे कांहीं सिद्धांत दिसण्यांत विलक्षण दिसतात, पण सत्य हें पुष्कळ वेळां विलक्षण असतें. हे सिद्धांत मांडण्याची त्यांची पद्धति कित्येक वेळां प्रतिपक्षाला अपमानकारक वाटेल अशी होती व त्यांचा स्वभावहि किंचित् सडेतोड होता म्हणून ते लोकप्रिय होणें शक्य नव्हतें, तथापि त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल, विद्वत्तेबद्दल व स्वार्थत्यागाबद्दल सर्वत्र आदर होता.

‘ टोपकर ’ म्हणजे सामान्यतः युरोपियन लोक असा मोल्स्वर्थ अर्थ देतो. पण हक्की आफ्रिडी हे लोक युरोपियन नाहीत.

प्रो. पोतदारांना १८ टोपकरांची पुढील यादी एके ठिकाणी सांपडली आहे:—
 (१) फिर्गी (Portuguese) (२) वलंदेज (Holland) (३) सुवेस (Swiss)
 (४) निर्विशयान (Norwegian) (५) इंग्रज (English) (६) फ्रांसिस (French)
 (७) कस्ततत्यान (?) (८) विनेज (Venetians) (९) यप्रदोर (Spaniards ?)
 (१०) ग्रेग (Greek) (११) रवतार (?) (१२) लतियान (Latins) (१३)
 यहूदिन (Jew) (१४) दिनमार्क (Denmark) (१५) उरुस (Russian)
 (१६) रूमियान (Roman) (१७) तलियान (Italian) (१८) प्रेमरयान
 (Pomeranians).

ह. ना. आपटे

हरि नारायण आपटे (१८६४ ते १९१९) यांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर व टिळक हे त्रिवर्गही न्यू इंग्लिशस्कूलमध्ये शिक्षक होते. हरिभाऊंनी तीनही गुरुंपासून व्यावयाचे ते घेऊन आपले स्वतंत्र ध्येय ठरविले व एका स्वतंत्र मार्गाचा अवलंब केला. ललित वाङ्मयांच्या द्वारे त्यांनी देशाभिमान जागृत केला, स्वाभिमान उत्पन्न केला, समाजसुधारणेकडे लोकांचे लक्ष वेधले, स्त्री-शिक्षणादि कांहीं गोष्टी आदरणीय केल्या, समाजातील कांहीं व्यंगे चवाठचावर आणलीं, व राजकारण हे समाजसुधारणेकडे दुर्लक्ष न करितां स्वार्थत्यागपूर्वक निरपेक्षतेनें आमरण चालविण्याचे व्रत म्हणून उदार-बुद्धीनें कंस करावे हे सुचविले. स्थानिक स्वराज्याच्या कारभारांत व अधिक व्यापक स्वरूपाच्या कार्यांतहि लक्ष घालून ते आपण वाङ्मयाच्या द्वारे शिकविलेलीं तत्वे परिस्थितीला अनुसरून कृतींत आणण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांच्या कादंबऱ्या सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. संख्या व गुण या दोनही बाबतींत त्यांचे श्रेष्ठ स्थान अद्यापि अढळ आहे. त्यांनीं ‘ संत सरवूबाई ’ व ‘ सती पिंगला ’ हीं नाटके व कांहीं प्रहसनेंही लिहिलीं आहेत. ‘ विदग्ध वाङ्मय, ’ ‘ मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास ’ अकोले येथील व्याख्यान, Wilson Philological lectures अशीं त्यांचीं कांहीं व्याख्यानें वाचनीय आहेत. ‘ भासांच्या नाटककथा ’ व त्यांच्या ‘ स्फुट गोष्टी ’ हीं पुस्तके विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचावीत.

वा. व. पटवर्धन

प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन (जन्म शके १७९३ वैशाख सन १८७१ व मृत्यु सन १९२२) हे फर्ग्युसन कॉलेजांत इंग्रजीचे अध्यापक होते. मराठी व इंग्रजी या भाषांमध्ये ते विशेष प्रवीण होते. कविता व नाटके शिकविण्यांत त्यांचा मोठा हातखंडा असे. त्यांचा अभिनय, त्यांचा उत्साह, त्यांची विषयाशीं तन्मयता इत्यादि

गोष्टी त्यांचे विद्यार्थ्यांस विसरणं कधींहि शक्य नाही. 'काव्य आणि काव्योदय' हे त्यांचे पुस्तक मराठी भाषेला अलंकारभूत झालेले आहे. 'राजनीतीचीं तत्त्वे' 'सुधारकां'-तलि निबंधात्मक लेख,' 'विरोध्यानें काय शिकविलें' इत्यादि गोष्टविजा लेख, Wilson Philological Lectures, प्रो. भाटे यांच्या कार्लाइल वरील ग्रंथाची प्रस्तावना, इत्यादिकांवरून त्यांची मार्मिकता व बहुश्रुतता दिसून येते. ते चांगले कवि होते हे कित्येकांना माहितही नाही. त्यांचे टोपण नांव 'वसन्त.' 'सुविचार समागम' व मनोरंजन यांत त्यांच्या कविता प्रसिद्ध झाल्या होत्या. पुण्यास तुकाराम मंडळानें तुकारामासंबंधीं चर्चा व संशोधन करण्याचें काम हातीं घेतलें होतें; ; या मंडळाचे हे चिटणीस होते व त्यांनी या बाबतींत केलेलीं कांहीं टिपणें 'सुबोध पत्रिकें'त येत असतात व लवकरच पुस्तक रूपांनं छापून निघतील अशी आशा आहे. 'सुधारक' पत्राचे ते संपादक होते व आगरकरांचे भक्त होते यावरून त्यांचीं मतं व त्यांची वृत्ति हीं कळून येण्यासारखीं आहेत. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे ते आजन्म-सेवक होते व अखेर ते फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले होते.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

कोल्हटकर (जन्म १८७१) हे नाटककार, विनोदी लेखक, मार्मिक टीकाकार, लघुकथा-लेखक व कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचीं नाटके:-गुप्त मंजूष, वीर तनय, मूकनायक, मति-विकार, परिवर्तन, वधू-परीक्षा, शिवपावित्र्य. त्यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे 'दुष्टणी कां दुहेरी?' व 'श्यामसुंदर' अशा दोनच. त्यांचे बरेच विनोदी लेख "साहित्य-वृत्तिशी" या नांवाच्या पुस्तकांत संगृहीत आहेत. त्यांच्या व न. चिं. केळकर यांच्या कांहीं लघुकथा 'कथासप्तकांत' वाचावयास मिळतील. त्यांच्या विवेचनात्मक व टिकात्मक निबंधांचा संग्रह अद्यापि झालेला नाही, पण तो करणें इष्ट आहे.

न. चिं. केळकर

नगसिंह चिंतामण केळकर (जन्म १८७२) हे मोठे विद्वान्, मार्मिक व चतुरस्त्र लेखक आहेत. 'मराठे व इंग्रज' आणि 'सुभाषित व विनोद' हे विवेचनात्मक ग्रंथ, तसेंच 'सरोजिनी,' 'नवरदेवाची जोडगोळी' हीं रूपांतरात्मक नाटके, 'चंद्रगुप्त' 'तोतयांचे बंड' 'कृष्णार्जुन युद्ध' व 'भानुदास' हीं स्वतंत्र नाटके, त्यांचीं प्रसिद्ध आहेत. ला. टिळक यांचे मोठे चरित्र ते लिहीत आहेत; त्याचा एक भाग प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांचे किरकोळ लेखहि पुस्तक-रूपांनं संगृहीत केलेले आहेत व ते वाचनीय आहेत. समर्पक दाखले, विचारांचा समतोलपणा, सुसंस्कृत विनोदाची छटा, भाषेची टाकटिकी इत्यादि विशेष त्यांच्या लेखनांत व भाषणांत दिसून येतात.

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर (जन्म १८७१)

यांचे मोरोपंतांचे चरित्र मराठी भाषेला भूषणभूत झालेले आहे. तुकाराम चरित्र,

एकनाथचरित्र, ज्ञानदेवचरित्र, इत्यादि पुस्तकेंहि फार उपयुक्त आहेत. 'मुमुक्षु' हें मासिक ते चालवीत असून त्यांची प्रवृत्ति अध्यात्म-मार्गाकडे आहे. त्यांची वाणी रसाळ व श्रोत्यांना तल्लीन करून सोडणारी आहे. हे सध्यां रामदासांचें विस्तृत चरित्र लिहीत आहेत.

वा. म. जोशी

वामन मल्हार जोशी (जन्म १८८२) यांनीं रागिणी व नलिनी या दोन मोठ्या कादंबऱ्या, आश्रम-हरिणी ही एक लहानशी कादंबरी, नीतिशास्त्र-प्रवेश व साक्रेटिसाचे संवाद हीं दोन गंभीर विषयावरील पुस्तकें, नवपुष्पकरंडक हें किरकोळ गोष्टींचा वगैरे संग्रह करणारें पुस्तक,—अशा प्रकारची वाङ्मयसेवा केली आहे.

द. वा. पोतदार.

प्रो. दत्तो वामन पोतदार (जन्म—१८९०) यांचा स्वदेशाभिमान व भाषाभिमान प्रसिद्ध असून त्यांचें कर्तृत्व हि वाखाणण्याजोगें आहे. इतिहास-संशोधनाकडे त्यांचें विशेष लक्ष आहे. " मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार " हें पुस्तक मराठी गद्याच्या इतिहास-जिज्ञासूला अत्यंत उपयुक्त आहे. त्यांचे बरेच उपयुक्त लेख अनेक मराठी मासिकांत निरनिराळ्या वेळीं प्रसिद्ध झालेले आहेत.

श्री. काशीबाई कानिटकर.

कै. रावसाहेब गोविंद वासुदेव कानिटकर यांच्या या पत्नी. जन्म १८६१, यांनीं रंगराव ही कादंबरी लिहिली असून ती फार चांगली आहे, परंतु ती अलिकडे दुर्मिळ झाली आहे. ' पालखीचा गोंडा ' या नांवाची त्यांची कादंबरी ' नवयुगां ' त येत होती, परंतु ती अर्धवटच राहिलेली आहे. ' चूडाल ' व ' मुक्ताबाई ' या नांवाचीं दोन नाटकें त्यांनीं लिहिलीं आहेत तीं हस्तलिखित स्थितीत आहेत. त्यांनीं डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें जें चरित्र लिहिलें आहे तें वाचनीय आहे. त्यांच्या किरकोळ गोष्टी ' मनोरंजन ' मध्ये मधून मधून येतात. कांहीं गोष्टी ' चांदण्यांतील गप्पा ' या नांवाच्या पुस्तकांत छापल्या आहेत. हरिभाऊ आपट्यांचा व त्यांचा चांगला स्नेह होता व हरिभाऊंच्या मृत्यूनंतर त्यांचे संबंधीं काशीबाई यांनीं विविधज्ञान विस्तारांत लिहिलेला लेख मनोरंजक व बोधप्रद आहे.

गडकरी.

राम गणेश गडकरी (१८८५ ते १९१९) हे कवि, विनोदी लेखक व नाटककार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. कवित्वाच्या बाबतीत ' केशवसुत ' व बाकीच्या दोन बाबतीत त्यांनीं श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांना प्रथम गुरु केलेले दिसते.